

902.7
А-45

“Тарых жана мурас” түрмөгү

АЛА-ТООДОГУ ЗАМАНБАП ЭТНОГРАФИЯ КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Кыргыздын туңгуч этнограф айымы
Какен Мамбеталиеванын
(1936 - 1984)

80 жылдык мааракесине арналган жыйнак

Бишкек - 2016

«ТАРЫХ ЖАНА МУРАС» ТҮРМӨГҮ

АЛА-ТООДОГУ ЗАМАНБАП ЭТНОГРАФИЯ КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Кыргыздын туңгуч

этнограф айымы Какен Мамбеталиеванын

(1936 - 1984)

80 жылдык мааракесине

арналган жыйнак

Бишкек - 2016

СБО

Редколлегия: Т. К. Чоротегин (төрага), Т. Абдырахманов, Ч. Адамкулова, А. Акматалиев, А. Акунов, С. К. Алымкулова, Б. Аманбаева, А. Асанканов, Т. Асанов, А. Беделбаев, А. Р. Бикбулатова, В. Я. Бутанаев, Ж. Жакыпбеков, А. Жапаров, Р. Жолдошов, А. Жуманалиев, О. К. Каратаев, М. А. Карыбаева, Т. Кененсариев, М. Ч. Кожобеков, А. К. Койчиев, А. Көчкүнов, А. М. Кылычев, М. Мамбетакун, Г. С. Мамбеталиева, К. С. Молдокасымов, Ж. Омурова, Т. Н. Өмүрбеков, С. А. Раев, А. Сабитова, С. Смадияров, К. Ш. Табалдыев, К. И. Ташбаева, Ю. С. Худяков, З. Эргешов, А. Эркебаев.

А 45 **Ала-Тоодогу заманбап этнография көйгөйлөрү:** Кыргыздын туңгуч этнограф айымы Какен Мамбеталиеванын (1936-1984) 80 жылдык мааракесине арналган жыйнак / Жооптуу редакторлор проф. Г. С. Мамбеталиева м-н Т. К. Чоротегин. – Бишкек: MaxPrint басмасы, 2016. – 178+iv б., сүрөт. – Жусуп Баласагын атынд. Кыргыз улуттук университети. – Какен Мамбеталиева атынд. Нарын обл. тарыхый-этногр. музейи. – “Кыргыз Тарых Коому” эл аралык коомдук бирикмеси. – Какен Мамбеталиева атынд. фонд. – “Мурас” фонду. – “Тарых жана мурас” түрмөгү.

ISBN 978-9967-12-547-6

XX кылымда кыргыз айымдарынын арасынан чыккан алгачкы илимпоз-этнограф, тарых илимдеринин кандидаты, доцент Какен Мамбеталиева (05.04.1936 – 30.07.1984) Кыргызстандын азыркы Баткен облусуна кирген жана ага чектеш аймактардын калайыгынын этнографиясы жаатында көөнөргүс эмгектер жараткан. Ал өлкөбүздөгү тарых илимдеринин жаңы тармагын – этнография илимин түптөөгө, ошондой эле дүйнөлүк этнография илиминин жетишкендиктери камтылган заманбап дарстар окууда жана жаңы муундагы этнограф кадрларды даярдоодо ири салым кошкон тарыхчы айым.

“Тарых жана маданият жылында” Кыргыз Республикасынын Президентинин Аппаратына караштуу “Мурас” фонду башка шериктер менен биргеликте жарыялап жаткан бул китепте доцент Какен Мамбеталиеванын жаркын элесине багышталган эскерүүлөр жана 2016-жылдын чын куран (апрел) айынын 5инде Жусуп Баласагын атындагы КУУда өтө турган республикалык илимий жыйындын баяндамалары жана илимий-жамааттык макалалар, ошондой эле, маркумдун кыргыз этнографиясына арналган илимий эмгектеринен үзүндүлөр, библиографиялык маалыматтар, анын элесин түбөлүккө калтырган ар кыл илимий-маданий иш-чараларга байланыштуу айрым сүрөттөр камтылды.

Китеп тарыхчыларга, кыргыз таануучуларга, түркологдорго, этнографтарга, аспиранттарга, студенттерге, ошондой эле Кыргызстандын заманбап этнографиясына кызыккан бардык окурмандарга арналат.

664054

Б 0505000000-16

ISBN 978-9967-12-547-6

УДК 391/395

ББК 63.5

© “Мурас” фонду, 2016

Сүрөт баян

Этнограф, тарых илимдеринин кандидаты, доцент

КАКЕН МАМБЕТАЛИЕВА

(05.04.1936 – 30.07.1984)

Ортодо - Жумабүбү апа, солдо - Какен.

Этнограф Какен Мамбеталиеванын үй-бүлөлүк архивинен сүрөттөр.

Сулайман Мамбеталиев

Аскар Салымбеков менен Кабыл Макешов

Рис. 21. Печь — тандыр для выпечки хлеба.

Рис. 24. Косарями за работой.

В. Г. Мошкова. Племенные «голи» в туркменских коврах, «Сов. этнография», 1946, № 1, 147.

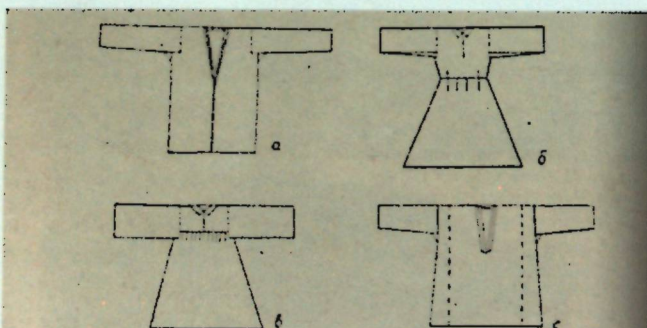

Рис. 13. а) Мужская рубаша — жегде; б) женское платье (Кок-Янгак, Таш-Кумыр); в) женское платье (Сулякта, Кизил-Кия); г) мужская рубашка — кейнен.

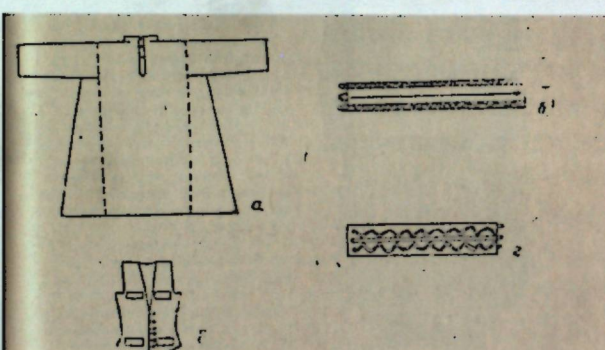

Рис. 15. а) Рубашка пожилой женщины (Кок-Янгак, Таш-Кумыр); б) чермий (кальтача, хамыр — жилет, который носят молодые женщины); в, г) белкур — пояса, которые носят старики.

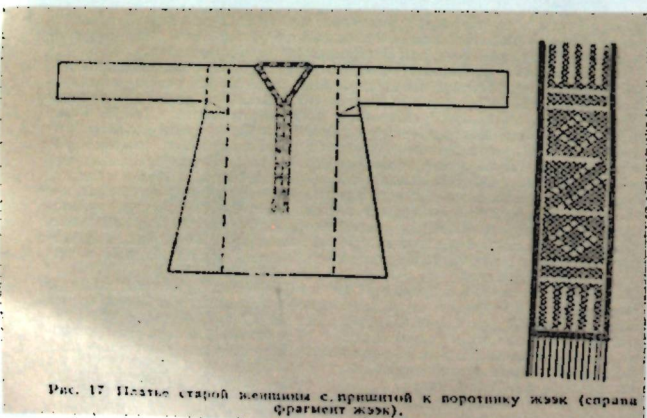

Рис. 17. Платье старой женщины с пришитой к воротнику жэек (справа фрагмент жэек).

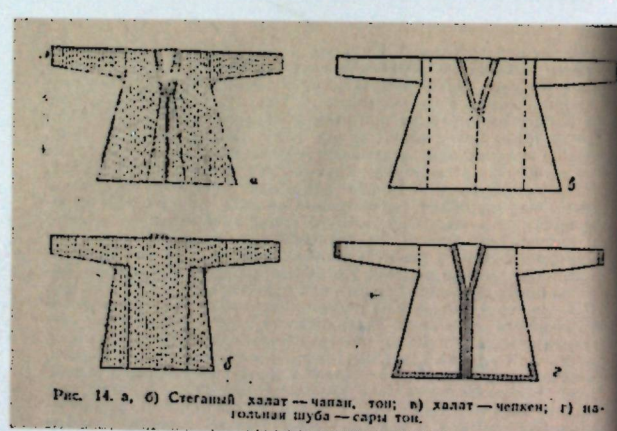
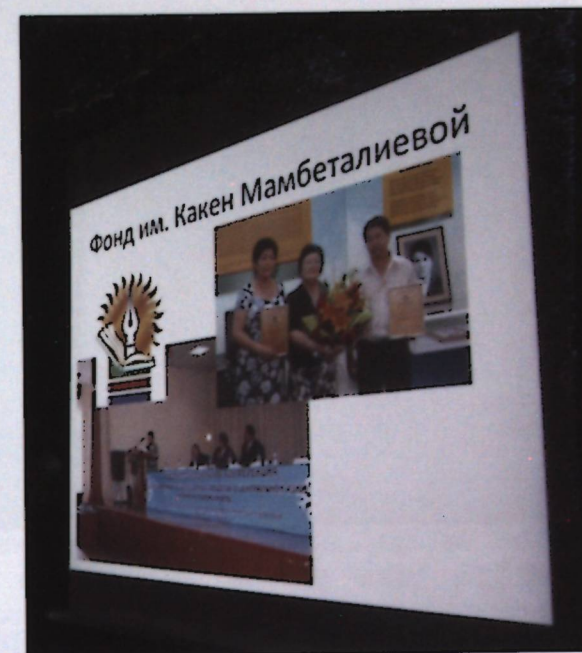
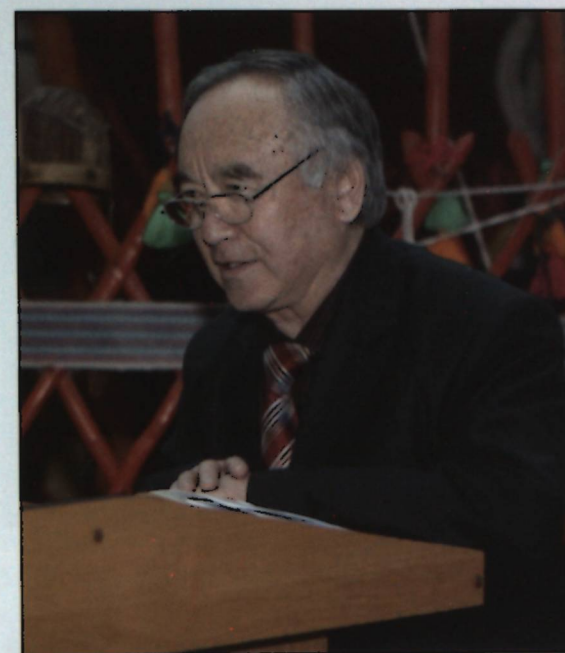
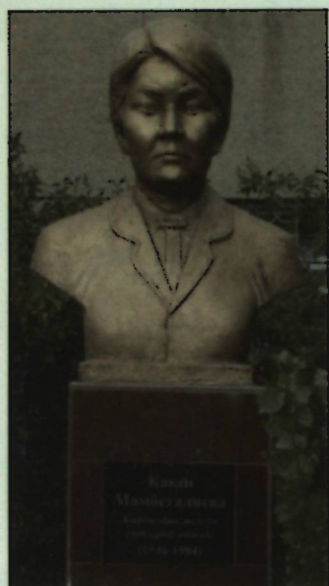
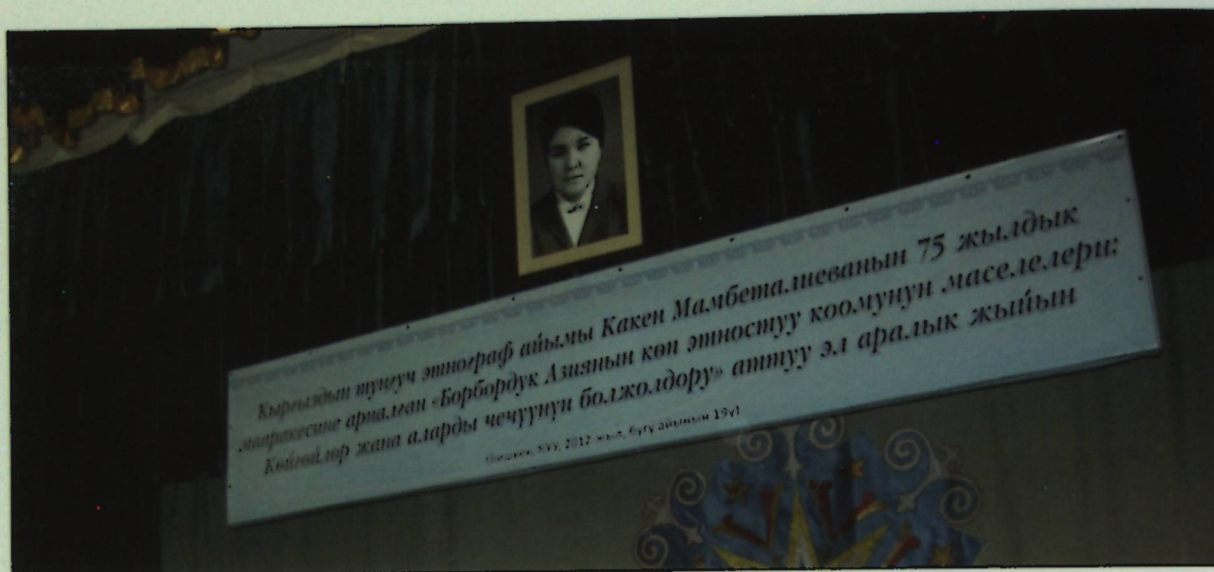

Рис. 14. а, б) Стеганный халат — чапан, тон; в) халат — чепкен; г) на-гольная шуба — сары тон.

Этнограф Какен Мамбеталиеванын кыргыз уздары тууралуу эмгектеринен.

Этнограф Какен Мамбеталиеванын элесине арналган иш-чаралардан. XXI кылым.

Этнограф Какен Мамбеталиеванын элесине арналган иш-чаралардан. XXI кылым.

БИРИНЧИ БӨЛҮМ. КУТТУКТООЛОР ЖАНА ЭСКЕРҮҮЛӨР

АЛА-ТООБУЗДА ЭТНОГРАФ КАКЕН МАМБЕТАЛИЕВАНЫН 80 ЖЫЛДЫГЫ БЕЛГИЛЕНҮҮДӨ: АЛГЫ СӨЗ

Үстүбүздөгү 2016-жыл Кыргызстандын Президенти А.Ш.Атамбаевдин Жарлыгына ылайык, "Тарых жана маданият жылы" деп жарыяланды. Бул жылы өлкөбүздө жана кеңири дүйнө коомчулугунда ойчул жана акын бабабыз Жусуп Баласагындын миң жылдык мааракеси, Борбордук Азиядагы (анын ичинде атажуртубуздагы) 1916-жылкы улуттук боштондук көтөрүлүшкө чыгып, эрдик көрсөтүп, эгемендик идеясын ураан таштап чыккан бабаларыбыздын баатырдыгынын жана бул көтөрүлүшкө чыккан элди Орусиянын падышалык оторчул бийлигинин кандуу жазалоосунан соң башталган азап-тозоктуу Улуу Үркүндүн 100 жылдыгы, ошондой эле XX кылымдагы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн ар кыл баскычтарынын (Кыргыз АССРинин 90 жылдыгы, Кыргыз ССРинин 80 жылдыгы, эгемен Кыргыз Республикасынын 25 жылдыгы) мааракелери расмий түрдө белгиленип жатат.

Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Кыргызстандагы тарых илимин өнүктүрүү боюнча комиссия ушул жылы өткөрүлө турган негизги илимий жана маданий иш-чаралардын тизмесин бекитти. Анда жогоруда саналган мааракелик окуялардан тышкары XX кылымда кыргыз айымдарынын арасынан чыккан алгачкы илимпоз-этнограф, тарых илимдеринин кандидаты, доцент Какен Мамбеталиеванын (05.04.1936 – 30.07.1984) сексен жылдык торколуу тоюна багыштап жумурияттык илимий-тажрыйбалык жыйын өткөрүү тууралуу да каралган.

Кыргыз совет этнографтарынын өз дооруна тете бийик сереге чыккан алгачкы муунунун өкүлү болгон Какен Мамбеталиева Кыргызстандын азыркы Баткен облусуна кирген жана ага чектеш аймактардын калайыгынын этнографиясы жаатында көөнөргүс эмгектер жараткан. Ал өлкөбүздөгү тарых илимдеринин жаңы тармагын – этнография илимин түптөөдө, ошондой эле дүйнөлүк этнография илиминин жетишкендиктери камтылган заманбап дарстар окууда жана жаңы муундагы этнограф кадрларды даярдоодо ири салымы бар мээнеткеч тарыхчы айым болгон.

Какен Мамбеталиева Кыргызстандын Нарын облусунун Нарын районуна (мурдагы Тянь-Шан районуна) караштуу Он-Арча айыл аймагындагы Эчки-Башы кыштагында жарык дүйнөгө келген. Атасы Мамбеталы Черикчи уулу Үмөтаалы небереси колунан көөрү төгүлгөн уста болгон, анча-мынча табыпчылыгы да бар эле. Какендин энеси – Жумабүбү да мыкты уз эле, шырдак шырып, туш кийиз сайып, өнөрлүү болчу. Ал тогуз бала төрөгөн, бирок эки уулу (Дүйшөмбү, Сулайман) жана бир кызы (Какен) гана токтогон экен. Дүйшөмбүнү атасынын агасы Сыя багып алган экен.

Кыргыздын заттык жана руханий маданиятын иликтөөгө Какендин кызыгуусу, балким, өзүнүн айылдагы даңазалуу усталардын биринин жана уздун үй-бүлөсүндө төрөлүп өскөнүнө байланыштуудур? Уз эне, албетте, кызына да кылдат жана талбай мээнет кылып, ар кыл сайса сайуу, шырдак шыруу, ала кийизге оюу түшүрүү усулдарын үйрөтөт эмеспи.

Элибиздин Теңир-Тоодон чыккан чыгаан журналисттеринин бири Сулайман Мамбеталиев карындашы Какендин чын курандын (апрелдин) алгачкы күндөрү айылдагы боз үйдө төрөлгөнүн, карапайым эмчи Бурулкан апа киндик эне болгонун, Жумабүбү апа төрөп жатканда киндик эне ага ала бакан таянтып көмөк кылганын эскерет. Төрөт үйүндө гана көз жарып калган азыркы айымдар үчүн мунун бардыгы – эски доордогу эне турмушунун этнографиялык чоо-жайы.

Какен алты жашында эле, демек, мектепке барбай жатып тамга таанып, татаал эмес эсептерди оюнда чыгарып калганын, дилгир өскөнүн да агасы Сулайман эскерип жазат. Албетте, оюн аралаш Какенге тамга тааныткан – өз байкеси эмеспи.

Алардын атасы Мамбеталы 1945-жылы кайтыш болгон. Каатчылыкта жашап жаткан үй-бүлөнүн жалгыз уюн жакын тууганы эч суроо-сопктуу жок эле этке төгүп жибергенде, бул кылыкка таарынып, Жумабүбү апа уул-кыздарын (анын ичинде согуш жылдары Мамбеталы менен Жумабүбү багып алган Жаңыл деген кызды кошуп) алып, Эчки-Башыдан Нарын шаарына көчүп кетет. Кооз жасалган боз үйүн бир бөлмөлүү жалпак тамга айырбаштайт.

Тагдырдагы бул бурулуш Какендин орус тилин айылдыктарга салыштырмалуу тыңгылыктуу үйрөнүүсү үчүн да өбөлгө түзгөн. Чоң кыштактай болгону менен, Нарын, кантсе да, шаар макамындагы жана көп этностуу жай болгон эмеспи! Агасы Сулайман комсомолдук кызматта, андан соң журналисттик кесипте иштеп, карындашын насааты менен да, каржылык жактан да камсыз кылып турган.

Какен өзү дарыгер болууну көксөгөн экен. Бирок өз атасындай туу туткан бир тууган байкесинин кеңеши менен Кыргыз мамлекеттик университетинин (азыркы Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин) тарых факультетине тапшырат. "Тарых – бардык илимдердин башаты деп ойлочумун", - деп эскерет Сулайман Мамбеталиев агабыз.

Учуру келип турганда айтаарыбыз, Сулайман агай да баалуу этнографиялык маалыматты жайылтууга чоң салым кошкон. Бир ирет Аким Сгибнев деген сүрөтчү Нарынга келе калганда, ага Алай Бекбоева деген узду тааныштырып, анын чыгармаларын көрсөткөн экен. Кийинчерээк Алай апанын чыгармачылыгы ошол чактагы борборго чейин даңазаланып, бул уз айым СССР Сүрөтчүлөр Уюмуна да мүчө болуп калган.

Элеттен чыккан Какен Мамбеталиева 1950-жылдардын соңу - 1960-жылдардын башында советтик этнография илиминин мыкты адистеринен сабак алып, азыркы кыргыз этнография илим тармагын түптөгөнгө бараандуу салым кошкон алгачкы кыргыз айымдарынан болуп калды.

Какен эженин агасынын кызы, учурда саясат таануу боюнча илим доктору, профессор Гүлмира Мамбеталиеванын эскерүүсүнөн:

"Эжем ушул улуттук университеттен билим алып, согуш учурунда Москвадан көчүп келген Клавдия Антипина деген чоң этнографтан көп нерсени үйрөнүп, ал киши өз экспедицияларына кошуп шакирти катары тарбиялаган. Жакшы окуп Ленинграддагы этнография институтундагы аспирантурага өтүп, илимий ишин ийгиликтүү жактап, түштүктөгү тоо-кен өнөр жайындагы жумушчулардын турмушун, ал жердеги маданиятты изилдеген. Какен Мамбеталиева энциклопедист да болгон. Кыргызча ысымдарды изилдеген. "Кыргыздын аттарын изилдеп жүрсөм Канализация деген ат бар экен" деп күлгөнү эсимде. Кыргыздардын колдонмо өнөрү (прикладный искусствовед) тууралуу К. Антипина менен биргелешип китеп жазып, ал китептери англис, орус, немис тилдеринде жарыкка чыккан. Бул киши чет тилдерин жакшы билгендиги үчүн Каракалпак университетине сабак бер деп, башка чет мамлекеттерге стажировкага барууну да сунушташып турган..." (Булак: [http:// presskg.com/agym/13/0412_11.htm](http://presskg.com/agym/13/0412_11.htm))

Ал 1963-жылы "Кыргызстандын таш көмүр өнөр жайындагы кыргыз кенчилеринин турмуш-тиричилиги жана маданияты" деген китебин жарыялап, этнография үчүн бүгүн да маанилүү теманын башатын ачты. Ушул багыттагы илимий изилдөөсүн улантып, натыйжада 1971-жылы "Кыргызстандын тоо-кен өнөр жайындагы кыргыз жумушчуларынын үй-бүлөсү жана бүлөлүк-никелик мамилелери" деген китебин жарыкка чыгарды.

Басма сөздө кесиптери далай ирет белгилегендей, Какен эженин бир катар илимий макалалары өз доору үчүн Кыргызстандагы телчигип жаткан заманбап этнография илиминдеги жаңы саамалык болгон. Түптөлүп келе жаткан чакан өнөр жай шаарларындагы мурдагы көчмөн жана дыйкан кыргыздардын урпактарынын салт-санаасы жана турмушу Какен Мамбеталиева тарабынан алгачкы жолу атайын этнографиялык иликтөөгө алынган. Азыр дагы Баткен облусунун аймагында жайгашкан чакан шаарлардын этнографиялык көйгөйлөрүн иликтеген этнограф жана социолог окумуштуулар бул аймактагы совет доорунда XX кылымдын ортосунда орун алган жагдайга салыштыруу үчүн Какен Мамбеталиеванын таберик эмгектерине байма-бай кайрылышат.

Педагогдук иш-аракет окумуштуунун ишмердигине көрк да кошот, устаттык мээнети менен өз билимин шакирттерине ооштуруп, илимий мектеп түзүүгө да огожо болот эмеспи.

Какен Мамбеталиева азыркы Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин тарых факультетинде (мурдагы КМУда) этнография боюнча ырааттуу дарстарды, атайын курстарды окуп келди. Ал нечендеген жаш адистерге этнография тармагы боюнча заманбап илимий темаларды тапшырып, этнографиялык талаа изилдөөлөрүн жүргүзүүгө шыктандырып турду.

Майыптар ассоциациясынын президенти Калык Мамбетакунов мырза Какен эженин адамгерчиликтүү мамилеси тууралуу 2012-жылкы илимий жыйында мындайча эскерген:

"Мен борборго келип бир топ жогорку окуу жайларга документтеримди тапшырдым. Баары эле көзүмдүн начар көрөрүн билип, документтеримди албай, шагымды сындырып жөнөтүп жатышты. Анан бир агаларымдын сунушу менен тарых факультетинен дагы бир багымды сыноону чечтим. Багыма ошондо Какен эже жолуккан экен. Дагы шагымды сындырып эмне деп айтып жиберер экен деп жүрөкзаада болуп отурдум. Эже мени карап "документтеринди алып кел, кабыл алабыз" деди. Эмне дээримди билбей: "Эже, бирок менин көзүм көрбөйт", - дедим. "Көрбөсө эмне экен!" деп эже кыйкырып койду. Ошентип экзаменди өзү алып, мен окууга өтүп кеттим. Эже ушунчалык адамгерчиликтүү жан эле..."

Мурдагы макалаларымда да белгилегенимдей, студенттерге дарс окуп коюу менен чектелбестен, Какен Мамбеталиева эже студенттик жатаканага байма-бай келип, жатакананын кызыл бурчунда коллоквиум өткөрүп, студенттери менен жекече иш алып барчу. Ал өз шакирттеринен дүйнөлүк этнографиялык илим, жалпы дүйнө элдеринин этнографиялык мурасы тууралуу өз алдынча окуусун талап кылчу. Дүйнөдөгү тил түркүмдөрүн улам-улам жаттатчу.

Дал ушундай кубаттуу дарстын жана андан кийинки ырааттуу жекече сабактардын натыйжасында, Какен Мамбеталиеванын окуучулары ата-бабалары түшүндө да укпаган чет элдик мяо-яо, кхмер элдери тууралуу жана байыркы шумер сыяктуу өлүп-жок болгон тилдер жөнүндө кеңири билим алышкан. Ал кезде азыркыдай интернет жана "Википедия" сыяктуу ачык окуу ресурстары жок болчу, көп маалымат камтылган тексттерди эжеке өз студенттерине коллоквиум же дарс учурунда "кылдат жазып алгыла" деп окуп берчү.

Эжеке азыр да колдонулган жана өлүү тилдердин аталышын эле жаттатып тим болгон жок. Анын студенттери дүйнөдөгү тилдерди ар кыл тил түркүмдөрүнө бөлүп системалаштырып айтып беришчү. Биздин тилибиз (жалпы түрк тилдери) уңгу сөз ичинен сындырылбаган жана алдында мүчө кошулбаган, куранды жана уланды мүчөлөр уңгу сөзгө артынан жалгаштырылган агглютинатив тилдерге кирээри жөнүндө гана эмес, биздин тилибиз алтай тил тобуна монгол, корей, тунгус-манчжур, жапон тилдери менен кошо кирээри, андан да жогорку тепкичте урал-алтай тилдери туруп, фин-угор тилдери да алтай тобуна жакындап кетээри жөнүндө эжеке студенттерине кеңири түшүнүктү калыптандырды.

Тилдердин топторго жиктелишин жаттатууну ашкере талапчыл жана курулай жаттаткыч советтик усул катары терс баалачулар азыр четтен чыгат. Бирок ал кезде (1960-70-жылдары) тарых илими боюнча окуу китептер дээрлик орус тилинде гана болуп, кыргыз энциклопедиясынын алгачкы томунун материалдары жаңыдан гана басмаканага жиберилип жаткан. Интернет түгүл, компьютер түшкө кирчү эмес. Айылдан жаңы келгендер этнографиялык илимдин казынасын сырттан окуп келген устаттын кызыктуу дарсына таянып үйрөнө баштаганын түшүнүү менен кабыл алуу керек.

К. Мамбеталиева өзгөчө маашырлануу жана ыраазылык менен студенттерине айткан этнограф жана тилчи окумуштуулардын бири - Юрий Валентинович Кнорозов (19.11.1922, Южный кыштагы, Харьков, Украина — 30.03.1999, Санкт-Петербург, Орусия) болчу.

Бул советтик (орусиялык) чыгаан окумуштууга 1947-жылы археолог жана чыгыш таануучу Сергей Токарев келип: "Айрым окумуштуулар майя жазмасы эми эч качан чечилбейт ко деп жатышат. Балким, сен бул жоромолдорду төгүндөй алаарсың. Кантип эле адам баласы ойлоп тапкан жазууну башка адам чечмелей албай калсын?" деп, бул жазманы кылдат иликтөөнү сунуш кылат. Кнорозов бир нече жылдык талыкпаган эмгегинин натыйжасында майя жазмасын чечмелөө (дешифрлөө) үчүн ачкыч табат. Илимде ири бурулуш жасаган макаласын ал 1952-жылы "Советская этнография" журналына жарыялайт. Ошентип, б.з. IV-VIII кылымдарда өзгөчө гүлдөп-өсүп, IX кылымдан тартып төмөндөй баштаган майя цивилизациясынын чыныгы турмушунун көшөгөсү ачылган.

Юрий Кнорозов 1971-жылы.
Сүрөттүн автору:
Г.И.Дзенискевич (1933-2002).
Булак: URL:
<https://ru.wikipedia.org/w/index.php?curid=1954845>

(Айтмакчы, советтик даңазалуу аалымдардын да кандайдыр-бир капаста жашаганын азыр гана билип-таанып баштадык. Жогоруда айтылган улуу ачылыштын ээси Юрий Кнорозов совет доорунда Латын Америкасына саякатка чыгууга уруксат ала албай келген экен. Ал өзү барып кезүүнү эңсеген тарыхый майя жергесине (Борбордук Америка жана Түштүк Мексика) барууга Кайра куруулар доорунун акыркы мезгилинде – 1990-жылы гана мүмкүндүк алган. Ошол жакта калып калбасын деп коркуп тыюу салышканбы, ким билет? Бул жагдай жөнүндө 1991-жылы сентябрда америкалык илимпоз Michael D. Coe – Майкл Д. Коу мырза Archaeology журналындагы макаласында жазган).

Какен Мамбеталиева өзү жакшы тааныган этнограф окумуштуулар Ю.Кнорозов, Сауд Менделевич Абрамзон (1905-1977), Юлиан Владимирович Бромлей (1921-1990) сыяктуу

нечендеген залкар илимпоздор жана алардын ачылыштары тууралуу мол маалыматты айтканда, студенттеринин көздөрү жалжылдап, өздөрү да ушундай ачылыштарды жасоону самап кетишчү.

Какен Мамбеталиева этнографиянын бир нече тармактарга бөлүнөөрүн, башка да илимий тармактарды айкалыштырып үйрөнүү аркылуу гана туура илимий жыйынтык чыгарууга болоорун баса белгилечү. Маселен, кыргыз тилин билбей туруп, кыргыз этнографиясы тууралуу илимий эмгектер, диссертациялар жазган “окумуштуулар” арбын болду. Ошол эле учурда, кыргызча суудай билген же кыргыз этнографиясын иликтөөдө башат ачып берген С.М. Абрамзон сыяктуу илимпоздор кыргыз санжырасын, уруу-уруктарын изилдеген залкар эмгеги үчүн Кыргызстан Компартиясынын жетекчилиги тарабынан адилетсиз сынга алынган кезең да эсте.

Калыстык үчүн айта кетелик, Какен Мамбеталиева гана эмес, жазуучулар Чыңгыз Айтматов, Кеңеш Жусупов жана башкалар Саул Абрамзонго кайрылышып, бул сын адилетсиз экенин айтып, анын көңүлүн көтөрүүгө жетишкен. Ал эми эгемен Кыргызстанда залкар этнографтын чыгармалары кыргыз тилинде да жарык көрдү. - Караңыз: Абрамзон С. М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер / Котор. С. Мамбеталиев, Д. Сулайманкулов, С. Макенов. — Б.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1999. — 896 б. - ISBN 9967-11-042-2. - (Булак (URL): http://bizdin.kg/elib/kitepter/pdf/abramzon_best.pdf)

Дал ошол идеологиялык тар калыптар ачык айткысы келген илимпоздордун кедерин кескен тар жол, тайгак кечүүсү бар цензуралык кезеңде Какен Мамбеталиева үчүн кыргыз этнографиясын иликтөөдө кыйла чектөөлөр коюлгандыгы пост-советтик доордо гана даана айтылды. Кыргыздын уруу аталыштарын, фольклордук мурасын үйрөнбөй туруп, кыргыз этнографиясын иликтөө да мүмкүн эмес эле.

Орошон окумуштуунун 70 жылдыгынын урматына уюштурулган илимий жыйында (2006-жылы) тарых илимдеринин доктору, профессор Закирбек Эралиев (1940-жылдын чын куран айынын 22синде Ош (азыркы Баткен) облусуна караштуу Лейлек районундагы Булак-Башы айылында туулган - 2010-жылдын теке (июль) айынын 12синде Бишкекте каза болгон) өзүнүн жашы улуу кесиптеши Какен Мамбеталиеваны заманбап педагог, залкар этнограф катары баалап, анын дагы бир артыкча касиетин баса белгилеген:

"Эчтекеден коркчу эмес. Маселен, орус, шовинизм, компартия, расмий идеология дегендерге ал баш ийчү деле эмес. Чыныгы тоолук мүнөз кыргыз болчу. Өзүнүн оюн так айткан, айтканынан кайтпаган окумуштуу эле. Какен Мамбеталиева кыргыз тарыхында биринчи болуп жумушчу табын изилдеп, кыргыз жумушчу табы түзүлгөнбү же түзүлгөн эмеспи – ушул маселеге өмүрүн арнады. Кыргыз жумушчу табынын түзүлүү тарыхы гана эмес, алардын салт-санаасын, тарыхый ордун даана ачып берди", - деген эле ыраматылык профессор Закирбек агай.

(Булак: <http://www.azattyk.mobi/a/1259104.html>)

Какен Мамбеталиева КУУдагы эң мыкты окуган айрым студенттерге студенттик илимий конференциялар үчүн баяндама жасагыла, реферат, дипломдук иш даярдагыла деп ар кыл темалар берип, аларга багыт көрсөткөн. Анын окуучуларынын бири - тарыхчы, саясат таануучу, профессор Аалыбек Акуновго Какен Мамбеталиева эже “Манас” дастанын этнограф катары иликтөөнү тапшырган. Аалыбек мырза өз дипломдук ишин 1981-жылы эң мыкты баага коргоп, ал түгүл Какен эже СССР ИАсынын Этнография институтунун ошол кездеги деректири,

академик Ю. В. Бромлейге атайын кат жазып, А. Акуновду Орусияга чакырып, аспирантурага алууларын өтүнгөн. Жергиликтүү бюрократтык тоскоолдуктун айынан Аалыбек Акунов Маскөөгө жиберилбей калса да, ал өзүнүн дипломдук ишин жетектеген эжекеге ар дайым ыраазычылыгын билдирип келет.

Какен Мамбеталиева илим деп жүрүп турмушка чыккан эмес болчу. 1984-жылы 48 жашында илимдин жогорку сересине көтөрүлүп, чыгармачыл мектебин ого бетер өркүндөткөн чагында, мына-мына докторлук ишимди жактайм деп турганда оорунун айынан түбөлүк жайга узап кете берген... Бирок ал телчиткен окумуштуулар жана алардын шакирттери илимде этнограф айымдын изин сактап калышты жана улантып келишет.

Нарын шаарында жайгашкан Нарын облустук тарыхый-этнографиялык музей (ажайыпкана) 2011-жылдан тартып туңгуч этнограф айым Какен Мамбеталиеванын ысымын алып калды. Музейде этнограф айымдын өмүр жолу тууралуу маалыматтар камтылган кызыктуу экспозиция уюштурулган.

2006-жылы Какен Мамбеталиева атындагы коомдук фонд (кор) негизделди. Какен Мамбеталиев атындагы коомдук кордун негизги максаты - туңгуч этнограф айымдын илимий мурастарын сактоо, жаштарга жайылтуу, этнография, антропология, археология жана башка тармактардагы илимий изилдөөлөрдү коомдук жана каржылык жактан колдоо, ар кыл тармактардагы илимпоздордун биргелешип иштөөсүнө мүмкүнчүлүктөрдү түзүү жана чет өлкөлөр менен илимий байланыштарды бекемдөө, эл аралык илимий семинар-кеңешмелерди, жыйындарды өткөрүү сыяктуу комплекстүү милдеттерди аткаруу менен байланыштуу.

Бул кор таланттуу этнограф окумуштууларга жана мыкты окуган студенттерге Какен Мамбеталиева атындагы сыйлыктарды жана стипендияларды ыйгарып келди.

2006-07-, 2009-2010-, 2012-жылдары Бишкекте Какен Мамбеталиеванын элесине арналган эл аралык жана жумурияттык илимий жыйындар, семинарлар өткөрүлдү. Маселен, 2006- жылы Какен Мамбеталиеванын 70 жылдыгына карата этнографиялык биринчи семинар-кеңешме уюшулуп, ага 60тан ашуун илимпоз катышкан. Алар этнография, антропология жана ага чектеш илимдер боюнча изилдөөлөрү, эмгектери менен катышкан. Мамбеталиева атындагы коомдук фонд ошол илимий баяндамалар менен макалалардын 400 беттен турган көлөмдүү жыйнагын жарыкка чыгарган.

Какен Мамбеталиеванын шакирттеринин бири, өлкөнүн улуттук илимдер академиясынын мүчө-кабарчысы, тарых илимдеринин доктору, этнограф Аблабек Асанкановдун пикиринде, кийинки 20 жылдан бери мындай ар тараптуу көлөмдүү жыйнак чыккан эмес:

"Жыйнакта Кытайда, Өзбекстанда жана башка коңшу өлкөлөрдө жашаган кыргыздардын жашоо-тиричилиги, каада-салттары, өлкө аймагындагы жана Кошой-Коргондогу археологиялык табылгалар, боз үй жасалгалары, зергерчилик, элдик медицина, улуттук азыктар жана башка ар кыл темадагы иликтөө-изилдөөлөр камтылган".

(Булак: <http://www.azattyk.org/content/article/1277507.html>)

Элибиздин туңгуч этнограф кызы Какен Мамбеталиеванын 75 жылдык мааракесине арналган «Борбордук Азиянын көп этностуу коомунун маселелери: Көйгөйлөр жана аларды чечүүнүн болжолдору» аттуу эл аралык жыйын Бишкекте (Жусуп Баласагын атындагы КУУда) 2012-жылы бугу (май) айынын 19унда өткөрүлүп, анын материалдары өзүнчө жыйнак болуп жарык көрдү.

Ал эми үстүбүздөгү 2016-жылдын чын куран (апрель) айынын 5инде Какен Мамбеталиева таалим алган жана өмүрү өткөнчө иштеген Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинде “Ала-Тоодогу заманбап этнография көйгөйлөрү” аттуу илимий жыйын жана эскерүү чаралары өткөрүлүүдө. Бул жыйын жана эскерүү чаралары элибиздин туңгуч этнограф айымынын 80 жылдык мааракесине арналууда. Аны уюштурууда “Мурас” фондуна жардам берген тараптардын арасында Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети (ректору – профессор Ч. Адамкулова), асыресе анын Тарых жана чөлкөм таануу факультетинин (деканы – профессор А. Беделбаев) жана Археология жана этнография кафедрасынын (жетекчиси – доцент А. Р. Бикбулатова) жамааты, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы (президенти – академик Абдыганы Эркебаев), Какен Мамбеталиева атындагы Нарын облустук тарыхый-этнографиялык музейи (жетекчиси - А. Сабитова), “Кыргыз Тарых Коому” эл аралык коомдук бирикмеси, Какен Мамбеталиева атындагы фонд (жетекчиси профессор Г. С. Мамбеталиева) ж.б. бар. Биз аларга терең ыраазычылык билдиребиз.

Бүгүнкү күнү кыргыз этнографтары, тарыхчылары жана тил изилдөөчүлөрү тээ Жапония, Корея, Кытай, Чыгыш Теңир-Тоо (азыркы Кытайдын Шинжаң-Уйгур автоном аймагы), Манчжуриядагы (Хэйлунцзяндагы) Фу-Йү аймагы, Энесай (Хакасия жана Тыва), Алтай, Монголия, Итил, Урал, Кичи Азия, Батыш Европа, Австралия, АКШ, Латын Америкасына чейин ээн-эркин жана байма-бай каттап, совет доорунда болуп көрбөгөндөй эркин шартта илимий изилдөө жүргүзүшүүдө. Маселен, кыргыздын таланттуу археологу Кубатбек Табалдыев 2005-жылы майя, ацтектердин маданиятын иликтеген археологдордун Борбордук Америкадагы казуу иштерин жеринен көрүп кайтты. Эми кыргыз тарыхчыларынын төбөсүнөн ныгырган мурдагыдай идеологиялык цензуралык кысым да жок.

Быйылкы жыл "Тарых жана маданият жылы" деп жарыялангандан бери архивдик, этнографиялык жана башка иликтөөлөргө, китеп жарыялоого тарыхчылар үчүн жаңы камкордуктар жасалууда. Үстүбүздөгү жылы кулжа (июн) айында Ош мамлекеттик университетинде Кыргызстандын антропологдору менен этнографтарынын кезектеги илимий курултайы өткөрүлмөкчү.

Албетте, азыркы кыргыз тарыхчыларынын туруктуу жана бекем илимий пайдубалын кургандардын арасында көрүнүктүү этнограф айым Какен Мамбеталиева да бар экенин анын бүгүнкү алатоолук шакирттери жана сапарын улантуучулары дурус билишет. Бир сөз менен айтканда, илимдеги улуу көч уланууда.

"Тарых жана маданият жылында" Кыргыз Республикасынын Президентинин Аппаратына караштуу "Мурас" фонду башка шериктер менен биргеликте жарыялап жаткан бул китепте доцент Какен Мамбеталиеванын жаркын элесине багышталган эскерүүлөр жана этнографиялык илимий макалалар, ошондой эле, маркумдун кыргыз этнографиясына арналган илимий эмгектеринен айрым үзүндүлөр, Какен Мамбеталиева эжекенин өмүр таржымакалына жана анын элесин эскерген ар кыл илимий-маданий иш-чараларга байланыштуу кээ бир сүрөттөр камтылды.

Тынчтыкбек Чоротегин,

*Кыргыз Республикасынын Президентинин Аппаратына караштуу Кыргызстан элинин тарыхый жана маданий мурастарынын "Мурас" фондунун Башкармалыгынын төрагасы, "Кыргыз Тарых Коому" эл аралык коомдук бирикмесинин президенти, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Изилденүүчү чөлкөмдөрдүн тарыхы жана маданияты кафедрасынын профессору, тарых илимдеринин доктору.
2016-жылдын жалган куран (март) айынын 30у.
Бишкек шаары, Кыргызстан.*

КАКЕН МАМБЕТАЛИЕВАНЫН 80 ЖЫЛДЫГЫНА КАРАТА КУТТУК СӨЗ

Баарыңыздарга белгилүү болгондой 2016-жыл Кыргыз Республикасынын Президенти А.Ш. Атамбаевдин Жарлыгы менен "Тарых жана маданият жылы" деп жарыяланды.

Ошону менен бирге быйыл биз Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнүн 25 жылдыгын белгилөө менен катар улуу бабабыз Жусуп Баласагындын 1000 жылдыгын, Тайлак баатырдын 220 жылдыгын, Улуу үркүндүн 100 жылдыгын, Кыргыз АССРинин 90 жана Кыргыз ССРинин 80 жылдыктарын да кошо белгилейбиз. Бул тарыхый зор мааниси бар окуялар кыргыз мамлекетинин түптөлүшү жана өнүгүшүндө өзгөчө орду бар тарыхый этаптар болуп саналат.

Кыргыздар жана кыргыз мамлекетинин тарыхы бери дегенде 2200 жылдан бери, башкача айтканда кытай тарыхый жазма булактарында айтылып жашап келүүдө. Биз өзүбүздүн бай жана терең тарыхыбыз, маданиятыбыз менен сыймыктанышыбыз керек. Башкача айтканда, кыргыздар Борбордук Азиянын эң байыркы элдеринин бири жана көчмөндөр цивилизациясынын башында турган элдерден болуп саналат. Биздин ата-бабаларыбыз өз кезегинде Энесай, Алтай, Байкалдан тартып Урал, Волга чейинки чоң аймакта Улуу каганатты негиздешкен.

Мына ошол 9-10 кылымдарда Улуу кыргыз каганаты андан кийинки Карахандар доорунда ата-бабаларыбыз ушул аймакта жашап зор материалдык жана руханий байлыкты жаратып, бизге мурас кылып калтырышты. Кыргыздар Чынгызхандын жана анын урпактарынын доорунда да, жунгар-калмак баскынчылары доорунда өз көз карандысыздык үчүн ар дайым күрөшүп келишкен. Ал эми Кокон хандыгы, андан кийин падышачылык Россиянын колониялдык саясатына каршы чыгып азаттык үчүн күрөштүн туу чокусу болгон 1916-жылдагы улуттук-боштондук үчүн күрөш Үркүн деген аталыш менен элдин ээсинде калды.

Мамлекеттин жана коомдун өнүгүшүндө инсандардын ролу зор. Кыргыз тарыхын, этнографиясын өсүп-өнүгүшүнө Какен Мамбеталиеванын кошкон салымы өзгөчө белгилеп өтүү зарыл. Жогоруда айтылгандай быйылкы жыл Эгемендүү кыргыз мамлекети үчүн абдан маанилүү жыл болуп турат. Дал ушул жылы кыргыздын алгачкы этнограф айымы Какен Мамбеталиеванын да 80 жашка чыгып тургандыгы да символикалуу окуя.

Какен Мамбеталиева өз кезегинде кыргыз этнографиясынын калыптанышына жана өсүп-өнүгүшүнө, жаңы муундагы этнограф кадрларды даярдоодо ири салымы бар мээнеткеч тарыхчы айым болгон. Мезгилинде Кыргызстандын түштүк – батыш райондорунда бир топ изилдөөлөрдү өткөрүп зор эмгектерди жараткан.

Жаштарды өз мекенин, тарыхын, маданиятын каада-салтын сүйүүгө чакыруу менен патриот мекенчил жаштарды тарбиялоодо эмгеги чоң болгон. Учурда мына ушундай инсандар жана сапаттар бизге жетишсиз болуп турат. Какен Мамбеталиеванын өрнөктүү өмүрү, эмгектери биз үчүн ар дайым жашай берет.

Соңку кезде кыргызстандыктардын улуттук аң-сезими, жарандык патриотизми өсүүдө. Баарыбызды бириктирүүчү жана шыктандыруучу жалпы идеялар жаралып, жарандарыбыз улуттук баалулуктардын маани-маңызын терең түшүнө баштаганы байкалат. Этносун жана динине карабай кыргызстандыктардын жалпы жүрүм-турум үлгүлөрү пайда болууда. Өлкөбүздүн жарандары улуттук-мамлекеттик курулуш процессине активдүү катышып жатканын белгилеп кетүүгө болот. Бул процесстин негизги максаты Кыргыз жаранын калыптоо жана Мекенибизди өнүккөн мамлекетке айландыруу.

Кыргыз Республикасынын
Президентинин Аппаратынын
этностук, диний саясат жана
жарандык коом менен өз ара
аракеттенүү бөлүмүнүн
башчысынын орун басары

З.Ж. Эргешов

Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин

ректору, профессор Ч.У. Адамкулованын

куттуктоо сөзү

Урматтуу илимий-практикалык конференциянын катышуучулары!

Сиздерди кыргыз аялдарынан чыккан алгачкы окумуштуу-этнограф Какен Мамбеталиеванын 80 жылдыгына арналган республикалык илимий-практикалык конференциянын башталышы менен Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин окумуштуулар кеңешинин, жсалпы окутуучу – профессорлук курамынын атынан жана жеке өзүм кызуу куттуктаймын!

Чыгаан окумуштуу – педагог Какен Мамбеталиева билим берүүнүн флагманы болгон университеттин тарых факультетинде 1963-1984-жылдары эмгектенип, жарым кылымга жетпеген кыска өмүрүндө жаштарга билим гана бербестен, жаңы муундагы тарыхчы-педагогдор менен окумуштууларды тарбиялап, бүгүнкү күндө да үлгү болчу иштерди аткарууга жетишкен. К. Мамбеталиеванын мазмундуу илимий изилдөөлөрү Кыргызстандагы тоо-кен өнөр жайынын жумушчуларынын материалдык маданиятын жана турмуш тиричилигин изилдөөгө арналган. Ал кыргыз этнология илиминде өзүнчө бир багытты - шаардык кыргыздардын чөйрөсүндөгү этносоциалдык процесстерди изилдөөгө негиз салган. Бүгүнкү күндө, эгемен мамлекетибиздин жаш окумуштуулары Какен Мамбеталиева чыйыр салган этнология тармагындагы маанилүү маселелердин үстүндө үзүрлүү эмгектенип жатышат.

Бүгүнкү жыйында урматтуу эжебиз Какен Мамбеталиеваны эскерүү менен бирге этнография, этнология жана антропология илиминин актуалдуу маселелери кеңири талкууга алынаарына, ааламдашуу мезгилиндеги илимдин жетишкендиктери жана көйгөйлөрү такталаарына терең ишенем. Ошондой эле, бул илимдин тармагындагы ийгиликтер, улуттар менен конфессиялар аралык мамилелерди чыңдоого жана жарандык иденттүүлүктү калыптандырууга зор салым кошот деп эсептеймин.

Алгачкы аял-окумуштуу-этнограф К. Мамбеталиева атындагы коомдук фонду менен уюштуруучуларга терең ыраазычылык билдиремин жана илимий – практикалык конференциянын ишине чыгармачыл ийгиликтерди каалаймын.

Урматтоо менен

Ж. Баласагын атында

КУУнун ректору, проф.

Ч.У. Адамкулова

5-апрель, 2016-жыл

Акунов А.,

тарых жана саясат таануу

илимдеринин доктору, профессор

“КАРГА АРЫ-БЕРИ ОНАТЫП, АНАН ОРОП КОЙДУ ЭЛЕ, БАЛА ТЫП УКТАП КАЛДЫ...”

Убакыт учкан куштай тез өтөт экен да. Биз КУУнун тарых факультетинин 1-курсунда окуп жүргөндөн бери туура кырк жыл өтүптүр. Биз сүйүп окуган, ары татаал, ары кызыктуу “Этнография” сабагынан дарс окуган, кыргыздын ошондо эле чыгаан жана таанымал болуп калган окумуштуу кызы Какен Мамбеталиева да анда кырк жашта экен. Мезгил бизди ал күндөрдөн канчалык алыстаткан сайын, Какен-эженин сабак учурундагы айткан айрым бир ой-пикирлери, учкул сөздөрү, таамай баамчылдыгы, ишине болгон өтө жоопкер мамилеси жана башка көптөгөн жаркын элестери биздин эс-тутумубузда ошончолук айкын жана даана сакталганын белгилегибиз келет. Балким биз да анын жолун жолдоп, студенттер менен иштешип калгандан улам ошондойдур. Балким биз Какен-эжедей болуп студенттик жатаканаларга барып, түн ортосунан ооп калганга чейин красный уголокко отуруп алып отработка алып, конспектерин текшерип, тилдердин үй-бүлөлүк топторун жатка айттырып, ар бир студент менен тажабай жана убакытты аябай иштей албагандан улам көз алдыбызга эженин ошондогу элеси келип тургандыр.

Курсташтарым Тынчтыке менен Мурат болуп жакында, марттын аяк ченинде, БатМУга “Бир татаал жолдун үч ашуусу” аталыштагы илимий-практикалык жыйынга барып калдык. Ара-чолодо сөз улап, ойлор чабыттап, өткөн-кеткендер жөнүндө сөз боло калган учурлар болот эмеспи. Бул жолу да ошондой болду. Биз орун алган мейманкананын терезесинен токтобой ыйлаган кичинекей баланын үнү угулат. Бир топко ый басылбайт. Кичинекейлер үчүн уктай турган мезгил бая эле келген. Уктай албай, уйкусунан адашып, уйкусун таппай өзү да кыйналып, энесин да кыйнап аткандай сезилет. Ушундан улам Какен-эже дагы эске түштү. Өзүнөн-өзү эле эске түштү. “Билесиңер да, эстедиңерби Какен-эженин айтканын” - деп баштады Тынчтыке, бизге кайрылып. “Орусиянын түндүгүндө жашашкан көптөгөн аз сандуу элдерге алардын үрп-адатын, салт-санаасын иликтөөгө барган бир этнографтын эмгегинен окуган маалыматты Какен эже биз менен мындайча бөлүшкөнүн эскердик: “Кыш мезгили болчу, биз сурамжылап аткан үйдүн кичинекей баласы уктай албай, чабалактап, тынбай ыйлап жатты. Анан энеси аны жылаңачтап туруп, эшиктеги карга ар-бери оонатып, кайра алып келип ороп жаткырды эле, бала тып эле уктап калганын көргөм”.

Асанканов А. А.,

т. и. д.,

проф., КР УИА корр-мүчөсү

КЫРГЫЗДЫН АЛГАЧКЫ ЭТНОГРАФ КЫЗЫ К. МАМБЕТАЛИЕВАНЫН БАШТАГАН ИШИ УЛАНЫП ЖАТАТ

XX кылымдын 40-жылдарынын аягында 50-жылдардын башында Советтер союзунун этнографтары этностор айыл жерлеринде гана жашап эмгектенишпестен, ири, орто жана кичи шаарларда жашагандыгын белгилешип, ошону менен бирге алардын аң-сезиминде, маданиятында, билиминде жана башка этносоциалдык жактарында да өнүгүү жана өнүгүү болуп жаткандыгын белгилеше башташты. Шаарлардагы жана ар кандай өнөр жайлардагы эмгектенип жана жашап жаткан этностордун турмуш тиричилигинде жана маданиятында жүрүп жаткан этностук жүрүмдөр, шаарларда жана өнөр жайларда ар кандай этностордун өкүлдөрүнүн пайда болушу жана калыптана башташы этнография илимине да жаны максаттарды жана милдеттерди кое баштады.

Өзгөчө, 1917 жылдын, октябрь тарыхый окуясынан кийин, массалык отурукташууга өтүп, шаарларда жашап, өнөр жайында эмгектене баштаган, билимге сүнгүп кирген этностордун арасында кыргыздар да бар эле. XX кылымдын 50-жылдарында Кыргызстандын шаарларында кыргыздардын бир топ катмары пайда боло баштаган жана алар алган билими, эмгектенген иши менен, ошондой эле материалды жана руханий маданияты менен айылдык кыргыздардан

айырмалана башташкан. Бул тарыхый өзгөрүү, этностук жүрүмдүн өнүгүшү, өз кезегинде кыргыз этнография илимине да жаңы максаттарды койгон.

Кыргыз этнография илиминде эң алгачкылардан болуп С. М. Абрамзон Кыргызстандагы шаарлардагы жана өнөр жайларындагы жашаган жана эмгектенген этностордун этнографиялык маселелерин изилдөө максаттарын жана милдеттерин көтөрүп чыккан (Абрамзон С. М., 1954).

Шаарларда жана өнөр жайында эмгектенген этностордун, алардын арасында, эң биринчи иретте кыргыздардын этнографиялык маселелерин изилдөө боюнча С. М. Абрамзондун койгон максаттары менен милдеттерди аткаруу үчүн кирешкен жаш таланттуу окумуштуу, эң алгачкы кыргыз кыргыз этнограф кыздарынын бири Какен Мамбеталиева болгон (Асанканов А., 1997)

К. Мамбеталиева эң алгачкылардан болуп, Кыргызстандын түштүгүндөгү орто жана кичи шаарлардагы тоо кенинде иштеген кыргыздардын турмуш тиричилигин, маданиятынын өзгөрүү жагын, үй-бүлөсүн, никелик мамилелерди биринчилерден болуп изилдеген (К. Мамбеталиева Фрунзе, 1963, 1971). Бирок К. Мамбеталиеванын өмүрү кыска болуп, оорунун айынан 50 жашка жетпей каза болуп калды.

Бирок К. Мамбеталиева баштаган илимий иштер, азыркы мезгилде үзүрлүү улантылып жатат.

Эң алгачы Бишкек шаарындагы кыргыздардын арасындагы үй-бүлөнү изилдеген окумуштуу С. К. Каракеева болду (С. К. Каракеева 1976).

Андан кийин орто жана кичи шаарлардагы кыргыз этносунун калыптанышы, жумушчу жана башка социалдык катмарлардын пайда болушун жана алардын маданиятынын өнүгүшүн изилдеген жаш таланттуу окумуштуу А.Р.Жоошбекова болду (А.Жоошбекова 2000). Ал өзүнүн эмгектеринде Кыргызстандын түштүгүндөгү кыргыздардын шаарларга жана Кыргызстандын башка чет өлкөлөргө миграция болуп жаткан кыргыздар жөнүндө баалуу эмгекти чыгарды (А.Жоошбекова 2012).

Азыркы мезгилде дагы бир таланттуу жаш окумуштуу С.Эралиев Кыргызстандагы кыргыз жумушчу табынын пайда болушу, калыптанышы жана өсүп-өнүшү жөнүндө изилдөөнү жүргүзүп жатат жана ал жөнүндө көптөгөн макалаларды жазып чыкты.

Келечекте К. Мамбеталиева баштап кеткен шаардык кыргыздар жана андагы жумушчулардын этнологиясы жана антропологиясы дагы да болсо терең жана ар тараптан изилдениши зарыл. Себеби, коом өнүгүп, бир орунда турбай уланып жатат. Шаардык кыргыздар көбөйүп жана өнөр жайында, интеллектуалдык чөйрөдө кызмат өтөгөн адамдардын көбөйүшү табыгый көрүнүш.

Пайдаланылган эмгектер:

1. Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Ленинград, 1971.
2. Асанканов А. Кыргыз: рост национального самосознания. - Бишкек, 1997.
3. Мамбеталиева К. Быт и культура шахтеров-киргизов каменноугольной промышленности Киргизии. - Фрунзе, 1963.
4. Мамбеталиева К. Кыргызстандын тоо-кен өнөр жайындагы кыргыз жумушчуларынын үй-бүлөсү жана бүлөлүк-никелик мамилелери. - Фрунзе, 1971.
5. Каракеева С. К. Кыргызская городская семья. - Фрунзе, 1976.
6. Жоошбекова А. Социально-культурное развитие кыргызов малых и средних городов Кыргызстана (на материалах этносоциологических исследований). - Бишкек, 2000.
7. Жоошбекова А. Миграционные процессы в среде кыргызов (на материалах этносоциологических исследований юга Кыргызстана). - Бишкек, 2012.

Беделбаев А.,

КУУнун тарых жана чөлкөм таануу
факультетинин деканы, т.и.к.

АСЫЛ УСТАЗЫБЫЗ КАКЕН МАМБЕТАЛИЕВА ЖӨНҮНДӨ УЧКАЙ СӨЗ

Элибизде жарк этип жанып, тез өчкөн жылдыздай кыска өмүр сүрсө да мекенине жасаган ак кызматы кылымдар унутулбай турган жаркын инсандар көп. Алардын бири жарык дүйнөдөгү жарым кылымга жетпеген өмүрүндө өтөлгөлүү өмүр сүргөн нукура устат жана жаңычыл илимпоз Какен Мамбеталиева болуп эсептелет. Ал кыргыз аялдарынан чыккан алгачкы окумуштуу-этнограф болгон.

К. Мамбеталиеванын өмүр баянына сереп салсак, ал касиеттүү Теңир-Тоонун койнунда торолуп, борборубуздагы жападан-жалгыз университеттин тарых факультетин артыкчылык диплому менен аяктагандан кийин, ак түндүү Ленинград (азыркы Санкт-Петербург) шаарындагы аспирантураны аяктап, жергебизге кайтып келген экен. Эмгек жолун ошол мезгилдеги эң абройлуу Илимдер академиясынын тарых институтунда кенже илимий кызматкерликтен баштап, эмгекчилдиги менен тез эле эл көзүнө илинген да, 1963-жылы азыркы Улуттук университеттин тарых факультетине мугалимдикке чакырылган. Эже бул окуу жайда өмүрүнүн акырына чейин үзүрлүү эмгектенип, жүздөгөн тарыхчы-этнографтарды даярдаган.

1969-1970-окуу жылында тарых факультетинин I курсунда окуп жатканда К. Мамбеталиева жөнүндө алгачкы аңыз кептерди угуп, ары сүрдүү, ары токтоо, өзүн салабаттуу алып жүргөн сымбаттуу эжени биринчи ирет көргөм. Экинчи сессияда эле эже бизге "Алгачкы общиналык коомдун тарыхы", "Этнографиянын негиздери" сабактарынан дарс окуп калды. Орто бойлуу, коңур үндүү эженин орус тилинде окуган дарстары ар бир студентти өзүнө тартып тураар эле. Өзү сүрдүү көрүнгөнү менен студенттерге өтө сылык мамиле жасап, алардын көйгөйлөрүн чечүүгө баш оту менен аралашып кетчү. Сабактан тышкары өзү түзгөн этнографиялык кружокко шыктуу окуучуларды тартып, илим жолуна багыттачу. Биздин курстан Эдилова Мариям менен Көчүмкулов Маматкеримди Россиянын борборундагы студенттик конференцияга жөнөтүп, алар байгелүү орундарды ээлеп келишкен.

Кийин, 1976-жылдан өзүм да илим жолуна түшкөндө К. Мамбеталиеванын шахтёрлордун маданияты менен турмуш-тиричилигин изилдөөгө арналган эмгектерин тереңдетип окуганда, алардын баалуулугуна жана автордун татаал маалыматтарды кылдат талдай, ырааттуу баяндаганына, ошондой эле терең жыйынтык чыгара билгенине суктангам. Изилдөө объектим колониалдык доордогу Кыргызстандын маданияты болгондуктан, эженин эмгектеринен ошол мезгилге таандык кызыктуу маалыматтарды таап, шахтерлордун шаарындагы көп улуттуу элдердин ортосундагы байланыштар, маданий чөйрөдөгү бири-бирине тийгизген таасири, ж.б. фактыларды илимий изилдөөлөрүмдө пайдалангам. Эженин эмгегиндеги изилдөөнүн усулдук ыкмалары, жыйынтыктары али да баалуулугун жогото элек жана эч качан жоготпойт.

Эженин наамындагы коомдук фонддун төрайымы Г. Мамбеталиевага жана шакирттерине терең ыраазычылык билдирүү менен бирге, улуу устат, чыгаан илимпоз Какен Мамбеталиеванын баа жеткис эмгектери анын ысмын түбөлүккө сактаарына терең ишенем.

Макешов Кабыл,

КРнын спорт журналисттер федерациясынын башкы катчысы

ЭТНОГРАФ КАКЕН МАМБЕТАЛИЕВАНЫН КӨӨНӨРБӨС ТАРИХЫЙ МУРАСТАРЫ

Теңир-Тоо койнундагы Нарын районундагы Эчки-Башы (Он-Арча) айылынын суусунда бар деп коюшат. Бул айылдан Кыргызстанды дүйнөгө тааныткан инсандар чыккан. Айтылуу манасчы Дуңкана Кочуке уулу айткан "Семетейдин" варианты Кыргыз улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар бөлүмүндө сакталууда.

Кыргыздын "Левитаны" аталган чыгаан диктор, алып баруучу, журналист Капар Алиев жана анын карындашы, кыргыздын туңгуч архитектор окумуштуу айымдарынын бири Вера Алиева да Эчки-Башы кыштагында туулуп өскөн.

Эчки-Башыдан акын айым Жумакан Тынымсейитова, Кыргыз эл жазуучусу, Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыктын ээси Кеңеш Жусупов сыяктуу белгилүү адабият ишмерлери туулуп өскөн. Кеңеш агайдын кыргыздар тууралуу 10 томдук эмгеги эле не деген мээнет экенин айтпасак да түшүнүктүү.

Ушул айылдан чыккан башка таанымал инсандардын арасында Кыргыз маданиятына эмгек сиңирген ишмерлер, композиторлор Сайыргазы Түркмөнов менен Султан Мамбетбаев, тарых илимдеринин кандидаты, кыргыздын кыз-келиндеринен чыккан туңгуч этнографы Какен Мамбеталиева, белгилүү журналист жана жазуучу Сулайман Мамбеталиев, тилчи окумуштуу, филология илимдеринин доктору, Анкара университетинин окутуучусу Гүлзуура Жумакунова, философия илимдеринин доктору, профессор, коомдук ишмер, меценат Гүлмира Мамбеталиева, тарых илимдеринин доктору, профессор, коомдук ишмер Тынчтыкбек Чоротегин жана башкалар бар. Мындан тышкары көп жыл башкарма, айылдык кеңештин төрайымы, СССР Жогорку Советине, Кыргыз ССР Жогорку Советине депутат болгон, акын Күмүш Суранова апабыздын өмүр-жолу да жаштарга өрнөк, үлгү болуп келатат.

Бул ирет кырк сегиз жашында, илимий жогорку сересине көтөрүлүп, чыгармачыл мектебин ого бетер өркүндөтөөр күлгүн чагында, тарых илимдерине зор салым кошуп, кыргыздын туңгуч этнографы аталган Какен Мамбеталиева эжени эскерип, көзү тирүү болсо быйыл 80 жашка чыгат эле деп бармак тиштеп, өкүнүп турабыз.

Жакында Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинде таасын педагог, таланттуу этнограф Какен Мамбеталиеванын 80 жылдыгына арналган илимий конференция болгону камылга көрүлүүдө. Мындай конференциялар ар жыл сайын өткөрүлүп, чет өлкөлөрдөн, Борбор. Азиядан жана Кыргызстандын чар тарабынан келген окумуштуулар тарабынан доклад, дарстар окулуп, билдирүүлөр жасалып, ал материалдар эми өзүнчө китеп болуп чыгарылып келатат.

Какен эже атактуу этнограф Соломон Абрамзондун шакирти болуп, илимий диссертациясын СССР Илимдер Академиясынын Миклухо-Маклай атындагы этнография институтунун Ленинграддагы бөлүмүнөн жактап келген.

Профессор Аалыбек Акунов устаты Какен Мамбеталиева кыргыз этнографиясын башкалардан бөлүп карабай, дүйнөлүк этнография менен тыгыз байланыштырып сабак өткөндүгүн, дал ошон үчүн анын окуган дарсы кызыктуу да, маанилүү да болгондугун, эжеин илимий иштерге багыт берип, кеп-кеңештерин аябаганын эскерди.

Аалыбек Акунов Какен Мамбеталиеванын докторлук диссертациясы жазылып бүткөндүгүн, бирок, коргобой калгандыгын айтуу менен, ошол илимий эмгекти китеп кылып чыгаруу, ал боюнча атайын лекцияларды өтүү жагын сунуштады.

Тарых илимдеринин доктору, профессор Токторбек Өмүрбеков кезинде Ленинграддан келип Кыргыз илимдер академиясында иштеп жаткан Какен Мамбеталиеваны Кыргыз мамлекеттик университетинин тарых факультетине которуш ошол кездеги ректор Салмоорбек Табышалиевдин, министр Абдылда Каниметовдун деңгээлинде чечилгендигин документтерге таянуу менен баяндап берген эле. "Ошол эле 1962-жылы, - деди андан ары Токторбек Өмүрбеков, - СССР билим берүү министрлигинин кийлигишүүсү менен Какен Мамбеталиева Каракалпакстандын Нукус мамлекеттик университетине кафедра башчылык кызматына чакыртылыптыр. Бирок, мекенчил окумуштуу айым Кыргызстандын кызыкчылыгын бийик коюп, бул жакта калган."

Тарых илимдеринин доктору, саясат таануучу Аалыбек Акуновдун айтуусунда, анын илимий жетекчиси Какен Мамбеталиева ошол кездеги Миклухо-Маклай атындагы этнография институтунун деректери баштаган орустун орошон окумуштуулары менен тыгыз байланышта болгон. Таңгалыштуу жери, кийинчерээк оорунун айынан сүйлөй албай калган кезде да Какен Мамбеталиева илимий жетекчилик милдетин так аткарчу экен, аспиранттарынын эмгектерин дыкат окуп, өз пикирин ак кагазга жазып берип жүрүптүр.

Какен Мамбеталиеванын бир тууган агасы, журналист жана жазуучу Сулайман Мамбеталиев тарыхчылар миң жашка чыккан карыяга окшош дешет, карындашым ошо миң жашка чыгып анан өлгөндөй сезимдемдин деген оюн айтып калат.

Какен Мамбеталиева атындагы коомдук кору 2006- жылы уюшулган. Он жылдан бери коомдук кор Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин илимге умтулган 12 студентине Какен Мамбеталиева атындагы стипендия берип келүүдө. Ошондой эле элеттик

мектептерге окуу куралдарынан жана усулдук жагынан жардам берүү менен мыкты окуган окуучуларга да стипендия чектеген.

2006-жылы Какен Мамбеталиеванын 70 жылдыгына карата этнографиялык биринчи семинар-кеңешме уюшулуп, ага 60тан ашуун илимпоз-окумуштуулар катышкан. Алар этнография, антропология жана ага чектеш илимдер боюнча изилдөөлөрү, эмгектери менен катышып, ошол илимий макалаларды иргеп элүүгө жакын окумуштуунун 400 беттен турган көлөмдүү жыйнагын да чыгарган.

Кыргызстан эл аралык университетинин кафедра башчысы, тарых илимдеринин доктору, профессор Аалыбек Акуновдун айтымында Какен Мамбеталиеванын көзү өткөндөн кийин 23 жылдан кийин жарык көргөн «Кыргызстандын жумушчуларынын турак-жайы жана турмуш-тиричилиги. Тарыхый этнографиялык очерк» деген китебиндеги көйгөйлүү маселелер учурда да орчундуу жана маанилүү.

- Себеби Бишкек шаарын чептей курчап турган кырктан ашуун жаңы конуштардагы элеттен келген атуулдардын турмуш-тиричилигин, жашоо ыңгайын жана этнографиялык өзгөчөлүктөрүн иликтөөдө Какен Мамбеталиеванын эмгектери негиз болуп бере алат. - дейт Аалыбек Акунов.

Анан устатынын элесин көзгө элестетип, Аалыбек Акунов ал учурду мындайча эскерди:
- Какен эженин лекция окуп жаткандагы жаркын элесин эске түшүрүү мен үчүн өтө деле кыйынчылыкка турган жок. Лекцияны абдан берилип окучу. Лекциянын тексттерин дайыма ала келчү, текстке үңүлө карап, аны окуп жаткандай ой калтырчу. Лекция татаал болгондуктан, мисалы, тилдердин үй-бүлөлүк топтору боюнча, көп учурларда жайдан окуп, студенттер жазып калганга жетишчү.

Орус тилдүү группаларга Какен эже лекцияны орусча, ал эми бизге кыргызча окучу. Академик Ю.В.Бромлейдин жаңы эле чыккан илимий монографиясын кайрадан иштеп чыгып, лекциянын тексттерин ошол материалдардын негизинде түзгөндүгүн, кошумча адабияттардын аздыгын айтып, мына ушундан улам лекцияларга дайыма катышуу керектигин, предметтин татаалдыгын бир нече жолу баса белгилегени менин эсимде. Студенттердин басымдуу көпчүлүгү Какен эженин лекцияларына дайыма катышчу. Биз Какен эжени абдан сыйлачубуз, сабак калтырбай, лекцияларын дайыма конспектилеп жүргөнүбүзгө караганда, кандайдыр бир деңгээлде коркчубуз го деп ойлойм, - деп эскерди А.Акунов.

Какен Мамбеталиев атындагы коомдук корунун жетекчиси, философия илимдеринин кандидаты Гүлмира Мамбеталиеванын айтымында кордун негизги максаты- туңгуч этнографтын илимий мурастарын сактоо, жаштарга жайылтуу, этнография, антропология жана башка илимий изилдөөлөрдү социалдык жактан колдоо, биргелешип иштөөсүнө мүмкүнчүлүктөрдү түзүү жана чет. өлкөлөр менен илимий байланыштарды бекемдөө, эл аралык илимий семинар-кеңешмелерди өткөрүү.

- Докторлук диссертациясын 1980-жылы жазып бүтүп, бирок эл алдында коргой албай калды. Катуу ооруп калды. Какен эженин кандидаттык диссертациясы да өтө жогорку методиканын жана этнографиялык иликтөөлөрдүн негизинде жазылган. Илимий изилдөөнүн методикаларын Какен эже эң мыкты өздөштүргөн экен. Жалаң эле Советтер Союзуна эмес, бүткүл дүйнөлүк этнографиялык илимий коомчулукка аттын кашкасындай таанылган академик Юлиан Владимирович Бромлей, академик Кирилл Васильевич Чистов, профессор Арутюнан ж.б. менен Какен Мамбеталиева калемдеш болуп, алар менен бирдей илимий деңгээлде кызматташкандыгы, алардын илимий сый-урматына жетишкендиги мени бир жагынан таң калтырса, экинчи жагынан, өтө ыраазы болуу, сыймыктануу сезимин пайда кылчу. Какен Мамбеталиеванын илимий эмгектери этнография илиминин Кыргызстандагы өнүгүшүнүн өзүнчө бир белеси, чоң ашуусу болуп калды десек эч жаңылышпайбыз, - деп эскерет устатын белгилүү журналист, окумуштуу, илимдин доктору, профессор, политолог Тынчтыкбек Чоротегин.

Тарых илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз улуттук илимдер академиясынын мүчө-корреспонденти, Кыргызстандагы этнография илиминин көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири Аблабек Асанканов: "Какен Мамбеталиева менин устатым, мен анын окуучусумун" - деп айткан сөздөрүн бир нече жолу уккам. Какен эженин илимий иштери бүгүнкү күндө үзүрлүү уланууда, анын илимий методикалары өтө керек экендиги талашсыз.

Какен Мамбеталиеванын педагогдук жана окумуштуулук жаркын элеси өмүр өткөнчө биздин тутумда дайыма жашай берет.

Какен Мамбеталиеванын көзү тирүүсүндө жарык көрбөй калган «Кыргызстандын жумушчуларынын турак-жайы жана турмуш-тиричилиги. Тарыхый этнографиялык очерк» деген китеби да чыккан.

Нарын шаарындагы чөлкөм таануу музейи 2011-жылдан тартып Какен Мамбеталиеванын ысымын алып калды. Артында тоодой эмгектери, ишин уланткан шакирттери, синдилери калды.

Мен Какен эжени көзү тирүүсүндө көрбөй, кеп-кеңештерин укпай, жогоруда аттары аталган агайлардай болуп, эжеге шакирт болбой калганымга арман кылам.

Мамбеталиев С.,
ардагер журналист,
публицист, котормочу

КАРЫНДАШЫМ ЭЛ СЫЙМЫГЫНА ЭЭ БОЛДУ

Апам он үч бала төрөгөн экен. Байкем экөөбүздөн улуу кызы бат эле чарчап калыптыр. Бизден кичүү эки эркек баласын «жерге» бериптир. Аман калган төрт кыздын үчөөнү кичинекейинде кызамык алып кетти. Жалгыз болуп карындашым Какен калды.

Апам иштүү-киши эле. Ал кийим тигеби, шырдакка оймо жасайбы, саймага түр түшүрөбү, карындашым тикирейип жанынан чыкчу эмес. Иш жасоого аракеттенип, кийим тигүүчү машинасына куурчагына көйнөк, кемсел жасайм деп аракеттене берчү. Ал Эчки-Башыдагы мектепке жашы жете электе эле кирген дебедимби. Өзүнөн чоңураак балдар менен чогуу окуганда «Жакшы окуй алар бекен» деп атам сарсанаа болгону эсимде. Бирок, тамгаларды бат таанып, «эң жакшы» деген биринчи бааны алганда анын дептерин атам устаканага келгендерге көрсөтүп, жетине албай, өтө мактанганын билем.

- Кызым билимдүү, илимдүү болот!

Ал киши кызынын андан аркы өмүр жолуна күбө боло алган жок. Биз Нарын шаарына көчүп кеттик. Бул жерден Токтогул атындагы орто мектептен окуусун улантты. Класс аттатып окутуп койдук. Жетинчи классты жалаң беш менен бүттү. Педагогикалык окуу жайында балдарга стипендия болот экен. Мага аз да болсо жардам болсун, эч кур дебегенде калем-дептерлерин сатып алганга жарасын деп, бул окуу жайга өткөрдүм. Аны артыкчылык диплому менен бүтүрдү.

Мурда айтканымдай, медицина тармагында иштөөнү ойлоп жүрсө керек. Мединститутка тапшырайынбы, деп кеңешти. Анткени андан кийинки карындаштарым дарылоонун начарлыгынан эле жашай алышкан жок. Бул чоң таасир берген окшойт.

Кайсы бир окумуштуунун «Эң керек, баары бирдей тең керек – бул тарых. Тарых билген адам канча миң заманды карыткан карыядай билер» деген учкул сөзүн окуганым бар. Эми ойлосо мединститутка өтсө мыкты дарыгер болмок экен. Мен болсо тарых жагынан оку деп кеңеш бергемин. Кыргыз университетинин тарых факультетине сыноосуз кабыл алышты.

Мында жалаң мыкты баалар менен окуду. Окуп жүргөндө кыргыз Илимдер Академиясынын тарых институтунун кызматкери Клавдия Ивановна Антипина менен таанышып алыптыр. Ал киши этнография жагында изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуу экен.

- Кыргыз кыздарынын ичинен этнограф жок. Какенка, менин экспедицияларыма катыш, - деп көп үгүттөдү. Мага айтканынан:

- Эгер чын дилиңден кааласаң мейлиң, - дедим. Сүйүнүп калды. Экинчи курстан баштап түштүккө Клавдия Ивановна менен андан кийин өзүнчө экспедицияларга барып, жумушчулардын турмуш-тиричилигин, маданиятын, каада-салттарды иликтеп, көптөгөн материалдарды топтоп, фото сүрөттөрдү тартып келчү. Фотопленкаларын, андагы сүрөттөрүн үйдөн чыгарып берчүмүн. Өзү сүрөттү да жакшы тартчу.

Университетти артыкчылык диплому менен бүттү. «Кыргыздар Кокон хандыгынын бийлиги учурунда» деген дипломдук ишин мага окутуп, пикиримди укканы бар. Аны эң мыкты баада жактаганын үй-бүлөбүз менен белгилеген элек.

Окуу жайын аяктагандан кийин Илимдер Академиясынын тарых институтунда иштеп калды. Союздук институттун ири окумуштууларынын бири С. М. Абрамзон көп кеңештерин айтып, кат жазып турчу.

Аспирантурада окуган мезгилинде этнография боюнча ири окумуштуулар, Союздук институттардын кызматкерлери В. Ю. Крупянская, Е. М. Пешерова, К. Л. Задыхина да илимий иштеринде баалуу көмөктөрүн көрсөтүп жатышканын ыраазылык менен айтуучу эле. «Кыргыз шахтёрлорунун турмушу жана маданияты» деген көлөмдүү китеп жазып, анын басылмасын үйгө алып келгенде аябай кубандык. Бул кандидаттык диссертациясы экен, Аны 1966-жылы Москва шаарында жактап, СССР Илимдер Академиясынын Миклухо-Маклай атындагы этнография институтунун Советинин чечими менен тарых илимдеринин кандидаты деген илимий даража ыйгарылды. Москвага мен ээрчип барып, өзбектердин бир жакшы ресторанында көп кишилерди чакырып, «майлап» бердик.

Өмүрүнүн кийинки жылдарын жаш тарыхчыларды тарбиялоого арнап, мындагы иши татыктуу бааланды. СССР Жогорку Аттестациялык комиссиясынын чечими менен 1971-жылы жалпы тарых кафедрасы боюнча доцент деген окумуштуу наамы бекитилген.

Илимдин доктору деген наам үчүн иштеп, бекитилген темада диссертациясын жазып бүтүргөн. Бирок жети жылдан ашык катуу оорунун айынан аны жактай алган жок.

Мына азыр - 2016-жылы Какен 80 жашка толмок. Аны биз - бир туугандары, айылдаштары абдан урматтап эскердик. Өзү биринчи босогосун аттаган мектебинин тарых кабинети «Кыргыз кыздарынын ичинен чыккан биринчи этнограф Какен Мамбеталиеванын» ысымына аталып, анын жабдылышы кийинки муундагы синдилеринин демөөрчүлүгү менен бүткөрүлдү. Нарындагы мамлекеттик облустук тарых музейи тарыхый-этнографиялык музей болуп кайра аталып, ага 2011-жылы май айында Какен Мамбеталиеванын ысымы ыйгарылды. Карындашымдын чыгармачылыгына арналган көптөгөн экспонаттар жаштарды илим, билимге, эмгекке үндөйт. Жаштар этнография илимин өнүктүрүүгө аракет жасап, мындан ары да бул багытта карындашымдын ишин улантып, андан ары да өнүктүрүп кетише алат деп ишенемин. 2012-жылы музейлер күнүндө белгилүү айкелчи Садыр Макеевдин колунан жаралган окумуштуунун бюсту музейдин алдына орнотулду.

Басма сөздөрдө Какендин бир кездеги шакирттери, азыр илимдин докторлору болгон окумуштуулар анын эң сонун сапаттарын, жаш илимпоздорду даярдоого, жалпы эле тарыхты окууга белсенген, студенттерди окутууда колдонгон чыгармачылык, башкаларга окшобогон изденүү, иштөө ыкмаларын таасын белгилеп жатышы мени сыймыктандырат.

Какендин окуп жүргөндөгү учурларын көп эскерем. Мектепте башка кыздар-балдарчылап шараптап ойногонду жакшы көрчү эмес. Өзүн жоош, токтоо алып жүрчү. Көп учурда китепти колунан түшүрбөй окуй берер эле. Адамдарга сылык мамиле жасачу. Улууларга дайыма салам айтып, урмат көрсөтчү.

Менин көз алдымда ал маданияттуу, адамгерчиликтүү болуп өстү. Көп тил билүүгө аябай аракеттенчү. Англис, татар, өзбек, казак тилдерин өзүнчө окуп үйрөнүп, эркин сүйлөөчү. Орус тилин эне тилибиздей билчү. Бул илимий иштерине чоң жардам болду.

Кыргыз этнографиясын изилдеген окумуштуулар көбүнесе айыл элинин салт-санаасын, жашоо турмушун, маданиятын изилдеп келишүүдө. Какенге чейин Орусиянын айрым окумуштууларынын жумушчу табына арналган учкай изилдөөлөрүн гана эске алсак, өзгөчө кыргыз шахтёрлорунун жашоо-турмушу, салты, маданиятын изилдөөдө Какен өзүнчө чыйыр салганын айтуу сыймыктуу.

Биз үй-бүлөдө бири-бирибизди өзгөчө кадырлайбыз десем, аша чаппайм. Карындашым өзү ооруп, кыйналып жүрсө да башкаларыбызга кам көрүүгө аракеттенчү. Бир сапар минтип кат жазыптыр: «Кандай жакшы турасыңарбы? Ден соолук жакшыбы? Апам жакшы жүрөбү, оорубай? Жаңы жылды жакшы тоскула. Ким каттаарын билбейм, апама бир нерсе берип ийейин дедим эле».

Мен кызматтан бош боло калганда Какендикине эт-аш алып барып калчумун. «Байкем партизандай болуп байкоосуз жетип келет», деп күлүп калчу. Ал ооруганда эки жолу Москвага мен кыйын деген окумуштуу докторларга алып бардым. Алардан ылаажы болбогондо борбордун көчөлөрүндө отуруп алып, ыйлаган күндөрүм болгон.

Керээз каты болду окшойт, мындай деп жазган экен: «Агам Мамбеталиев Сулайман мени тарбиялоодо, билим берүүдө, адеп-ахлактык жана руханий өсүүмө, мени менен катар апамды багууда көп нерселерди жасады. Аны татыктуу актоо кыйын.

Агамдан буларды суранамын: апамды сыйлап, кадырлап, көңүлүн оорутпай, баксын. Ооруп калса жакшылап камкордук көрсүн. Көзү өтсө кыргыздын каада-салты менен, өзгөчө чарпылбай жашырып койсун».

664054

Өзү жөнүндө болсо: «көзүм өтсө бир тууган айылымдагы атамдын бейитинин жанына, диний салттарды өтө колдонбой, шаан-шөкөтсүз, жарандык салт менен коюп коюшун суранам. Эгерде бейитимдин жанына эстелик курууну туура көрсө жөнөкөй эле тургузсун. Курбай койсо деле дурус болот эле». Карындашым 1984-жылы дүйнөдөн кайтты. Бул жоготууну апам көтөрө алган жок. Болгону бир жумадан кийин тиги дүйнөгө аттанып кете берди. Апам кызын ушунчалык сүйүп, кадырласа керек. Эне жүрөгү назик деген ушул экен да.

Мамбеталиева Г.,

Какен Мамбеталиева атындагы
коомдук фонддун төрайымы,
саясий илимдердин доктору

КЫРГЫЗ КЫЗДАРЫНЫН ИЧИНЕН ЧЫККАН АЛГАЧКЫ ЭТНОГРАФ-ОКУМУШТУУ

Кыргыз кыздарынын ичинен чыккан алгачкы этнограф-окумуштуу, Теңиртоонун кадырман кызы Мамбеталиева Какендин атасы Черикчи уулу Мамбеталы колунан көөрү төгүлгөн темир жана жыгач уста болгондуктан согуш маалында атайылап айылга калтырышат. Апасы Үркүнбай кызы Жумабүбү колхоздо ферманын башчысы болуп иштеп, тогуз баласынын алтоосу кичине чагында эле чарчап калышат. Какен алгачкы арип тааныган күнүнөн эле мектепте жалаң "бешке" окуйт. Он жашка толуп-толо электе атасынан ажыраса, согушка кеткен бир тууган агасы Дүйшөмбү кан майдандан кайтпай калат. Үй-бүлөгө тирөөч-түркүк болгон агасы-Сулайман көр турмуштун айынан Нарын шаарына келип ишке орношуп, Какен шаардагы Токтогул атындагы мектептен толук эмес орто билим алгандан кийин Нарын педагогикалык окуу жайына тапшырып, аны 1952-жылы артыкчылык диплому менен бүтүрүп, Кыргыз Мамлекеттик Университетинин тарых факультетине келип кирет. Студенттик күндөрдөн эле жумушчулардын турмуш-тиричилигин, жашоосун, маданиятын үйрөнүү этнографиялык илимдин өтө маанилүү проблемаларынын бири экенине кызыгуусу артат. Дегеле буга чейин кыргыз этнографиясында кыргыз жумушчу табына байланыштуу тематиканы камтыган монографиялык изилдөөлөр таптакыр жок болчу. Какен Мамбеталиева бу жагынан алганда дың жерди бузган алгачкы окумуштуу болду. СССР Илимдер Академиясынын этнография институтунун белдүү кызматкери С. М. Абрамзондун, Кыргыз Илимдер Академиясынын тарых институтунун кызматкери К. И. Антипинанын кеп-кеңештерин угуп, этнографиялык изилдөөлөрдү жүргүзүүгө баш оту менен киришет. Каникул учурунда Сүлүктү, Кызылкыя, Ташкөмүр, Көкжаңгак аймактарындагы таш көмүр өндүргөн жумушчулардын турмуш-шартын изилдеп, өзү акварель техникасында колсүрөт тартып, жумушчулардын тиричилигин жана материалдык маданиятынын көрүнүштөрүн көргөн жеринде так өзүндөй кылып, чагылдырган.

1957-жылы университетти артыкчылык диплому менен аяктагандан кийин Какен Мамбеталиеваны Илимдер Академиясынын тарых институтуна чакырышат. Студенттик мезгилде жыйнаган этнографиялык материалдарын тереңдетип, аспирант болууну көздөп, кыргыз шахтерлорунун турмушу жана маданияты боюнча жигердүү изилдөөлөрдү жүргүзөт. 1957-1960-жылдары СССР Илимдер Академиясынын Н. Н. Миклухо-Маклай атындагы этнография институтунун Ленинград бөлүмүндө аспирантурадан окуп, анда этнография боюнча белгилүү окумуштуулар С. М. Абрамзон, В. Ю. Крупянская, Е. М. Пещерова, К. Л. Задыхина, Н. Н. Чебоксарова, А. П. Потаповдун баалуу кеңештерин угат. 1958-жылдан 1963-жылга чейинки бир нече жолку экспедициялык жүрүштөрүндө түндүк жана түштүк тоо кен өнөр жайындагы жумушчу кыргыздардын үй-бүлөлүк мамилелерин, турмуш-тиричилигин, маданиятын, улуттук жумушчу кадрлардын калыптанышын ийне-жибине чейин түгөл изилдеп чыккан. Ушул эмгектеринин натыйжасы катары "Кыргызстандын ташкөмүр өнөр жайындагы кыргыз кенчилеринин турмуш-тиричилиги жана маданияты" деген темада кандидаттык диссертациясын жазып, ал 1963-жылы көлөмдүү китеп болуп жарык көрөт. 1964-жылы Москва шаарында кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү жактап, ага СССР Илимдер Академиясынын Н. Н. Миклухо-Маклай атындагы этнография институтунун Советинин чечими менен тарых илимдеринин кандидаты деген илимий даража ыйгарылат. Ал илимий иштерин өзүнүн дүйнөлүк коллегаларына эл аралык деңгээлде жеткириш үчүн чет тилдер факультетинин атайын кечки бөлүмүндө англис тилин

толук өздөштүрүп, чет элдик окумуштуулар менен англис тилинде кадимкидей баарлашканын шакирттери эскерет.

1971-жылы Какен Мамбеталиевна "Кыргыз тоо-кен өнөр жайынын кыргыз жумушчуларынын үй-бүлөсү жана бүлөлүк-никелик мамилелери" деген темадагы изилдөөлөрүнүн илимий баалуулугу өтө бийик китеби жарыкка чыгат. Ошентип, элеттен башталган анын илим-билимге болгон чыйыры улам жогорулап, кыргыз кыздарынан чыккан туңгуч этнограф илимпоздун жаралышына өбөлгө түзгөнү сыймык эмей эмне.

Какен Мамбеталиевнанын «Кыргызстандын тоо кен өнөр жайындагы кыргыз жумушчуларынын үй-бүлөсү жана бүлөлүк-никелик мамилелери» деген эмгеги жаш этнографтар үчүн өтө маанилүү окуу куралы болгон. Окумуштуунун эбегейсиз иштермандыгы жана ырааттуулугу Кыргызстандагы К. И. Антипина менен С. М. Абрамзон түптөп кетишкен этнографиялык илимдин ажайып салттарынын андан ары өркүндөтүүсү десек жаңылышпайбыз. 1964-жылы өткөн Антропологиянын жана этнографиялык илимдеринин Эл аралык конгрессине анык мүчөсү катары катышканы анын илимпоздук аброюнун өзгөчөлүгүнүн бир белгиси катары баалоого татыктуу.

Какен Мамбеталиевна изилдөөчү-окумуштуу гана болбостон, нукура педагог-окумуштуу эле. Ал Кыргыз Мамлекеттик университетинде дарс окучу. ар тараптуу билимге терең сугарылгандыктан, өзү даярдаган дарстары да илимге жыш, өтө информативдүү болор эле. Берген материалдарынын өтө мазмундуу илимий негиздүү болгонуна жараша, талапты да ошончолук бийик деңгээлде койчу. Эң мыкты окуган студенттерге, студенттик илимий конференциялар үчүн баяндама жасагыла, реферат даярдагыла деп, ар кыл темаларды берип, аларга кеп-кеңештерди көп берчү. Студенттердин жатаканасына чейин барып, окуган дарстарына байланыштуу материалдар боюнча кеңири маектешип гана тим болбостон, полемика, диалог түрүндө болобу, айтор алардын ойлорун ойготуп, омоктуу иш жаратыптыр. Ал эмгеги текке кетпегенин бүгүнкү күндөгү белдүү окумуштуу шакирттери – Тынчтыкбек Чоротегин, Аблабек Асанканов, Аалыбек Акунов, Марьям Эдилова, Жеңиш Матенова жана башкалардын канааттануу менен сөз кылышканына сыймыгыбыз артат.

Какен Мамбеталиева көркөм маданиятты, руханий дөөлөттү терең кадырлаган, өзүнүн тарбиялаган студенттерине көөдөнүндөгү искусствого болгон сүйүүсүнүн билигине от жаккан сезимтал жан эле. Ал кездеги опера жана балеттин корифейлери болгон Сайра Кийизбаева, Зейнеп Жакөбаева, Бүбүсара Бейшеналиева, Болот Минжылкиев, Салима Бекмуратова, Рейна Чокоева, Чолпонбек Базарбаев, Уран Сарбагышев, Берик Алимбаев, Махмуд Эсамбаев сыяктуу чыгармачыл эргүүсүн чыныгы адамкерчиликтери ажарланып турган залкар таланттар катышкан оюндардын бетачаарларын калтырчу эмес. Чыгармачыл интеллигенцияны терең урматтачу.

Какен эжемдин мени суктандырган асыл сапаты улуттук каада-салтты аздектеген алпейимдиги, бүгүнкү эртеңкиге калтырбаган тактыгы, бүйрөлүгү, кирпичине кир жугузбаган тазалыгы, улууну урматтап кичүүнү ызаттаган бийик адамкерчилиги, ага-тууган дегенде эт-бетинен кеткен күйүмдүүлүгү, боорукерлиги эле. Адамдар менен чын пейилден сүйлөшө билүү, коомдук жайларда өзүн тыкан алып жүрүү, келбетине ылайыктап жарашыктуу кийинүү, дүйнө классиктеринин орошон чыгармаларын окуп, таасирленүү тууралуу бизге жаштарга айткан укмуштуудай кеп-кеңештерин угуудан түк чарчачу эмеспи. Эжем тамашакөй эле, укканда жүрөктү элжиреткен шыңгыр күлкүсү тээ алыстан угулуп турчу. Бизди суктантандырган бир мүнөзү – абдан кайраттуу эле. Ооруп жүрсө да кабагым-кашым дебей бизге билгизбей иштеп жүрдү. Арийне, ар пендеде тагдырга буюрган турмуш түйшүгү бар эмеспи. Жеке турмушундагы көңүл өксүгүн сөз кылчу эмес.

"Жакшы адамдын өмүрү кыска" дегендей Какен Мамбеталиева докторлук диссертациясын жазып аяктап калганында катуу ооруга чалдыгып, илимий даражасын коргой албай калды. 1984-жылы шум ажал мыкты педагогду, чыгаан окумуштуу-изилдөөчүнү арабыздан алып тынды. Аттиң армандуу дүйнө ал бар болгону 48 гана жашта эле.

Какен Мамбеталиеванын өмүр сапары кыска болгону менен ал биз үчүн ар дайым тирүү. Окумуштуунун эмгектери, шакирттери, илимий аброю бул чыгаан окумуштуу-изилдөөчүгө түбөлүк өмүр тартуулап келет. Азыркы кыргыз тарыхчылардын таканчыктап турган калбаат пайдубалды кургандардын арасында көрүнүктүү этнограф айым Какен Мамбеталиева да бар экенин, анын бүгүнкү шакирттери жана сапарын улантуучулары жакшы билишет.

Бир тууган агасы Сулайман Мамбеталиев, бир туугандары жана шакирттери элүүгө жашы толбой көзү ачык кеткен окумуштуунун жаркын элесин түбөлүккө калтыруу максатында биринчи кыргыз этнограф айым Какен Мамбеталиева атындагы Коомдук Фондду түзүп, опол тоодой эмгегин арнап келишет. Какен Мамбеталиева атындагы атайын стипендиялар негизделип С.Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университеттеринин тарых факультеттеринин, эжекебиз окуган Нарын районундагы Он-Арча айылынын Ж.Иманалиев атындагы орто мектебинин айрым мыкты окуган окуучуларына жана студенттерине ыйгарылып келет. 2006-жылдын апрель айында этнограф-окумуштуунун 70 жылдык мааракесине карата өзү окуган мектептин тарых классына Какен Мамбеталиеванын ысымы ыйгарылып, анын атындагы Коомдук Фонддун эсебинен окумуштуунун басып өткөн жолун, илимий ишмердүүлүгүн чагылдырган материалдар менен жабдылган көрнөктөр, жаңы парта комплекттери, мугалимдин столунун комплекиси, жаңы үлгүдөгү компьютер жана телевизор тартууланган.

Нарындагы тарых музейи тарыхый-этнографиялык музей болуп кайра аталып, ага 2011-жылы май айында Какен Мамбеталиеванын ысымы ыйгарылды. 2012-жылы музейлер күнүндө окумуштуунун айкели музейдин алдына орнотулду.

Кыргыз айымдарынын ичинен чыккан тунгуч окумуштуу этнограф Какен Мамбеталиева атындагы Коомдук фонд аталган окумуштуунун илимий изилдөөлөрүн китеп кылып чыгарып, анын жаркын элесине арналган илимий конференцияларды республикалык жана эл аралык деңгээлде байма-бай өткөрүп келе жатат. Мисалы, Какен Мамбеталиеванын 70 жылдыгына арналган "Кыргызстандагы байыркы замандан азыркы мезгилге чейинки этносоциалдык жана этномаданий жүрүштөр" деген республикалык илимий конференцияны Фонд 2006-жылдын 15-16-декабрында өткөрдү жана бул конференциянын материалдарын жыйнак кылып басмадан чыгарды. Бул жыйнактын жана Фонддун колдоосу менен басылып чыгарылган мурда жарыкка чыга элек "Кыргызстандын жумушчуларынын турак-жайы жана турак-жай жашоо шарттары" аттуу Какен Мамбеталиеванын калемине таандык эмгектин бет ачаарлары 2007-ж. 21-декабрында салтанаттуу түрдө өткөрүлдү. 2009-жылдын 20-ноябрында Какен Мамбеталиева атындагы Коомдук фонд Бишкек шаарында "Борбор Азиядагы этносоциалдык жана этномаданий жүрүштөр: Тарых жана азыркы учур" деген темадагы эл аралык илимий конференцияны өткөрдү. Бул конференциянын өзгөчөлүгү – анын ишине тарыхчы, этнолог жана археологдордон тышкары, саясат таануучулар, философ, социолог, культурологдордун кеңири катышуусунда болду. Аталган конференцияда бүткүл дүйнөгө ысымдары белгилүү окумуштуулар катышты. Алардын ичинде – академиктер Ю. С. Худяков (Орусия), В. Я. Бутанаев (Хакасия, Орусия), Ж. К. Таймагамбетов (Казахстан). Коомдук Фонд тарабынан ушул конференциянын материалдарын дагы жыйнак катары басмадан чыгарылып, бет ачаары Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинде салтанаттуу өткөрүлдү. Андан кийин 2012-жылдын май айында, «Борбордук Азиядагы көп этникалык коомдун маселелери: көйгөйлөр жана аларды чечүүнүн болжолдуу жолдору» деген эл аралык конференция өткөрүлдү. Анда 86 доклад окулду жана катышуучулары Орусиядан, Америка Кошмо Штатынан, Түркиядан, Түштүк Корея өлкөсүнөн жана Борбордук Азия мамлекеттеринен. – Кыргызстан, Казакстан жана Тажикстандан келишти. Конференциялардын материалдарын Коомдук Фондунун мүчөлөрү топтоп, жыйнак кылып басмаканадан чыгарганга жетишти.

Азыркы мезгилде жаштар этнография илимин өнүктүрүүгө аракет жасашып, биринчи этнограф эжесинин ишин улантышууда. Алардын ичинен мыкты деп таанылгандарга Какен Мамбеталиева атындагы Коомдук Фондунун лауреаттык дипломдор жана өздүк сыйлыктар тапшырылып келет. Мисалы, 2010-жылы Какен Мамбеталиева атындагы Коомдук Фонд өткөргөн "Борбордук Азиядагы көп этникалык коомдун маселелери: көйгөйлөр жана аларды чечүүнүн болжолдуу жолдору" эл аралык конференциянын материалдарын камтыган менен Чаргынов Темирлан лауреаттык дипломдор жана Фонддун өздүк-менчик сыйлыктарына татыктуу деп табылды. 2012-жылы Какен Мамбеталиеванын илимий темасын улап, "Таш-Көмүр шаарынын тарыхы (1918-2009-жж.)" аттуу кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү жактагандыгы үчүн ушундай эле лауреаттык диплому жана Фонддун өздүк-менчик сыйлыгына Ош мамлекеттик университетинен Жумашова Гүлзада ээ болду. Ошондой эле Кыргызстандын этнологиясынын өнүгүүсүнө кошкон барандуу салымы үчүн академик Ю. С. Худяков (Новосибирск), профессор Жумакунова Гүлзүра (Анкара ш., Түркия), доцент

Бикбулатова Аниса (Ж. Баласагын атындагы КУУ), магистр Карабаев Данияр (Мургаб, Тажикстан) Коомдук Фондунун Грамоталары менен сыйланган. Алкыш баракчалары менен этнология илими боюнча изилдөөлөрдү ийгиликтүү жүргүзгөндөрү үчүн студент кыздар да сыйланышты. Алар – Кожобай кызы Гүлзинат, Таалайбек кызы Айдай, Бактыбек кызы Айзада.

2015-ж. сентябрь айында Какен Мамбеталиева атындагы Коомдук Фонддун колдоосу менен "Кыргызстандын коопсуздугу: көйгөйлөр жана келечек" аттуу китеп жарык көргөн. Белгилеп кетчү нерсе – Фонд өз убагында жаш таланттуу окумуштуу Чаргынов Темирландын калемине таандык "Памятник Юташ-Сай (Үйташ-Сай)" в палеолите южного Кыргызстана" китебинин басып чыгаруусун каржылаган.

"Өмүр бизден өтүп кетсе эл эмгектен эскерсин" дегендей, артына асмандагы чолпон жылдыздай өчпөс из калтырып кеткен кыргыз туңгуч окумуштуу этнограф кызынын жаркын элеси эл-журтунун, шакирттеринин эсинде түбөлүк жашай бермекчи.

**Калык Мамбетакунов,
Майыптар ассоциациясынын
президенти:**

"Какен эженин артынан жашоом башка нукка бурулду"
- Мен борборго келип биртоп жогорку окуу жайларга документтеримди тапшырдым. Баары эле көзүмдүн начар көрөрүн билип, документтеримди албай, шагымды сындырып жөнөтүп жатышты. Анан бир агаларымдын сунушу менен тарых факультетинен дагы бир багымды сыноону чечтим. Багыма ошондо Какен эже жолуккан экен. Дагы шагымды сындырып эмне деп айтып жиберер экен деп жүрөкзаада болуп отурдум. Эже мени карап документтеринди алып кел, кабыл алабыз деди. Эмне дээримди билбейм. "Эже, бирок менин көзүм көрбөйт" дедим. "Көрбөсө эмне экен" деп эже кыйкырып койду. Ошентип экзаменди өзү алып, мен окууга өтүп кеттим. Эже ушунчалык адамгерчиликтүү жан эле. Ошондогу эженин көңүл бөлүүсү менен жашоом жакшы нукка бурулуп, бүгүн минтип эжени эскерип отурам.

Булак: «Агым», 12.04.2013-ж.

— И какой вуз выбрали?

Калык Мамбетакунов:

— Пошел в Куренкеевское училище, там мне говорят: незрячего принять не можем. У нас нет опыта учить нотной грамоте по системе Брайля. Не умеем. Иду дальше, в Институт искусств. Зашел к ректору Насыру Давлесову, он усадил у себя в кабинете и начал звонить. Как я сейчас понимаю, звонил в консерватории Ташкента, Алма-Аты, Киева, еще куда-то, где-то ему ответили, что да, может незрячий учиться. Вызвал он тогда преподавателей и сказал им меня провести на экзамен. Два-три дня сдавал. Прошел. Посадили меня перед пианино — а я все ноты не могу сыграть. Только два года занимался — на гармошке играл. Но меня успокоили: мол, на этом экзамене даже те, кто семь лет в музыкальной школе учился, не проходят. Так что не расстраивайся, сказали. Свое счастье где-нибудь найдешь. Двинулся на юрфак КГУ. Там мне сказали: чтобы поступить, нужно или два года в правоохранительных органах отработать или иметь золотую медаль. А у меня ни того, ни другого. Пошел на исторический факультет КГУ. Декан сказал сердито, что времени у него нет, принимать не могут. Я вышел из кабинета, заплакал: вот, никуда негодный стал, дороги мне никуда нет. Уехал в село. Был там десять дней. Не мог даже ходить нормально от переживаний и бессонницы. Все лежал. Поехал обратно во Фрунзе. Раз с учебой не прошло, решил пойти на предприятие, работать. Но мне дома сказали: "Ты все-таки еще раз зайдешь в университет, предприятие никуда не убежит". Пошел опять на истфак. Там доцент Какен Мамбеталиева — ответственный секретарь приемной комиссии. Зашел к ней: "Эже, хочу учиться". Она сказала резко: "Ну давай учись". Я думаю, может, она не поняла мою ситуацию, говорю: "Эже, я не вижу". "Ну и что, что не видишь, — говорит она. — Сдавай документы, сейчас проведем собеседование". Я так обрадовался! Тут же провели собеседование, сдал документы, прошел три экзамена.

Булак: Вечерний Бишкек. - №178 (10542). Пятница, 30 ноября 2012 года.

ЗАМАНБАП ЭТНОГРАФИЯ КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Абдалиева Г.,

т. и. к, доц. мил. ат.

И. Арабаев атындагы КМУнун алдындагы

М. Рахимова атындагы Квалификацияны

жогорулатуу жана кадрларды кайра даярдоо институту

(Бишкек, Кыргызстан)

gulzadaabdalieva@gmail.com

ЖИЗАК КЫРГЫЗДАРЫНДА КААДА-САЛТТАРДЫН САКТАЛЫШЫ

Багыттоочу сөздөр: Жиззак, Бакмал, кыргыздары, каада-салты

Чет өлкөлүк кыргыздардын тарыхы жана этнографиясы Кыргызстандын тарыхынын ажырагыс бир бөлүгү болуп эсептелет. Ошондуктан ар кандай тарыхый шарттын негизинде тигил же бул мамлекетте жашап жаткан кыргыздардын тарыхы катары изилденүүсү абзел. Кыргыздардын, түрктөрдүн, уйгурлардын жана башка Борбор Азиядагы түрк, монгол элдеринин IX–XIII кылымдардагы жер которууларын изилдөө азыркы мезгил тарыхнаамасындагы актуалдуу маселелердин бири. Бүгүнкү күндөгү илимий жетишкендиктерге ылайык кыргыз элинин тарыхынын калыптануу доору Эне-Сай, Фу-йу, Шинжаң, Фергана жана Памирдин кеңири аймагы менен байланыштырышат.

Түркстан чөлкөмүндө кылымдар бою коңшулаш жашап келген кыргыз, өзбек элдеринин башаты тереңде. Арийне, кыргыздар VI кылымда Батыш түрк каганатынын, андан соң Уйгур каганатынын курамында Сырдарыянын аймактарына отурукташа башташкан. XV–XVI кылымда Моголистан мамлекетинин мезгилинде Фергананын Бухара, Жиззак, Заамин, Бакмалда кыргыздар ээн-эркин көчүп конуп жүрүшкөндүгү белгилүү. XIX кылымда кыргыздар Зарафшан аймагында жашап, Самарканда – 665 адам, Каттакурганда – 372 үй-бүлө, Ургут волостунда – 17 үй-бүлө болгон [1].

XIX кылымдын аягында Чыгыш Ферганада кыргыз кыштактары болгон жана алар дыйканчылык, мал чарбачылык менен кесиптенишкен. Арийне, Зарафшанда 20 кыргыз кыштак жана 6 «кыргыз» арык каналдары белгилүү болгон. Аталган кыргыздардын түпкү теги Бухара, Гижуван, Кермин жана Шахрисаб уездери болуп эсептелинген. Алардын жалпы саны 1924-жылдары – 5600 үй-бүлөнү түзгөн [2].

1917-жылдары Ферганада өзбек, кыргыз жана аралаш тажик-кыргыз-өзбек кыргыз кыштактары негизделген. Совет мамлекети Өзбекстандагы жашаган кыргыз улутундагы калктын билим берүүсүнө жана маданиятынын өнүгүшүнө чоң көңүл бурган, 1922-жылы кыргыз балдарын окутуу үчүн атайын жатак мектептери ачылган. Ал эми, 1934-жылдары Ферганада, Маргеланда, Самарканд областынын Пайарик районунда, Жиззак областынын Галляран районунда кыргыз мектептери ачылган.

Бүгүнкү күндө статистикалык маалыматтарга таянсак, Өзбекстанда жалпы 250 000 кыргыз жашайт. [3] Кыргыздар негизинен Жиззак, Андижан, Самаркандда отурукташышкан. Жиззак областына караштуу Бакмал, Заамин райондорунда жашашат. Ал эми, Ташкент областына караштуу Манас айылында негизинен кыргыздар жашап, дыйканчылык менен кесиптенишип, пахта, буудай эгишет. Өзбекстанда 64 кыргыз жана 24 кыргыз-өзбек мектебинде, 13 782 бала окуп билим алышат. Кыргыз мектептерде билим алган окуучулар окуу китептери менен толук камсыз болгон. 2005-2006-окуу жылында эле, 63 миң окуу куралдары басмадан басылган. «Өзбекстан» басмаканасында атайын кыргыз бөлүмү кыргыз

мектептери үчүн окуу куралдарын басып чыгаруу боюнча иш алып барат. Ал эми, «Айчүрөк» жана «Элеман» радио берүүлөрү кыргыз тилинде жүргүзүлүп келет.

Жиззак кыргыздарынын каада салттарынан бешик той салтанаттуу түрдө өткөрүлөт. Наристени таенеси бешикке бөлөйт. Анткени таенеси, бешикти анын жасалгаларын баарын төшөнчүсүн (төшөктүн калыңын кышкы, жайкы, күзгү) даярдап келет. Эгерде кыз бала болсо, охлобу (үбөлүк) менен бешикти чапкылап жакшы тилектерин билдирет. Андан соң бешикти оң жана солго багыттап, наристени бөлөй баштайт. Таенеси баланы бөлөп жатканда, нанды оозуна тиштеп бөлөйт да, бүткөн соң нанды олтургандарга бөлүп берет. Бул болсо наристенин ырыс-кешиктүү болсун дегенди түшүндүрөт. Ал эми эркек баланы камчы менен ниет айтып, чот, балта сыяктуу шаймандар менен эки жакка, оң жана солго бешикти кыймылдатат. Андан соң түгөккө (күлтүккө) толтура конфет, печенье ж.б. жер-жемиштерден салып олтурганда бөлүштүрүп беришет.

Түгөктү (күлтүк) чачылоо менен алмаштырууга болбойт, бешикке бөлөнүп бүткөндөн кийин тойго келгендерге чачылоо да чачылат. Наристени аман-эсен чоңойсун, ата-энесинин оорун колдон, жеңилин жерден алгандай болуп эр жетилсе экен деген баталарын беришет. Бакмалдагы Ж. Бөкөнбаев атындагы мектептин башталгыч билим берүү класстарынын мугалими Насипа [4] бешикке бөлөө боюнча төмөндөгү ырларды айтып берди:

«Эгеси келди күчүгү кач,
Уйкучу апасы койнуңду ач.

Уулум катта болсун! » – деген сыяктуу тилектерин билгизет.

«Сүннөт» - тою эркек баланын үч жана беш курагында өткөрүлөт. Бул тойго да өзгөчө маани берилип, «ат чабыш», «көкбөрү» элдик оюндар менен коштолот. «Сүннөт» тоюна келген туугандары, тааныштары кийит, акча алып келишет. Жиззак кыргыздарында «тушоо кесүү» өткөрүлбөйт экен. Насипа Кыргызстанга келгенде «тушоо кесүүгө» катышканын, чуркагандар магнитофон ж.б. нерселерди утуп алганын айтып берип элди кызыктырып олтурду.

Кыз бала чоңоюп калган кезде, уул тарап жуучу жиберет. Мезгилдин нугуна жараша бүгүнкү күндө кызыбыз уулду жактырабы? экөө таанышпы? – деп сурашат. Эгерде эки жаш бири-бирин тааныбаса, кызды жигит менен сүйлөшкөнгө базарга жиберешет. Эки жаш бири-бирин түшүнүп, жактырган болсо, жигит таанышкандыгы үчүн кызга белек сатып берет. Кийин экөө үйлөнгөндө бул белек кыздын себине кошулуп берилет.

Жуучу келгенде жигиттин атасы, агасы жана жеңелери дасторкон жасап келишет. Биринчи эле келгенде дасторконун кыз тарап ачып, нанынан сындырбайт экен. Анткени алгач келгенде эле, макул болду, кыздын баркы жок деп эсептешип, кыздын зоболосун көтөрүү үчүн, ошол эле жуучу экинчи, үчүнчү келгенде гана дасторкон ачылып, нан сындырылып, той боло турган күндү белгилешет. Бул «нан сындырды» же болбосо кызды кудалап кетти дегенди түшүндүрөт.

Той болоор күнү жигиттин жеңелери, атасы, туугандары кыздын үйүнө кийит, калың дасторкон, кызга кийит алып келишет.

Мындай деп жар-жар айтышат:

Такта, такта көпүрө,

Тактың болсун.

Жар-жар ай,

Пайгамбардын кызындай,

Бактың болсун.

Жар-жар ай – деп ырдашып, эки жашты жар көрүштүрүшөт. Кыздын үйүндө жаштардын никеси кыйылат. Нике кыйууга кыздын атасы, жеңеси, жигиттин атасы катышат. Нике кыйылып болгон соң молдого кыздын атасы табакка акча таштайт, жигиттин атасы карап туруп кыздын атасынан эки эсе ашык акча таштоосу керек. Бул болсо, кызыбызды кабыл алдым дегенди билдирет. Андан соң тогуз табак түрдүү тамак келет. Жигит тарап, аларды олтурган эл жеп бүткөндөн кийин көрүндүк катары акча ташташат. Тамаша ирээтинде кыз тарап, табактарды буздурбайбыз дегенде, табакка акча салышат.

Күйөөнү сыйлоо иретинде жана олтургандарга тамаша көрсөтүү үчүн, кыз жактан жана уул тараптан бирден келин чыгып, күйөө балага төшөк салышат. Мелдеш катары өткөрүлүп, кыздын жеңеси төшөк салып, күйөө баланын бетинен өбөт, андан соң жигиттин жеңеси жигитти өбүп, төшөк салынып олтуруп, боз үйдүн түндүгүнө чейин жеткен учурлар да болгон дейт, – Манас айылынын тургуну Мукарам. Төшөк салып болгон соң, кыздын жеңеси

кичинекей наристе баланы, күйөө баланын жанына алып келип олтургузат. Бул болсо, үй-бүлө куруп жаткан жаштардын бала-чакалуу болсун деген ниети менен түшүндүрүлөт. Андан кийин кыздын олбурлуу жеңелеринен тандап, (бул дагы тамаша иретинде жүргүзүлөт экен) төшөктү бекем кармап олтургузушат, күйөө бала жеңени так көтөрүп алышы керек, эгерде көтөрө албай калса кайындарынын, келинчегинин алдында уят болуп калаары белгилүү. Жигиттин күчүн сыноо ирээтинде, тамаша катары эсептелинген. Бирок, мындай жагдайлар бүгүнкү күндө азайып бара жатканын билдиришти. Мындай тамашалар бүткөндөн кийин, кыз-жигитти жакын олтургузушуп, жигит күзгүнү карап, «кыз сулуубу», же «ай сулуубу» деп кыздын чачын үч жолу сылагандан соң, көшөгө тартылаарын белгилешет.

Кыз уулдун босогосун аттаарда, үйдүн алдына от жагылат. Ал отту кыз үч жолу тегеренет. Келиндин астына ак материал салынып, келин андан басып өтөөрү менен, жээндери үбөлүк менен материалды илип алышат. Андан соң кайын сіндиси келиндин колуна суу куят, ыраазылык билдирип, кайын сіндисине шакегин же билеригин белекке беришет.

Келиндин кайын атасы элдерге карап:

«Баланча коюм бар;

Коюмду бердим,

Түгүнчө үйүм бар.

Аны бердим,

Нечендеген пулұм бар,

Муну бердим» - деп айтканы Жиззак кыргыздарында «салам салуу» - деп аталып калган.

Салам салып бүткөндөн кийин, келинди кайын атасы, кайын энеси көшөгөгө киргизет. Үч күнгө чейин келин көшөгөдө олтурат. Төртүнчү күнү келиндин абысындары келиндин колтугуна супараны кыстарып, үч жолу жүгүнтөт, андан соң супарага ун элетишет. Бул болсо, келиндин ундай ак болсун дегенди билдирет. Уз болсун деп жип да ийритет. Жаңы келген келинге куйрук тууратып, аялдарга жана эркектерге чай куюп берет. Жаңы келген келиндин башына «желекбаш» кийгизишет. Топунун үстүнөн, ак капрондон жабылышы ушундай аталат.

Жуучу келгенде, жигиттин атасы «Сиздердин бир кызыл гүлүңүздөр бар экен көргөнү келдик эле» - дейт.

Бахмалдагы Шапат ата жуучу келгенде төмөндөгүдөй ырларды айта турганын билдирди:

Эшиктин алды гүл кагаз,

Гүл тергени келгенбиз.

Гүлдү бахана кылып,

Жар көргөнү келгенбиз. «Кулдук урууда» - баланын атасы жети атасын айтып, кыздын туугандарын карап, «Пайгамбарга кулдук», «Кудааларга кулдук», «Туугандарга кулдук» - деп үч жолу жүгүнүп, кулдук урат. Кулдук урууга келгенде жигиттин ата-энеси кызга, кыздын ата-энесине кийит алып келишет. Мисалы: кызга тогуздап кийит кийгизилет.

Бүгүнкү күндө Жиззак кыргыздары улуттук аң-сезимин жана руханий белгилерин бекем сактап келе жаткандыгы байкалат. Арийне, жергиликтүү калкка жуурулушуп кетүү факторлоруна карама-каршы туруу, этникалык кыргыздардын аң-сезиминде бекем орногон. Ошондуктан, Жиззак кыргыздарынын этнографиясын изилдөө кыргыз таануучуларынын олуттуу милдеттеринин бири болуп эсептелинет.

Адабияттарга шилтемелер:

1. Этнический атлас Узбекистана // В.В. Германова. Кыргызы. - Ташкент, 2002. С.143.
2. Ата-Мирзаев О., Гентике В., Мурпазяева Р. Узбекистан многонациональный: историко-демографический аспект. - Ташкент, 1998. С.57.
3. Этнический атлас Узбекистана // В.В. Германова. Кыргызы. - Ташкент, 2002. С.143.
4. Талаа дептери // Ўзбекстан, Жиззак областы, Бакмал району. Айтбаева Насипа.

Колдонулган адабияттар:

1. Талаа дептери// Ўзбекистан, Жиззак областы. Турумбаева Мукарам
2. Талаа дептери// Ўзбекистан, Жиззак областы, Бакмал району, Абдрақов Шапаат.

Абдазова Н.,

ОшМУнун тарых факультетинин магистранты
(Ош шаары)

ХІХ К. АЯГЫ – ХХ К. БАШЫНДАГЫ ОШ ШААРЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ МЕКЕМЕЛЕРИ

Багыттоочу сөздөр: мектеп, карыхана, медресе, приходдук училище, орус-тузем мектеби.

Кеңеш доорунда революцияга чейин кыргыз эли таптакыр сабатсыз, караңгы эл болгон деген пикир үстөмдүк кылып келгендиги белгилүү. Анын башкы себеби, биринчиден, атеисттик постулаттарга негизденген советтик коммунисттик идеология динди реакциялык мүнөздөгү көрүнүш катары баалап, диний мүнөздөгү билим берүү мекемелерин (мектеп, медресе ж.б.), алардын агартуучулук ишин тааныбагандыгында болсо, экинчиден, илим чөйрөсүндө алардын ишмердүүлүгүн изилдөө ишине табу коюлгандыгында болгон. Чындыгында революцияга чейинки мезгилде эле, Кыргызстандын аймагында билим берүү мекемелери болгон жана алар агартуучулук иш-аракеттерди алып барышкан. Албетте, алар диний мүнөздө болгондугун белгилөө абзел. Байыркы Ош шаарынын Чыгыш менен Батышты бириктирген Улуу Жибек жолунда жайгашуусу, аны ушул аймактын соода-экономикалык борборуна айландырса, ислам дининин таралышы менен шаар Фергана өрөөнүндөгү мусулман дининин идеологиялык борборлорунун бирине айланган. Мында шаарыбыздын так ортосунда жайгашкан ыйык Сулайман-Тоонун ролу чоң экендиги талашсыз, анткени, Ош шаарынын жаралуу жана өнүгүү тарыхы аталган тоо менен тыгыз байланышта болгон. Белгилүү археолог окумуштуу Ю.Заднепровскийдин пикирине таянсак, Сулайман-Тоо чуст маданиятынын мезгилинде эле (б.з.ч. II миң жылдыктын аягы – I миң жылдыктын башы) Фергана өрөөнүнүн диний борбору болгон [1]. Ислам дини кабыл алынгандан кийин, Ош шаарындагы тоо эми мусулмандардын сыйынуучу ыйык тоосуна айланган. Сулайман-Тоонун бардык ооруну айыктыра турган ыйык касиети жөнүндө уламыштар жаралып, эл арасына тараган. Көптөгөн адамдар тоого сыйынганы келип турушкан. Алардын саны жыл өткөн сайын өскөн. Ош шаарынын ушундай абалы шаардагы мечиттердин санынын өсүшүн да шарттаган. X кылымда жашап өткөн араб географы Ал-Мукаддасинин маалыматына таянсак, ошол мезгилде эле Ош шаарында собордук мечит болгон [2]. Ал эми ислам дининин салтына ылайык ар бир мечиттин алдында башталгыч мектеп ачылган. Демек, Ош шаарында эң алгачкы башталгыч билим берүүчү мусулман мектеби X-XI кк. эле пайда болгон десек жаңылышпайбыз. XX к. башына келгенде шаардагы мечиттердин саны 154 кө жеткен [3]. Ага ылайык мусулман мектептеринин да саны өскөн. XIX к. аягында расмий маалыматтар боюнча Ошто 45 диний мекеме: 32 эркектер жана аялдар үчүн мектептер (20сы эркектер, 12си аялдар үчүн-А.Н.), 8 карыхана, 5 медресе [4] иштеп турган. Мусулманча билим берүү мекемелери үч баскычтан турган. Алар: башталгыч билим берген диний мекемелер – мектептер жана карыханалар болушкан. Ал эми орто жана жогорку диний билим берүүчү мекемелер – медресе деп аталышкан.

Ошентип, Оштогу билим берүү багытындагы мекемелердин биринчи баскычы болгон – мектептер жөнүндөгү эң алгачкы расмий маалымат XIX к. аягына туура келет. Ал маалыматтарга ылайык, бул мезгилде Ош шаарында 20 эркек, 12 аялдар үчүн мектеп болгон [5]. Мындай мектептер мечиттердин алдында ачылып, башталгыч диний билим берген. Ушуга байланыштуу белгилөөчү жагдай, берилген маалымат мектептердин чыныгы санын көрсөткөн эмес. Анткени, ошол эле маалыматта мечиттердин саны – 154, ал эми, мектептердин саны – 32 деп берилген. Ар бир мечиттин алдында башталгыч диний мектептер ачылгандыгын эске алсак, демек, алардын саны бир топ көп болушу керек эле. Бирок, падышалык администрациянын чиновниктери көп мечиттердин алдындагы мектептерди эсепке алган эмес. Ага карабастан, ошол мектептер жергиликтүү элдин сабатсыздыгын жоюуда маанилүү роль ойношкон.

Мечиттердин алдында ачылган мектептер эркек балдар үчүн болуп, аларды молдо – мечиттин имамы окуткан. Бирок, башка жактан чакырылган молдолор да болушкан. Кыздарды имамдын аялы – *атинча* окуткан жана алар үчүн мектеп, атинчанин үйүндө уюшулган. Окуучу кыздардын көпчүлүгү дин өкүлдөрүнүн жана соодагерлердин кыздары болушкан.

Башталгыч диний мектепке окуучуларды 6-7 жаштан алышкан жана окуу 2-3 жылга созулган. Мектептеги негизги окуу окуучулар тарабынан мусулман дининин ыйык китеби болгон Куранды окуу жана оозеки, түшүнбөй эле механикалык түрдө курулай жаттоо болгон. Ошондой эле окуучулар арабча жазууну үйрөнүшкөн. Мектептеги билим алуу ошону менен бүткөн. Билимин жогорку баскычтагы мектептерде улантууну каалагандар фарси, тажик тилинде жазылган ырларды окуп-жаттоого өтүшкөн. Белгилөөчү жагдай, жазууну жана каллиграфияны өздөрү каалаган окуучуларга гана үйрөтүшкөн. Ошондой эле, мектепте молдолор окуучуларды шариятка ылайык өзүн алып жүрүүгө тарбиялашкан. Жогорку класстын окуучулары арифметиканын эң жөнөкөй амалдарын үйрөнүшкөн. Окуусун медреседе улантууну каалаган окуучуларга араб тилинин грамматикасын үйрөтүшкөн. Мектептин, балдарды окуткан молдонун чыгымдары окуучулардын ата-энелеринин эсебинен каржыланган. Көп учурда окутуучу молдого чакан болсо да өзүнчө үй (там) салып беришкен. Бул албетте, ошол мезгилдеги жергиликтүү элдин молдолорго болгон сый урматын, демек, билимди, сабаттуулукту баалагандыгын көрсөткөн. Мындан биз, Ошто XIX к. аягында жергиликтүү элдин арасында сабаттуулук чоң мааниге ээ боло баштаганын көрөбүз.

Оштогу башталгыч диний билим берүү мекемелеринин экинчи бир түрү – *карыхана* деп аталган. Карыхананын окуучулары мугалимдин (карыбашынын) айтуусунда куранды жатташкан. Окуу мөөнөтү ар бир окуучунун жөндөмүнө жараша болуп, 3 жылдан 5 жылга чейин, кээде андан да узак мөөнөткө созулган. Карыхананы бүткөндөр *кары* (“Куран окуучу”) макамына ээ болушуп, ыйык мазарлардан орун алышып, сыйынганы келгендерге Куранды кыраатын келтирип окуп турушкан. Сыйынганы келгендер ал кызматы үчүн карыларга тыйын-тыпыр беришкен. Сыйынуучулардын саны он миңдеп саналгандыктан, карылардын материалдык абалы, жашоосу жакшы болгон. Каралып жаткан доордо Ош шаарында 8 карыхана болгон. Карыханалар бай оштуктардын каражаттарына (тартууларына, кайыр берүүлөрүнө) курулуп, жайгашкан кварталдардын же мазарлардын аты менен аталган. Мисалы, Хазрети Асаф ибн Бурхия мазарынын карыханасы ж.б.

Медреселер мусулманча билим берүү системасынын ортоңку жана жогорку баскычтагы мектеби болгон. Медреселердин окуу программасына араб грамматикасын, араб тилин, логика, тил жана адабият, математика предметтерин окутуу кирген. Каалагандар перс, тажик, өзбек акындарынын чыгармаларын, медицинаны окуй алышкан. Окуу жараяны араб филологиясы, дин таануу, укук боюнча адис – мударристин көзөмөлүндө болгон. Ортоңку баскычтагы медреседе бир мударрис, жогорку баскычтагы медреседе бир нече мударрис болгон. Медресенин окуучулары 3 баскычка бөлүнүшкөн: кенже, ортоңку жана жогорку. Ар бир разряддагы окуу мөөнөтү 3-4 жылга созулган. Медресени бүткөндөр: муфтий, казы (мусулман соту), мударрис (медресенин окутуучусу), мечит кызматкери, молдо, мусулман мектебинин мугалими болуп иштей алышкан. Ошто каралып жаткан мезгилде тарыхый булактар маалымдагандай, 5 медресе билим берүү жана агартуучулук багытында иштеп турган. Алардын ичинен экөө ортоңку баскычтагы, үчөө жогорку баскычтагы медреселер болушкан. Медреселердин ичинен эң ириси жана архитектуралык жактан кооз болгону жогорку баскычтагы Алымбек датканын медресеси болгон. Алымбек датканын медресесинде жыл сайын 80ден 100гө чейин окуучу билим алган. Аларга стипендия төлөнгөн. Медресе айтылуу Алымбек датканын өздүк каражатына 1850-жж. курулган. Ал, кеңеш доорунда, 1946-ж. жол куруу иштерине байланыштуу партиянын көрсөтмөсү менен бузулган [6].

XIX кылымдагы бардык билим берүү мекемелеринин ичинен башкы агартуучулук роль медреселерге таандык болгон. Аны медреселердин имараттарынын монументалдуулугу, архитектуралык кооздугу да өзгөчө белгилеп турган. Ошентип, медреселер, ортоңку жана жогорку баскычтагы билим берүү мекемелери катары Ош шаарынын билим берүү - агартуучулук системасынын калыптануу жана өнүгүү тарыхына олуттуу салым кошкондугу талашсыз.

Кыргызстан Орусияга каратылып, Ош шаары окшош аталыштагы уезддин борборуна айлангандан кийин, мындагы билим берүү системасы да олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Негизгиси мурдагы диний мүнөздөгү билим берүү мекемелери менен катар, диний эмес мүнөздөгү (светтик) билим берүү мекемелери ачыла баштаган. Албетте алар эң ириде, бул жакка көчүп келген колонизаторлордун балдарына билим берүү максатында, орустардын келиши менен пайда болгон шаардын “жаңы шаар” деп аталган бөлүгүндө ачылган. Ошто мына ошондой эң алгачкы билим берүү мекемеси – балдар жана кыздар үчүн эки класстык

приходдук училище 1878-ж. 1-июлда ачылган. Приходдук училище жайгашкан көчө - Училищная деп аталган. Азыркы чиркөө жайгашкан парк менен мэриянын имаратынын ортосундагы Заднепровский атындагы көчө. Ошол эле жылдын 16-ноябрында кыздар приходдук училищеси ачылган. Аталган окуу жайларда жогоруда белгилегендей, орус чиновниктеринин, аскер адамдарынын, соодагерлердин балдары жана кыздары башталгыч билим алышкан.

Ошондон 10 жылдан кийин гана 1887-жылы 15-январда жергиликтүү калктын балдары үчүн Ош шаарынын эски бөлүгүндө биринчи орус-тузем мектеби ачылган [7]. Программасынын маңызы боюнча Оштогу орус-тузем мектеби эки класстык мектеп болгон. Аны бүткөндөн кийин окуучулар дагы эки жыл арифметиканы, тарыхты, географияны, табият таануу жана орус тил предметтерин окушкан. XIX к. аягында Оштогу орус-тузем мектебинде келечектеги белгилүү археолог, Самарканддагы Улугбектин обсерваториясын ачкан В. Л. Вяткин орус тили жана тарых предметин окуткандыгы белгилүү. Ал эми чыгыш тилдерин Мирзафайл Касымбеков окуткан. Ошондой эле, орус-тузем мектептеринде чоңдор үчүн орус тилин үйрөтүүчү кечки курстар ачылган [8]. Албетте, мындай мектептерди ачуунун максаты жергиликтүү элдин өкүлдөрүнөн падышалык өкмөттүн саясатын колдогон, колониялык администрацияда кызмат өтөй турган орус тилин билген кадрларды даярдоо болгон. Ага карабастан, орус-тузем мектептери Ош шаарында, жалпы эле Кыргызстанда билим берүү жана агартуучулук ишинин өнүгүүсүнө олуттуу салым кошкон.

Орус-тузем мектеби ачылганда, анда алгач болгону 11 бала окуса, 1897-ж. 20 окуучу билим алган, ал эми, 1902-1914-жж. окуучулардын саны 18ден 42ге чейин өскөн [9]. Алар негизинен бай үй-бүлөлөрдүн балдары болушкан. Ошентип, Ошто диний эмес (светтик) мектептердин ачылышы жана өнүгүшү Ош шаарынын маданий өнүгүүсүндө жаңы баскычка көтөрүлгөндүгүн көрсөткөн.

Колдонулган булактар жана адабияттар:

1. Ошское поселение к истории Ферганы поздней бронзы. - Б., 1997. - 113-б.
2. Абытов Б.К. Ош: факты, события и личности. - Ош, 2000. - 82-б.
3. Галицкий В., Плоских В. Старинный Ош. - Фрунзе, 1987. - 134-б.
4. Захарова А., Иманбердиев Д. Ош: первые учебные заведения. - Б., 2004. - 19-б.
5. Ошол эле жерде. - 21-б.;
6. Ошол эле жерде, - 51-б.
7. Мамытов С. Новые сведения об "Алайской царице"// Фергана - долина дружбы и взаимопонимания. Сб. ст. - Б., 1998. - 101-б.
8. Захарова А., Иманбердиев Д. Ош: первые учебные заведения ... - 72-б.
9. Галицкий В., Плоских В. Старинный Ош. ... - 135-б.

Абдрахманова А.,
И. Арабаев атындагы КМУнун
магистранты
Кыргызстан, Бишкек
aat2016@list.ru

КЫРГЫЗ ҮЙ-БҮЛӨСҮНДӨГҮ АДАТ УКУГУНУН ОРДУ

(XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башы)

Багыттоочу сөздөр: кыргыз, адат укугу, каада укугу, үй-бүлө, мүлктүк мамилелер.

XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башындагы кыргыздардын салттык турмушунда адат укугунун мааниси өтө зор болгон. Алардын күнүмдүк жашоо-тиричилиги, ички үй-бүлөлүк мамилелери, коомдук жашоосу түздөн-түз ал менен жөнгө салынып, жашоо образынын негизин түзүп турган.

Орус окумуштууларынын эмгектеринде кыргыздардын салттык коомундагы адат укугу «обычное право» деп берилсе, кыргыз окумуштууларынын эмгектеринде «адат укугу» же «каада укугу» деп берилет.

нашей республике началась работа по составлению Свода памятников истории и культуры Кыргызстана которая продолжается по настоящее время.

В 1991 году на основе программы «Социально-культурное развитие кыргызов» созданной проф. А.А. Асанкановым в республиканском масштабе проводится этносоциологическое исследование, в результате которого по всей республике было опрошено 6 тыс. респондентов. По итогам исследований увидели свет монографии, Джоошбековой А.Р. на тему «Социально-культурное развитие кыргызов средних городов Кыргызстана» (на материалах этносоциологического исследования, Б. 2003.) и Бикбулатовой А.Р. «Кыргызская сельская женщина» (Б. 2005.) а так же по этой теме защищаются докторская, три кандидатские диссертации [2].

С 1988 по 2000 гг. археологи и этнографы нашей кафедры работали в Алайском районе. Археологи занимались раскопками возле с. Кун-элек и могильника Тунук. Этнографы Токтакунова Э. и Султаналиева Н. занимались сбором полевых материалов по темам: «Народный традиционный календарь кыргызов» и духовная и материальная культура населения выше указанного села. В 2004-05 гг. этнографы продолжили работу над собранными полевыми материалами, которые переросли в кандидатскую диссертацию.

С 1980-го года под руководством проф. Федорова М.Н. и к.и.н. Табалдиева К.Ш., а также при участии доц. Москалева М.И., старшего преподавателя кафедры археологии и этнографии Солтобаева О.А. проводилось всестороннее изучение, археологических объектов Внутреннего Тянь-Шаня. В эти же годы изучаются археолого-архитектурный комплекс средневекового периода, городище Кошой-Коргон. В 2007 году в селе Кара-Суу, Атбашинского района, был открыт археолого-этнографический музей комплекс «Кошой-Коргон». Была второй раз переиздана монография «Кошой-Коргон - древний город Атбаш» [3]. Работа на этом памятнике продолжается по настоящее время.

В 2011 году археологии кафедры совместно с фондом истории Северо-Западной Азии (Южная Корея), КГУ им. И. Арабаева провели изучение памятников наскального искусства Северного Кыргызстана. По итогам данной международной экспедиции в 2013 г. издается монография «Петроглифы Центрально-Восточного Кыргызстана», «Петроглифы Южного Кыргызстана».

С 2013 г. совместно с фондом Агахана, УЦА, Кыргызско-Турецким университетом «Манас», НГУ (Россия), университет Кокишикан (Япония) ведется археологические исследования на памятнике Айгыр-Жал (г.Нарын. КР).

В 2015 году на памятнике Сель-Ункур (Баткенская область КР) археологи кафедры к.и.н, доцент Чаргынов Т.Т., ст. преподаватель Солтобаев О.А. вели раскопки в составе международной археологической экспедиции совместно с Институтом Макс Планка (Германия), институт Археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук, НГУ (РФ).

В постсоветский период произошли изменения в научно-исследовательской тематике этнологов кафедры. Если в советский период научно-исследовательская деятельность этнографов кафедры была направлена на исследование этнических особенностей, социально-культурного развития кыргызов, то в постсоветский период расширились научные интересы.

Приобретение независимости Кыргызской Республикой сопровождалось изменениями в политическом, экономическом, социально-культурном устройстве. Все эти изменения привели в стране к кризису самосознания граждан, в том числе этническому. Все эти изменения требовали глубокого научного анализа ученых-этнологов. Для обеспечения мирного сосуществования всех этнических групп на территории страны, назрела необходимость изучения не только кыргызского этноса, но и другие народы проживающие на этой территории не одно поколение. Таким образом, появились научные исследования направленные на изучение этно-культурного развития русских, украинцев, уйгуров, татар, дунган, узбеков. Но данных исследований не достаточно, необходимо усилить исследования в этом направлении с целью обеспечения мирного сосуществования всех этнических групп. Лишь глубокие научные исследования этнических, конфессиональных особенностей создаст условия для формирования гражданской идентичности, толерантного общества. Для достижения данной цели необходимо готовить дополнительно этнологов, антропологов, Оше, Жалал-Абаде, Нарыне, Таласе, Караколе при университетах открыть кафедры этнологии и

антропологии. Ведь они в дальнейшем обеспечат республику не только кадрами, но и будут на местах вести научно-исследовательские исследования.

На сегодняшний день на кафедре плодотворно трудятся: член корреспондент АН КР д.и.н., профессор А.А.Асанканов, к.и.н. доценты А.Т. Кушубеков, Т.Т. Чаргынов, старшие преподаватели С.Н. Эралиев, О.А. Солтобаев, З. Орозахунова, С. Атанаева. Заведует кафедрой к.и.н., и.о. профессора А.Р. Бикбулатова.

При ней студенты получают знания по 19 дисциплинам, идет подготовка магистрантов по двум направлениям «археология» и «этнология».

За годы своей научно-педагогической деятельности педагогический коллектив кафедры внес достойный вклад в изучение материальной и духовной культуры народов Кыргызстана.

Литература:

1. Вопросы истории материальной и духовной культуры Киргизстана. Ф., 1987. Актуальные вопросы этнографии и археологии Киргизии. Ф., 1989.

2. Асанканов А.А. Социально-культурное развитие кыргызского сельского населения (по материалам этносоциологического исследования). Автореф. дисс. д-ра ист. наук. М., 1993. 41с.; Исаева Г.Б. Социально-культурное развитие кыргызского населения г. Бишкек в 80-х – начале 90-х годов. Автореф. дисс. канд. ист. наук. Алма-Ата, 1996. 24с.; Джошбекова А.Р. Социально-культурное развитие кыргызов средних городов Кыргызстана в конце 80-х – начале 90-х гг. (по материалам этносоциологического исследования). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Бишкек. 1999-22.; Бикбулатова А.Р. Социально-культурный облик кыргызских сельских женщин в конце 80-х начале 90-х гг. (по материалам этносоциологического исследования). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Бишкек. 2003. 23 с.

3. Москалев М.И., Солтобаев О.А., Омурбеков Т.Н. Кошой-Коргон – древний город Атбаш. Б., 2005, 2007.

Бообек уулу Болот,

Жусуп Баласагын атындагы

КУУнун аспиранты

Бишкек шаары, Кыргызстан

Bolot.boobekov@mail.ru

КЫРГЫЗДАРДЫН АТ ЖАБДЫКТАРЫ ЖАНА АНДАГЫ ЭЛДИК ТАРБИЯ: («МАНАС» ЭПОСУНУН МАТЕРИАЛДАРЫНЫН НЕГИЗИНДЕ)

Багыттоочу сөздөр: кыргыз эли, “Манас” эпосу, ат жабдыктар, элдик тарбия

Кыргыздардын коомдук маданий-чарбалык турмушунда жылкы канчалык жогору бааланса, анын токулгалары да баалуу буюм катары аздектелген. Анын ачык мисалы катары “Аттан айрылсаң айрыл, ээр-токумдан айрылба” деген макалдан баамдап билсек болот. Ошондуктан кыргыз эли элдик көркөм кол өнөрчүлүгүндө ат жабдыктарынын мыкты үлгүлөрүн жаратышып, аны жасоо, жасалгалоо жана урунуу маданиятына өтө көңүл бурушкан. Ага байланышкан салттык жөрөлгө ишенимдер аткарылган. Мындан тышкары тарыхый-этнографиялык талаа материалдары жана “Манас” эпосунан ат жабдыктарындагы элдик тарбиянын мыкты үлгүлөрүн көрө алабыз.

Жалпы жонунан “ээр токум” деп атылып, алар төмөндөгүдөй бөлүктөрдөн турган: *ноктоо, жүгөн, ичмек, тердик, желдик, ээр, көмөлдүрүк, куюшкан, үзөңгү, басмайыл, чап олоң, жааз, канжыга, көрпөчө, ат жабуу, үртүк, камчы, чидер* ж.б. Негизинен ат жабдыктары эр азаматтардын жана кыз-келиндердики болуп бөлүнгөн. Эркектер урунган ат жабдыктын айырмачылыгы жоокерчилик заманда согуш иштерине, улуттук ат оюндарына, алыска жол жүрүүгө ылайыкталып, бышыктыгы менен айырмаланган. Өзгөчө урунуу адебине маани беришип аны жөндөп токуй албай, аттын жонун жоорутуп жиберген адамдарды элде “куу токум”, же “куу тердик” аташып шылдыңдашкан [1].

Кыргыздардын адат укугу көптөгөн изилдөөчүлөрдүн кызыгуусун жаратып, алардын эмгектеринде чагылдырылып келген. Алардын катарына С. М. Абрамзон [1], С. К. Кожоналиев [2], Б. И. Борубашев [3], Д. Т. Молдокулова [4], Н. Эшмурадова [5] жана башкалардын эмгектерин айтсак болот.

Адат укугу - кыргыз коомунда XX кылымдын биринчи чейрегине чейин адат нормаларынын жана жүрүш-туруш эрежелеринин жыйындысы. Адат укугунун нормаларын кыргыз урууларынын бийлери көзөмөлдөп, аткарып турушкан. Исламдын таасири астында адат укугун, коомдогу, адамдар ортосундагы талаш-тартыш ж.б. маселелерди казылар алып барышкан. Уруунун, уруктун башчылары же бийлер адат укугун бузган мүчөлөрүн ар түрдүү мүлк жана кылмыш жазасына тарта баштышкан. Адат укугу жана анын башаты байыркы замандарга, алгачкы жамааттык (общиналык) коомго барып такалат. Коомдун өнүгүшү менен бирге бир катар ички жана тышкы таасирлерден улам бул укук нормалары эволюциялык өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Мисалы, монголдордо Чыңгыз хандын тушундагы «Ясы» мыйзамдар жыйнагы көчмөндөрдүн адат укугунан иргелип алынып, мамлекеттеги укук иштерине киргизилген. Энесай кыргыздарынын адат укуктары жана анын эволюциялык өнүгүүсү, коомдогу ээлеген ролу, орус букаралыгына каратылгандан кийинки абалы профессор В. Я. Бутанаевдин «Степные законы Хонгорая (кыргызов Енисея, 2004)» аттуу эмгегинде кенен чагылдырылган [6].

Адат укугу кыргыздардын социалдык, экономикалык, саясий жана ички жашоосун тартипке салуучу, салттардан, жүрүш-туруш эрежелеринен келип чыккан жана коомдук бийлик тарабынан көзөмөлгө алынган. Кыргыздардын каада укугунда дайыма макал-лакаптар пайдаланылып, жөнөкөй укук ченем тутумунда бекитилген. Жазма жана оозеки түрдөгү эреже, салттар мыйзам күчүнө ээ болуп, аларды билүү ар бир бий, болуш, аксакал үчүн табигый көрүнүш эле. Бийлер эрежелерди эл менен кеңешип, жыйындарда талкуулап, бекитишкен. Бул мыйзамды кабыл алуунун бир формасы болгон. Ошентип, каада укуктарынын ченемдери эреже катары кирип, кылмыш иштеринде, үй-бүлөлүк маселелерде жана буюмдар талашында дайыма пайдаланылган [7].

Үй-бүлөдөгү мүлктүк мамилелер адат укугунун нормаларына (нарк, заң) негизделген. Кыргыз үй-бүлөсүндө мүлктүк укуктардын алып жүрүүчүсү, эреже катары, эркек болгон. Үй-бүлөлүк менчик жалпы мүлк катары каралса да, ал менчиктин толук укуктуу ээси деп эсептелген. Ошондуктан кыргыз үй-бүлөсүн бөлүү, андан бөлүп чыгаруу үй-бүлө башчысынын толук макулдугу менен гана жүзөгө ашырылган [8].

Көчмөн мал чарба турмуш-тиричилигинин үстөмдүгүнүн шарттарында кыргыздарда козголбос мүлк жөнүндө түшүнүктүн өзү ал биротоло калыптанып, сиңүүгө үлгүргөн эмес, анткени чарбалык курулуштары бар үйлөрдү тоолуу райондордун калкы сейрек курган, жемиш бактарын анда-санда гана тигишип, айрым аймактарда гана айдоо жерлерин сатып алуу жана сатуу объектинен айланган, айрым райондордо гана үй-бүлө бөлүнгөндө жана мурастоодо эсепке алынган. Мына ушунун натыйжасында кыймылсыз мүлктүн бөлүнбөстүгү жагынан туруктуу нормалар али иштелип чыккан эмес, ал эми бул Орто Азиянын отурукташкан элдеринде мүлктүк укуктун негизинин негизи болгон. Кыргыздарда кыймылсыз мүлк менчиктин олуттуу элементи болуп калган жерде шарияттык тартиптердин даяр нормалары күчүнө кирген. Кыргыз калкынын чөйрөсүнө, өзгөчө Кыргызстандын түштүк райондоруна ислам улам күчөп кирген сайын адат укугу толукталып, шарияттын таасири астында түрүн өзгөрткөн [9].

Юридика илимдеринин доктору, профессор Б. Борубашевдин маалыматы боюнча, кыргыздардын адат укугунда мурастоонун эки түрү колдонулган: биринчиси каада укугунун негизинде, ал эми экинчиси керээз кат боюнча. Мүлктү мурастоого үй башчылары, негизинен эркектер укуктуу болгон. Салт боюнча аялы, балдары жана жакын туугандары мураскор боло алышкан. Керээз катты акыл-эси жайында, өз мүлкүн өткөрүп берүүгө укуктуу адам гана түзө алган жана ал оозеки жана жазуу түрүндө берилген [10].

Кыргыз үй-бүлөсүндө мүлктү бөлүштүрүүнүн тартиби Н. И. Гродековдун эмгегинде чагылдырылган. Атасы тирүү кезинде кенже уулуна мүлктүн үлүшү адатта бөлүнгөн эмес жана ал атасы өлгөнгө чейин аны менен бирге жашап кала берген. Кыздары болсо мүлктүн өз үлүшүн мал менен эмес, көбүнчө өздөрүнүн колу менен жасалган буюм түрүндө алышкан, бул буюмдар турмушка чыкканда сепке кошулган. Анын үстүнө, кыздары үйлөнүү тоюнан кийин ата-энелерине биринчи жолу төркүлөп келгенде сепке кээ бир кошумчаларды алышкан. Атасы

өлгөндөн кийин эң кенже уулуна атасынын боз үйү калган. Эреже катары, анын үлүшү мурда бөлүнүп чыккан өзүнүн агаларынын үлүшүнөн бир кыйла көп, анткени ал сөөк коюу жана аш берүү боюнча негизги чыгымдарды көтөрүүгө жана энесинин көзү өткөнчө аны багууга милдеттүү. Эгер өлгөндүн уулдары болбосо анын мүлкү улуу агасына, улуу агасы жок болсо — милдеттүү. Эгер өлгөндүн уулдары болбосо анын мүлкү улуу агасына, улуу агасы жок болсо — инисине өткөн. Бир туугандары жок болгондо, деп белгилеген Н. Х. Калемин, атасы боюнча байкелери же атасы боюнча энелеш эмес бир туугандары мүлктү мурастап калган. Үй-бүлөдө бир канча аял болгон учурларда мүлктү бөлүштүрүүнүн жана мурастаонун тартиби өтө толук жөнгө салынган. Жесирдин жана кыздарынын тагдырлары да аныкталып, алардын өздөрү мурасчылардын менчиктери катары каралган. Мына ушуга байланыштуу доктор Ф. В. Поярковдун байкоолору эске алууга арзыйт: «Күйөөсү өлгөндөн кийин, эгер жесирдин балдары калса, эгер ал улгайып гана калган болсо, бардык чарбаны айрым учурларда энеси менен кеңшип, мураскерлер башкарган; бирок энеси эч таасирге ээ болгон эмес; ал эми кыздары калышса, аларды мүлк менен кошо өлгөндүн бир туугандары жакын же алыс туушкандары алып кетишип, багып, күйөөгө бергенде калыңын алышкан, ал эми жесир кемпирдин бир туугандары же туушкандары болбосо, жакшы күйөө балдарынын биринде баш калкалап же тамак жана кийим-кече үчүн эмгектенип, өлгөн күйөөсүнүн туугандарында өлгөнгө чейин жашаган. Эгерде баласыз жаш жесир калса, аны өзүнө аялдыкка кайнилеринин же күйөөсүнүн туугандарынын бири бүт оокаты жана малы менен кошо алган да, малы болсо туушкандарынын ортосунда бөлүштүрүлгөн... анткени жесир үчүн калың төлөөгө туушкандары да катышкан, ошондуктан алардын ортосунда мурасты бөлүштүрүү жүргөн» [11].

Кыргыздарда колдонулган мындай салт илимде «левират» деген түшүнүк менен берилет. Левират - жесир келинди кайнагасына же кайнисине турмушка чыгууга милдеттендирген (же укук берген) нике салты. Бул салт кыргыздарда байыртадан белгилүү болгон жана кыргыз коомунда соңку жаңы доорго чейин колдонулуп келген. Левират алгачкы общиналык (жамааттык) коомдо калыптанган. Кытай булактары хуннулардын агасы өлсө жеңесине, иниси өлсө келинине, өгөй энеси жесир калса, анда хунну жараны аларга үйлөнүүгө милдеттүү болгондугун баяндайт. Бул социалдык жактан алганда абдан туура болгон. Анткени жесирге үйлөнүү менен башка бир туугандары, инисинин же агасынын балдары жетимчилик муктаждыгын сезбей чоңоюшкан, урукту улантуу зарылдыгы чечилген. Мындан сырткары, чарбадагы жалпы менчик бөлүнбөй калгандыгы болгон [12].

Кыргыздардагы көп аялы бар адамдын үй-бүлөсүндөгү мүлктүк мамилелер Д. Молдокулованын кандидаттык диссертациясында изилденип, төмөнкүдөй маалыматтар берилген: «Көп никелүү үй-бүлөлөрдө аялдардын ортосундагы мүлктүк мамилеге өзгөчө көңүл бөлүнгөн. Колунда бар бай адамдар ар бир аялына өз-өзүнчө боз үй тигип, баардык мал-мүлкүн аларга бөлүп берген. Бөлүнгөн мал-мүлктүн өлчөмү аялдын үй-бүлөдөгү абройуна (байбиче, токол), кээде күйөөсүнүн жакшы көргөнүнө жараша болгон. Аялдарынын ар кимиси өзүнө бөлүнгөн мал-мүлктү, чарбаны көзөмөлдөгөн. Бирок, күйөөсүнүн уруксатысыз, макулдугусуз ал өзүнө бөлүнгөн мал-мүлктөн сатып же бирөөгө белек кыла алган эмес. Мындай эреже аялдарынын баардыгына байбичеге да, кичүү аялдарына да тиешелүү болгон. Ал эми күйөөсү дагы башка аял ала турган болсо, калың мурунку аялдарынын мүлкүнөн бөлүнүп, мал-мүлк аялдарынын ортосунда кайрадан бөлүштүрүлгөн. Эгерде аялдарынын бири каза болуп, анын балдары жок болсо, анда ага бөлүнүп берилген мал-мүлк кайрадан калган аялдарына бөлүштүрүлгөн деп сүрөттөп кеткен. Мындай мүлктүк мамиле чарбаны туура жүргүзүү үчүн жана аялдарынын ортосундагы чыр-чатакты жоюу үчүн (өзгөчө күйөөсү каза болуп калган учурда) жасалган [13].

Сөзүбүздү жыйынтыктасак, XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында кыргыз элинин жашоо-турмушу адат укугунун негизинде жөнгө салынып, көзөмөлдөнүп турган. Ал жазылбаган мыйзам катары сакталып, коомдун мүчөлөрү тарабынан милдеттүү түрдө аткарылган. Адат укугу келечек муундарды тарбиялоодо негизги булак катары кызмат кылган.

Адабият тизмеси

1. Абрамзон С. М. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. – Бишкек, 1999.
2. Кожоналиев С. К. Суд и уголовное обычное право киргизов до октябрьской революции. – Фрунзе, 1963

3. Борубашов Б. И. Государственно-правовое регулирование общественных отношений кыргызов в составе Российского государства (1855– 1917 гг.): историко-правовое исследование. Докт. диссер. – Бишкек, 2009

4. Молдокулова Д. Т. Кыргыздардын үй-бүлөлүк мамилелеринде, турмуш-тиричилигинде колдонулган салттык жүрүм-турум маданияты (XIX кылымдын аягы XX кылымдын башы). Канд. дисс. – Бишкек, 2014.

5. Эшмурадова Н. Взаимодействие адата и шариата в правовой системе кыргызского народа в составе российской империи // Вестник КРСУ. – 2015. – Т. 15. – № 1.

6. Каратаев О. К., Эралиев С. Э. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. – Бишкек, 2005. 11-б.

7. Борубашев Б. Кыргыздардын каада укугу. URL: // http://muras.barakelde.org/unews/un_post:3494

8. Абрамзон С. М. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. – Бишкек, 1999. 180-б.

9. Абрамзон С. М. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. – Бишкек, 1999. 179-181-б.

10. Борубашев Б. Кыргыздардын каада укугу URL: // http://muras.barakelde.org/unews/un_post:3494

11. Абрамзон С. М. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. – Бишкек, 1999. 179-181-б.

12. Каратаев О. К., Эралиев С. Э. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. – Бишкек, 2005. 331-331-б.

13. Молдокулова Д. Т. Кыргыздардын үй-бүлөлүк мамилелеринде, турмуш-тиричилигинде колдонулган салттык жүрүм-турум маданияты (XIX кылымдын аягы XX кылымдын башы). Канд. дисс. – Бишкек, 2014. 47-б.

Абдувапова А. Т.,

Ош мамлекеттик университетинин
юридика факультетинин социалдык иштер
кафедрасынын улук окутуучусу,
Ош шаары, Кыргыз Республикасы,
abduvapova.a@mail.ru.

Жоошбекова А. Р.,

И. Арабаев атындагы КМУ,
т.и.д., профессор,
Бишкек шаары, Кыргыз Республикасы,
gysbaevna1@mail.ru.

ОШ ОБЛУСУ: УЧУРДАГЫ КАЛКТЫН ТАБИГЫЙ КЫЙМЫЛЫ

Багыттоочу сөздөр: төрөлүү, өлүү, никелешүү, ажырашуу, табигый өсүү, миграция.

Ош облусу - өзгөчө экономикалык өзгөчөлүктөргө ээ, калкынын саны тыгыз жайгашкан мамлекетибиздин ири экономикалык аймагы болуп эсептелет. Эгемендүүлүккө ээ болгондон тартып облустун экономикасында, социалдык жана рухий чөйрөсүндө олуттуу өзгөрүүлөр жүрүүдө. Облустагы реформалардын жүрүшүндө калктын санында, түзүлүшүндө жана миграциясында бир топ өзгөрүүлөр катталган.

Учурда Ош облусу – Кыргызстандагы ири административдик-аймактык бирдиги болуп эсептелет. Облустун аймагы 7 административдик райондордон турат. Алар: Алай, Араван, Кара-Кулжа, Өзгөн, Кара-Суу, Ноокат, Чоң-Алай райондору. Мындан сырткары облуста 3 шаар (анын ичинде Ош шаары республиканын, Кара-Суу, Өзгөн жана Ноокат шаарлары райондун карамагында), 2 шаарча, 81 айыл округдары, 467 калктуу пункттар бар. Облуста жалпы калктын саны 2009-жылы 1104248 миң адамды түздү. Аянты 29,2 миң чарчы км. түзөт. Облустун административдик борбору – Ош шаары [2., 3-б.].

Калктын санынын динамикасын жана курамын изилдөө социалдык жана экономикалык маселелерди чечүүдө чоң мааниге ээ. Эл каттоолордун аралыгында Ош облусунда калкы сандык жана сапаттык жактан көптөгөн өзгөрүүлөргө дуушар болду. Бүткүл Союздук эл каттоо маалыматтары боюнча алсак, 1970-жылы облуста 433029, 1979-жылы 554480, 1989-жылы 712643, 1999-жылы 943566, ал эми 2009-жылы 1104248 адам облустун туруктуу калкы катары катталган.

Жадыбал №1. Ош облусунун калкынын райондор боюнча саны (адам) [2, 12-б.].

	12.01.1989.	% менен	24.03.1999.	% менен	24.03.2009.	% менен
Ош облусу	712643	16,6	943566	19,4	1104248	21,6
Алай району	52029	7,3	65822	6,9	72170	6,5
Араван району	71214	9,9	91438	9,6	106134	9,6
Кара-Кулжа району	61927	8,7	80252	8,5	87691	7,9
Кара-Суу району	217575	30,5	294043	31,1	348645	31,6
Ноокат району	143476	20,1	196486	20,8	236455	21,4
Өзгөн району	151806	21,3	193766	20,5	228114	20,6
Чоң-Алай району	14616	2,05	21759	2,3	25039	2,3

Жадыбал көрсөткөндөй, Ош облусунун 1989, 1999, 2009-жылдары өткөрүлгөн Эл каттоонун маалыматтары боюнча райондордогу калктын саны бир кыйла өскөн. 2009-жылы Араван (14696 адамга), Кара-Суу (54602 адамга), Ноокат (39969 адамга), Өзгөн (34348 адамга) райондорунда калктын санынын өсүүсү байкалды. Бул райондордо мындай өсүү жашоо шарттары жана табигый өсүүнүн башка мүмкүнчүлүктөрү менен айырмаланып турат. Калкынын саны аз болгон Чоң-Алай районунда 3280 адамга араң көбөйгөн. Себеби, тоолуу аймактагы турмуш-тиричилик шарттары оор, медициналык камсыздандыруу начар жана мамлекет тарабынан социалдык камсыздандыруу жаатында иш-чаралар белгилүү деңгээлде көрүлбөй келет.

Экономика жай өнүгүп жана кирешелүүлүк деңгээли төмөн болуп жаткан учурда калктын өсүшүнүн жайлашы жана миграциялык агымдын тышка карай турукташуусу, облустун экономикалык абалына, анын коопсуздугуна да потенциалдуу коркунуч алып келе турган факторлордон болуп саналат.

2009-жылы Ош облусундагы атайын этносоциологиялык изилдөөнүн жүрүшүндө тургундардын базар экономикасына өткөндүгүнө, азыркы учурдагы өзгөрүүлөргө кандай ыңгайланып жаткандыгын изилдедик. Себеби, экономикалык абалдын туруктуулугу калктын санынын өсүүсүнүн негизги өбөлгөсү болуп эсептелет.

Жадыбал №2. "Өзүңүздүн материалдык абалыңызга канааттанасызбы?" суроосуна жооптор (% менен) [4].

Жынысы / Жооптору	Аялдар	Эркектер
Ооба	46,88	53,13
Жок	41,44	58,59

Жогоруда көрүнүп тургандай, өзүнүн материалдык абалына облустан суралган эркектердин 46,88%, ал эми аялдардын 53,13% ооба деп жооп беришкен. Ал эми аялдардын 41,44%, эркектердин 58,59%ы канааттанбаймын деп жооп беришкен. Эркектердин көбү сыртта иштеп жүрүшөт. Чарбаны жүргүзүү жана үй-бүлө мүчөлөрүнө кам көрүү көп каражатты талап кылгандыктан суралган аялдардын көпчүлүгү өзүнүн үй-бүлөсүнүн материалдык абалына ыраазы эмес. Ушул эле маселени суралгандардын билим деңгээли менен карап көрөбүз.

Жадыбал №3. Респонденттердин материалдык абалына берген жооптору, билим деңгээли боюнча (% менен) [4].

Билим деңгээли / жооптору	Жогорку	бүтпөгөн жогорку	Атайын орто	Орто	бүтпөгөн орто
Ооба	29,56	13,81	9,12	20,17	6,91
Жок	28,97	13,37	11,70	25,07	3,62

Жогорку билимдүүлөрдүн арасында материалдык абалын, жашоо деңгээлин дурус деп баалагандардын саны 29,56% түзсө, начар деп эсептегендери 28,97% түздү. Булар негизинен айыл жеринде мамлекеттик мекемелерде иштеп, айлык акы алгандар. Алар кошумча дыйканчылык менен алектенишип салыштырмалуу жакшы жашашат. Жогорку билимдүүлөрдүн ичинде материалдык абалына канааттанбагандары башка шаарларга, мамлекеттерге иштеп келүүгө багытталышкан, анткени тил билишет, мобилдүү, жаңы шарттарга ыңгайланып кетүүгө мүмкүнчүлүктөрү билими жокторго караганда жогору.

Айыл жана шаарлардын калкынын жашоо деңгээли бирдей эмес. Шаарлар аймактардын экономикалык, маданий, административдик борборлору. Шаарларда ишканалар, базарлар, тейлөө борборлору тургундарга жумуш жана кошумча жашоо каражаттарын табууга көбүрөөк мүмкүнчүлүк берүүдө.

Жадыбал №4. Үй-бүлөлүк абалы боюнча материалдык шарттарын баалагандар (% менен) [4].

Үй-бүлөлүк абалы / жооптору	Бойдок	үй-бүлөлүү	ажырашкан	Жесир
Ооба	43,75	48,96	4,86	2,43
Жок	31,99	54,21	8,75	5,05

Жадыбал көрсөткөндөй, үй-бүлөлүүлөрдүн 48,96%ы материалдык абалына канааттанат жана 52,6%ы канааттанбайт. Жашап жаткан материалдык шарттарын суралган үй-бүлөлүү адамдардын жарымынан көбү жактырышпайт. Анткени, балдарды бала-бакчага, мектепке орнотууда орундардын жоктугуна, коррупцияга байланыштуу көптөгөн көйгөйлөргө кабылышат. Балдарды окутуу, аларга шарт түзүп берүү абдан көп каражаттарды жана эмгектенүүнү талап кылат. Ал эми бойдоктордун 43,75%ы жашоо шарттарына канааттанса, 31,99%ы канааттанбагандыгын билдиришкен.

Биздин этносоциологиялык изилдөөнүн материалдары базар экономикасына өткөндөн тартып облустун тургундары жаңы турмуштук шартта өздөрү да өзгөрүп жаткандыгын көрсөттү. Алар көптөгөн социалдык маселелерди чечүү үчүн, Кыргызстандын абалын ондоо үчүн бирдиктүү аракет жана тынымсыз эмгек керек экендигин кабылдашат.

Ош облусунда биринчиден, айылдык калк басымдуулук кылат, ал эми айылдык аялдар шаардын тургундарына караганда көп төрөшөт. Экинчиден, облустун калкынын 95 пайызын кыргыз жана өзбек калкы түзөт, алардын орточо төрөлүү деңгээли жогору [2., 8-б.].

2010-жылдан 2015-жылга чейин 5 жыл ичинде облустагы төрөлүү саны өскөндүгүн байкоого болот. 2009-жылы 28972 адам, 2010-жылы - 31798, 2011-жылы - 33600, 2012-жылы - 34450, 2013-жылы - 35057, 2014-жылы - 36867, ал эми 2015-жылы 39118 адамды түздү [3]. Статистикалык материалдар көрсөтүп тургандай, 2009-жылы облустагы төрөлүүнүн саны төмөндүгүн байкоого болот. 2010-жылдан төрөлүүнүн саны бир аз өскөндүгү байкалат. Облустун ичинде Кара-Суу районунда төрөлүүнүн саны жогору көрсөткүчтү берген. Облуста төрөлүүнүн саны акыркы жылдары көбөйүп бара жатат. Мындан учурдагы төрөлүү жүрүмүнө социалдык-экономикалык жана миграциялык фактор чечкиндүү ролду ойнойт деген бүтүмгө келүүгө болот.

Облустагы калктын кыймылын бир гана төрөлгөндөрдөн эмес адамдардын өлүмүнөн да байкайбыз. Өлүү - адамзат муунунун өлүп азаюу же жок болуу жүрүмү. Ал адамдардын ар түрдүү жаш курагында алардын өмүрүн токтотуп, бир катар өз алдынча жана өз-өзүнчө келген өлүмдөрдөн куралып, реалдуу муундун өлүү тартибин аныктап турган демографиялык жүрүм [5]. Төрөлүүдөн айырмаланып, өлүүлөр калктын бардык жаш-курактык курамын кучагына алат. Эгерде төрөлүү жүрүмү социалдык-психологиялык, экономикалык факторлор жана өздүк жүйөлөр менен тыгыз байланышта болсо, анда өлүү жүрүмү негизинен объективдүү

себептердин таасири менен аныкталат. Башкача айтканда, төрөлүүгө караганда өлүүлөр түздөн-түз социалдык-экономикалык өнүгүүнүн деңгээлинен, материалдык абалдан жана калкты медициналык жактан тейлөөдөн көз каранды.

Облус боюнча 2009-жылы өлгөндөрдүн саны 6350 болсо, 2010-жылы ага салыштырмалуу өлгөндөр 6475 адамды түздү. 2011-жылда бул көрсөткүч 6275 адамды түздү. Демек, жыл аралыгында 2012-жылы өлгөндөрдүн саны өскөн [3]. Бул ошол мезгилдеги экономикалык кризис жана элдердин социалдык-экономикалык абалынын начарлыгы менен түшүндүрүлөт.

Жадыбал №5. Ош облусундагы табигый өсүүсү 2014-ж. [6].

	Төрөлүүлөр	Өлүүлөр	Табигый өсүү
Ош облусу	36867	6250	30617
Алай району	2261	480	1781
Араван району	3841	583	3258
Кара-Кулжа	2370	519	1851
Кара-Суу району	12016	2035	9981
Кара-Суу шаары	530	148	382
Ноокат району	8188	1188	7000
Ноокат шаары	405	133	272
Өзгөн району	7339	1282	6057
Өзгөн шаары	405	302	103
Чоң-Алай району	852	124	728

Жадыбалда көрүнүп тургандай, бул мезгилдерде, табигый өсүү төмөнкүдөй абалды көрсөттү. Облус боюнча 2014-жылы табигый өсүү 30617 адамды түздү. Кара-Суу районунда калктын табигый өсүүсү 9981 адамды түздү. Жогорудагы төрөлүүнүн жана өлүүнүн анализи көрсөткөндөй, белгиленген факторлор түз жана кыйыр жолдор аркылуу өз таасирин тийгизгендигин көрө алдык. Калктын табигый кыймылы - эки кубулуш же төрөлүү жана өлүү аркылуу ишке ашырылган, жалпы калктын санынын динамикасын аныктоочу негизги фактор болуп саналат. Алардын көрсөткүчтөрүнүн ар түрдүүлүгү калктын табигый өсүүсүн же калктын санынын азайышын берет.

Ош облусунда калктын салт иретинде үй-бүлөлүк жана никелик туруктуу мамилелери калыптанган.

Жадыбал № 6. Ош облус боюнча никелешүүлөрдүн шаарлар, райондор, боюнча саны (бирдик) [6].

	2009	2010	2011	2012	2013
Ош облусу	11268	10618	13990	12905	12620
Алай району	724	757	982	825	782
Араван району	1036	1243	1512	1519	1432
Кара-Кулжа району.	879	860	969	879	862
Кара-Суу району	3395	3125	4954	4082	4145
Кара-Суу шаары	186	153	166	229	430
Ноокат району	2358	2430	2811	2696	2679
Ноокат шаары.	169	164	182	322	605
Өзгөн району	2236	1926	2445	2630	2399
Өзгөн шаары	378	341	426	450	560
Чоң-Алай району	240	277	317	274	321

Жадыбалдан көрүнүп тургандай, облус боюнча 2009-жылы 11268 бирдикти, 2010-жылы 10618, 2011-жылы - 13990, 2012-жылы 12905 жана 2013-жылы 12620 бирдикти көрсөттү. Демек, жылына облуста 5 миңдей никелешүүлөр катталат.

Жадыбал 5. - Ош облусу боюнча ажырашуулардын шаарлар, райондор, боюнча саны (бирдик) [6].

	2009	2010	2011	2012	2013
Ош облусу	872	912	1162	1152	1261
Алай району	39	82	88	75	79
Араван району	103	93	116	108	128
Кара-Кулжа району.	50	88	90	99	105
Кара-Суу району	317	274	389	421	429
Кара-Суу шаары	65	58	49	158	429
Ноокат району	156	189	212	217	247
Ноокат шаары.	30	41	30	103	247
Өзгөн району	163	158	2445	183	235
Өзгөн шаары	61	55	426	101	235
Чоң-Алай району	24	28	27	49	38

Жадыбал көрсөткөндөй, облустагы кээ бир аймактарда ажырашуулар көбөйүп баратканын байкалууда. Мисалы, Өзгөн, Араван, Ноокат райондорунда, ажырашуунун саны өскөн. Башкача айтканда, никелешүүлөр болуп, ажырашуулар аз катталса, анда үй-бүлө институту бекем сакталып, андан ары өнүгүүсүнө шарт түзүлөт.

Жадыбал №7. - Ош облусу боюнча никелешүүлөр жана ажырашуулар жана алардын жалпы коэффициенти [6].

Жылдар	Никелешүүлөрдүн саны	Ажырашуулардын саны	Калктын 1000 адамына	
			Никелешүү	Ажырашуу
2009	11268	872	10,4	0,8
2010	10638	912	9,6	0,8
2011	13990	1162	12,3	1
2012	12905	1152	11,1	1
2013	12620	1261	10,6	1,1

Жадыбалда көрүнүп тургандай, 2009-жылы калктын 1000 адамына 10,4 никелешүү катталса, ажырашуулар 0,8 түздү. 2010-жылы 1000 адамына 9,6 никелешүү болсо, ажырашуу 0,8 болду. 2011-жылы 1000 адамына 12,3 никелешүү катталса, ажырашуу 1 катталган. Демек, салыштырмалуу никелешүү көбүрөөк, ажырашуу аз катталган.

Жыйынтыктап айтканда, эгемендүүлүктүн жылдарында саясий жана социалдык-экономикалык реформалар шартында калктын демографиялык өнүгүүсүндө, андагы табигый кыймылы жана анын сапаттык өнүгүүсүндө байкалаарлык өзгөрүүлөр бар. Калктын демографиялык өсүүсүнүн негизги фактору - бул табигый өсүү болуп саналат. Ош облусунун калкынын табигый өсүүсү башка аймактарга салыштырмалуу абдан жогору.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз Республикасында 2009-жылдагы эл жана турак жай фондун каттоо. - III китеп. Кыргызстандын чөлкөмдөрү. - Ош облусу. - Б., 2010.
2. Кыргыз Республикасынын 1999-жылдагы Биринчи улуттук эл каттоолорунун жыйынтыктары. - Ош облусу. - III китеп. - Б., 2001.
3. Ошская область. Социально-экономическая развитие 2009-2013 гг. Годовая публикация. - Ош., 2014.
4. Ош облусу боюнча жүргүзүлгөн этносоциологиялык изилдөөлөрдүн материалдары. 2009.
5. Чыныкеева Г.Э. Азыркы мезгилдеги Кыргызстандын түштүгүндөгү этнодемографиялык жүрүмдөр (Жалал-Абад облусундагы этносоциологиялык изилдөөнүн негизинде). Диссертация. - Б., 2015. - С. 175.
6. Демографический ежегодник Кыргызской Республики. 2010-2014. Б., - С. 320.

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН КОЛДОНМО КӨРКӨМ КОЛ ӨНӨРЧҮЛҮГҮ

(XIX к. аягы - XX к. башы)

Багыттоочу сөздөр: уста-уз, жыгач, жүн, тери, металл.

Кыргыз элинин прикладдык мүнөздөгү көркөм өнөрү өтө байлыгы, ар түрдүүлүгү, кооздугу менен айырмаланып турат. Мында кыргыз элинин жогорку көркөм чеберчилиги камтылган. Анын көп формалары тээ көөнө доордо эле жаралып, кылымдарды карытып, сакталып келди. Ошентип, атадан уулга, энеден кызга, кайын энеден келинге таберик катары өтүп, муундан муунга аздектелип сакталып келе жаткан кыргыз элинин кол өнөрчүлүгү чыныгы нарктуу, салттуу улут маданиятына, дөөлөтүнө айланды.

Алгач, көчмөн турмушта жашаган кыргыз элинин кол өнөрчүлөрү күнүмдүк тиричиликте колдонулуучу буюм-тайымдарды жасашкан. Бара-бара жашоо тиричиликтин зарылчылыгынан улам жаралган мындай буюмдар көркөм өнөр деңгээлине көтөрүлгөн. Анткени, алар көчмөн турмушка ыңгайлуу бекем, бышык гана болбостон, элдин эстетикалык талабын да канааттандырып турган. Андыктан, кыргыз усталары жана уздары боз үйдү, анын жабууларын, кийим-кечени, тиричилик буюмдарын, ат жабдыктарын ж.б. ар түрдүү кооз орнаменттер, саймалар, оймо-чиймелер, аппликациялар менен кооздошкон. Кыргыз элинин кол өнөрчүлөрүнүн колунан жаралган буюмдар күнүмдүк турмуш-тиричиликке колдонулган жөнөкөйлүгү, жупунулугу, ошол эле учурда эркин чыгармачылык менен тыгыз байланышта болуп, ой өрүштөрүнүн кенендиги, бийиктиги, тунуктугу, эстетикалык татымынын күчтүүлүгү менен айырмаланган. Кыргыз оюмдарында байыркы чыгыш философиясынын динамикалык модели келтирилип, орнаменттик сюжеттер менен баяндалган белгилүү бир философиялык түшүнүк камтылганы айкын. Шырдактагы, ала кийиздеги оюмду, туш кийиздеги сайманы, зер буюмдардагы оюм-чийимдерди чечмелесе, анын маңызынан өзүнчө эле бир терең философиялык ойду окууга болоору жашыруун эмес.

Көчмөн турмушта, натуралдык чарба шартында жашаган кыргыз эли тиричиликке керектүү буюм-тайымдардын баарын өз колдору менен, үй шартында жасашкан, алардын негизги материалдары мал чарбачылыгынын продукциясы болгон. Бул жараянда үй-бүлөнүн ар бир мүчөсү катыша алган. Бирок, ошол эле учурда, кол өнөрчүлүктүн бир же бир нече түрүн мыкты өздөштүргөн, анын ыкмаларын жакшы билген, колунан көөрү төгүлгөн усталар, чебер уздар чыккан. Аларды эл баалап, кадырлаган. Бара-бара көчмөн жашоону кооздоого, элдин эстетикалык талабын канааттандырууга умтулуу, көркөм кол өнөрчүлүктүн ар кандай түрлөрүн жараткан. Анда элдин көркөм табитинин тереңдиги, ой-кыялынын бийиктиги, ошол эле учурда жашоо-турмуш, айлана-чөйрө менен тыгыз байланышы көрүнүп турган. Белгилөөчү жагдай, каралып жаткан доордо кыргыз элинин декоративдик-прикладдык искусствосунун өнүгүү деңгээли үй-шартынан жогору көтөрүлө алган эмес. Жүндөн, териден, жыгачтан, мүйүздөн, металлдан ж.б. жасалган, көркөм кооздугу жагынан кайталангыс буюмдар үй шартында кол эмгегин менен, эң жөнөкөй станокторду, эмгек шаймандарын колдонуу аркылуу (мис. өрмөк - А.Н.) жаралган. Бирок, ал абал элибиздин көркөм кол өнөрчүлүгүнүн уникалдуулугуна кедерги боло алган эмес, балким өбөлгө жараткандыр. Так ушул көркөм кол өнөрчүлүгүндө элибиздин эң жогорку көркөм шыгы, таланты толук чагылдырылган.

Кыргыз элинин көркөм кол өнөрчүлүгүнүн эң жогорку чеги катары боз үйдү жана анын жабуу-жасалгаларын (интерьерин) кароого болот. Мында элдин көркөм татымы, нагыз улуттук колорит, форманын кооздугу камтылган. Боз үйдүн сөөгүндө, жабууларында, ички-сырткы жасалгаларында, андагы сакталган жана күнүмдүк тиричиликте колдонулуп жүргөн буюмдарда, ат жабдыктарында элибиздин кол өнөрчүлүгүнүн бардык түрлөрүн көрүүгө болот. Алсак, мында жыгаччылык жана зергерчилик - жыгачка жана металлга оюу жана сүрөт түшүрүү, токуучулук жана өрүүчүлүк - кийиз жана таар жасоо, жүндү, терини иштетүү жана

чийден буюм жасоо, оймочулук-саймачылык - кийизге жана кездемеге орнамент жана аппликация салуу ж.б. өнөрлөрдүн түрлөрү топтолгон.

Боз үй - көчмөн элдердин, анын ичинде кыргыздардын, эң байыркы турагы. Мал чарбачылыгын аркалап, каалаган жерге, мейли тоодо, мейли түздө алеки саатта тигип алып жашоого оңтойлуу шарт түзгөн мындай үйдү жаратып алууга көчмөн турмуш өзү муктаж кылган. Кыргыздардын боз үйү "Кыргыз үйү" деп да аталган. Шамал менен жарышып, такай көчүп-конуп жашоо кечирген кыргыз эли, жашоо шартына ылайык боз үйдүн жүктөмө түрүн өнүктүргөн. Кыргыздын үйү жайып тиксе кең, келишимдүү, бүктөп койсо бир төөлүк жүк болуп, көчүп-конууга эң эле ылайыктуу болгон.

Көчмөн элдердин акыл көрөңгөсүнүн туу чокусу болгон боз үйдүн сөөгү: эшиги, керегеси, уугу, түндүгү жыгачтан жасалып, жыгач усталардын колунан жаралган. Боз үйдүн жыгач тулкусуна узангандар көчмөн доордогу элибиздин чыныгы архитекторлору экендиги талашсыз. Боз үйдүн жыгач тулкусуна усталар негизинен талды, кээде теректи колдонушкан. Тал өсүмдүгү жеңил келип, түз өскөн. Талдын түрлөрү да көп болгон. Алсак, ак тал, кара тал, эчки тал, сары тал, сай тал, турпан тал ж.б. Түндүктү ийүүгө турпан талдан мыктысы жок [1]. Боз үйдүн жыгачын жасоодо ар бир уста өзүнүн жекече ыкмасын колдонгон. Алардын катарына: "кызытуу", "копшоо", "корго сойлотуу" ж.б. кирет. Ошондой эле усталар эң жөнөкөй станокторду жана шаймандарды колдонушкан. Алар: *байтеше, керки, тарткы, тес, уук, матагыч, кереге матагыч, түндүк ийгич* ж.б. [2]. Боз үй көлөмүнө жараша 4, 6, 8, 12 канат деп бөлүнгөн. Бай-манаптар атактуу усталарга буйрутма менен боз үйдүн сөөгүн жасатышкан. Биз карап жаткан доордо да андай усталар болгон. Алардын катарына белгилүү төкмө акын Калык Акиевдин атасы Жумгалдык Ажыбай уулу Акыны кошууга болот. Акы турмуштун айынан Кашкар тарапта он беш жылча жүрүп, устачылык, мергенчилик өнөрдү үйрөнүп келген. Ал мекенине кайткандан кийин, Чоюбек, Мырзабек, Түркмөн сыяктуу Жумгалдык бай-манаптардын жүз баш ак өргөөлөрүн адам суктанаарлык кылып жасап, атагы калың элдин кыйырына жеткен. Калык: "Атабыз Акы жыгач уста: кыргыздын боз үйүнүн кереге, уугун, түндүгүн, босого таягын жасайт. Мергендиги да кыйла, жалаң кийиктин эти менен бир айылды канааттандырган учуру болот" - деп, эскерген [3]. Ал эми, ушул эле китептин "Эшмамбет менен беттешүү" деген бөлүмүндө Эшмамбет ырчы бала ырчы Калыкка:

"Сенин атаң Акы уста,
Асылган көңдөй терекке.

Алкак ийип арчадан,

Түп кынаган челекке.

Ак кайыштай чоюлтуп,

Карскан ийген элекке.

Келиштирип кайындан,

Кереге матап үй кылган.

Кашык, чөмүч артынып,

Сенин атаң Акы уста,

Катындарга сый кылган" [4] - деп ырдаганы бар.

Жогорудагы ырда айтылгандай, Акы уста боз үйдүн сөөгүнөн (жыгач тулкусунан - А.Н.) башка күнүмдүк тиричиликте колдонулган *табак, челек, кесе, чөмүч, кашык* ж.б. жыгач идиш-аяктарды да кырып жасаган. Жыгач усталар: *боз үйдүн сөөгүн кармаган уста, ээр чапкан уста, музыкалык аспаптарды (комуз, кыяк ж.б. - А.Н.) жасаган уста* болуп бир нече түргө бөлүнгөн. Белгилөөчү жагдай, жыгач усталардын дээрлик баары үй-буюмдарын, кырма идиш-аяктарды жасай билишкен. Үкөк, сандык жасаган, кооздогон жыгач усталар болгон. Айтылуу акын Токтогул да жыгач уста болгон. Ал өзү өрүктөн комуз чаап, аны капкактап, койдун ичегисинен кыл ийрип таккан.

Боз үйдүн сөөгү даяр болгондон кийин, анын жабууларын даярдоо, ички-сырткы жасалгаларын жасап, кооздоо аял кишилердин колунда болгон. Кыргыздардын көчмөн турмушунда ар бир аял заты кол өнөрчүлүктү мыкты өздөштүрүп келген. Ар бир эне кызын секелек кезинен эле *бычмачы-тикмечиликке, саймачылыкка, токуучулукка, жип ийрип, өрмөк өрүүгө* үйрөтүшкөн. Ошол эле учурда, колунан көөрү төгүлгөн чебер-уздар болгон. Бай-манаптар аларды атайын алдырып, боз үйдүн жабдуу-жасалгаларын жасатышкан. Боз үйгө жабылуучу, салынуучу, илинүүчү буюмдардын баары жүндөн жасалган. Аларга: *ала кийиз, жабылуучу, салынуучу, илинүүчү буюмдардын баары жүндөн жасалган. Аларга: ала кийиз, шырдак, шырдамал, туш кийиз, көлдөлөң, жабык баш, терме таар, кереге боо, уук чалгыч* ж.б.

Акунов А.,
тарых жана саясат таануу илимдеринин
доктору, профессор
Бишкек шаары, Кыргызстан
эл.дарек: aalybek.akunov@mail.ru

А. Ж. ТОЙНБИ АНЫКТАГАН ӨСҮНҮН КЕТҮҮ-ЖАНА-КАЙТЫП КЕЛҮҮ ЫКМАСЫНЫН “МАНАС” ЭПОСУНДА ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

“Манас” эпосу миң жылдан ашык мурда пайда болуп, муундун-муунга өтүп, жалаң гана кыргыздардын арасында оозеки түрдө айтылып келгени менен анын өзөгүн түзгөн окуялардын сүрөттөлүшү, жер-суулар менен этностук түзүмдөрдүн аталыштары жана өз ара алакалары, каармандардын образын түзүү ыкмалары дүйнөлүк тарыхтын фактылары менен реалдуу айкалышып жана дүйнөлүк эпикалык чыгармачылыктын пайда болуу жана өнүгүү мыйзам ченемдеринин нугунда жүргөн.

Мына ушул айтылган ойду тастыктоо үчүн англиялык улуу ойчул-философ-тарыхчы Арнольд Тойнби (1889-1975) аныктаган чыгаан инсандын биографиясындагы же баатыр элдин тарыхындагы өсүүнүн Кетүү-жана-Кайтып келүү ыкмасынын “Манас” эпосунда чагылдырылышын изилдөөгө алдым. Изилдөө иши А.Тойнбинин 12 томдук эмгеги орус тилине которулуп, “Постижение истории” деген аталышта бир чоң жыйнак болуп 1991-жылы Москвадан жарык көрүп, ошол эле жылы биздин колубузга тийгенден башталган. Ар кандай илимий жыйындарда докладдар менен чыгып жүрүп, алгачкы илимий макалам 1993-жылы жарыяланган (А.Акунов, “Манас” эпосундагы өсүүнүн кээ бир ыкмалары. // Научная конференция профессорско-преподавательского состава, посвященная 60-летию образования Кыргызского университета. Тезисы докладов. Часть I, Бишкек, 1993.-С.114.).

Кыргыздын алгачкы этнограф-кызы, чыгаан окумуштуу Какен Мамбеталиеванын 80 жылдыгына арналган жумурияттык илимий-тажрыйбалык жыйынга мен сунуштаган “А.Ж.Тойнби аныктаган өсүүнүн Кетүү-жана-Кайтып келүү ыкмасынын “Манас” эпосунда чагылдырылышы” деп аталган илимий макалада “Манас” эпосунун дээрлик бардык варианттарында (Ж.Мамайдын “Манасында” да) кездешкен төмөнкү эпизоддор иликтөөгө алынды:

1.Тышкы душмандардын эзүүсүнө чыдабай Алтайга качкан, азган-тозгон кыргыздар менен Ала-Тоого кайра кайтып келген бирдиктүү, баатыр жана күчтүү кыргыз элинин ортосундагы айырмачылыктар эмнелерден улам болду?

2.Чоң-Жинди атка конгон боз баланын Манас – баатыр болуп чыга келишине анын Ошпур-койчуга жиберилип, андан төрт жыл аралыгында көргөн тарбиясынын орду жана ролу жөнүндө?

3.А.Тойнбинин өсүүнүн Кетүү-жана-Кайтып келүү ыкмасынын “Манас” эпосундагы эпизоддордо туруктуу орун алышы “Манастын” дүйнөлүк эпикалык чыгармачылык менен тыгыз байланышта болуп, аны менен алакалаш жана мазмундаш экендигинин бир көрүнүшү катары кароо маселеси?

Этно-саясий мейкиндикте көзгө урунбаган, буга чейин аты белгисиз, жөнөкөй жана артта калган коомду алдыңкы катарга чыгарган, мамлекеттүүлүгүн түзгөн жана анын тез өнүгүүсүнө зарыл шарттардын пайда болушуна себепкер болгон инсанга “баатыр”, “кабылан, шер”, “көсөм”, “адамдын сырттаны” сыяктуу мүнөздөмөлөрдүн жана сүрөттөмөлөрдүн берилгени “Манастын” бардык варианттарында кездешет. Мына ушундай мүнөздөмөлөргө арзыган Манас-баатыр кокусунан эле жаралган жок. Анын жарык дүйнөгө келиши күтүлгөн иш эле, анын төрөлөөрү көптөн бери аңыз кеп болуп, жалаң эле кыргыздар эмес, алардын душмандары да бул жөнүндө толук кабардар болушкан.

Күчтүү сырткы душмандардын чабуулуна туруштук бере албаган кыргыз эли өз мекени Ала-Тоодон алты ай жол аралыктагы Алтайга көчө качат. Мезгилдин ушундай кыйчалыш учурундагы баш калкалоо, жан сактоо, элди эптеп аман алып калуу жана кайрадан мекенине кайтып келүү суроосуна, талабына жана тилегине жооп иретинде Манастын төрөлүшү, чоңоюшу жана кырк уруу кыргыздарга “төрө”, “баатыр” жана жетекчи болушу “Манастын” бардык варианттарында кездешкен жана инсандын өсүүсүнүн дүйнөлүк калыбына туура келген ыкмалар менен жүргөн.

“Манас” эпосундагы кыргыздардын Ала-Тоодон Алтайга аргасыздан көчүшү кыргыз элинин чыгармачылыгына жана тездик менен өнүгүүсүнө түрткү болгонун көрөбүз. Бир муундун жашынан ашпаган убакытта кайра Ала-Тоого келгенде, башында Манасы бар, бирдиктүү, күчтүү кыргыз журту мурдагы душмандарын жеңип, ата-мекенине ээ болуп, учурдагы эл аралык мамилелерде чечүүчү орунду ээлеп, бардар коомдо шатыра-шатман жашап турушкан. Алтайды көздөй качкан кыргыздарга салыштырганда Кетүү-жана-Кайтып келүү баскычтарын баштарынан кечиришкен кыргыздар руханий жактан бай, элдери бирдиктүү жана күчтүү экендиги эпосто кеңири даңазаланат.

Беш-алты жашында кыргыз-калмак арасында Чоң-Жинди аталган баланын Айкөл-Манас деген даңкка жетип, элдин башчысы даражасына чейин өсүүсү да Кетүү-жана-Кайтып келүү ыкмасына толук ылайык жүргөнүн көрүүгө болот. С.Каралаевдин “Манасында” уулунун жоруктарына капа болуп кейиген сараң Жакып-байдын байбичеси Чыйырдыга кайрылып айтып турган эпизоду бар:

“Кой, байбичем, угуп ал
Тентегин бул уул койбосо,
Казат экен орумду,
Ушул уулуң чоңойсо,
Кайнатат экен шорумду,
Көргөзөт экен сонунду,
Малдан жыйган күбүмө,
Чоңойчу болсо, бул уулуң
Жетет экен түбүмө!
Бул уулундун сыягы –
Жүргөнүнөн чаң чыгат,
Добушунан жан чыгат,
Адам, кыйкырса кулак укпаган,
Койгулашкан балдарды
Коёндой жерге ыктаган,
Колуна тийген балдардан
Бирөө тирүү чыкпаган,
Балаң салат балакет,
Бул баарыга жетет алакет.
Эңкейиште чеп экен,
Бул калмактын журту көп экен,
Бул буруттун баласы

Тентек чыкты дебейби,
Түбүндө мени жебейби.
Каралашып бир жүргөн
Калмагым сонун эл эле,
Алтын казып, бай болгон
Алтайым сонун жер эле.
Бул Алтайга келгени
Менин ырысым толуп күчөдү,
Төрт түлүк малдын баарысы
Сан кара болуп күчөдү.
Чачат го уулуң малымды,
Кетирет го алымды.
«Уулуң тентек экен» - деп,
Калмактар кармап алат го
Жол үстүнө сүйрөтүп,
Даңгыттарга жарат го,
Ай касаба туу алып,
Айылга бузук салат го,
Түгөнгөн жанды түк койбой,
Түгөтүп чаап алат го,
Аман болсо көрөрсүң,
Түйшүктү башка салат го!» [1]

Ата менен баланын ортосундагы карама-каршылыктан чыгуунун жолу катары эпос Чоң-Жиндини эл-журтунан сыртка, алыска кетирет. Бул окуя Ж.Мамайдын “Манасында” мындайча баяндалат:

Бузулуп малы жатканда,
Чоңжинди бузуп чачканда,
Кужурап Жакып чыдабай,
Кулагына жакпаган,
Куу какшыкты айтканда,
“Кайаша айтсам атама,
Калкка уят болом, - деп,
Эми эле минтип жатпайбы,
Көбүрөөк мындан иш кылсам,
Ээ кылбай атам койот” - деп,
Ооруду көөнү Жакыптан,
Баркөлдү жердеп туруучу,
Ошол кезде Жакып кан,
Атадан бала качыптыр,
Камбылдын белин ашыптыр,
Аккан дайра суусу жок,

Какшыган ысык чөл менен,
Бир далай күн басыптыр.
Калмактар катын жарганда,
Караногой кыргыздан,
Камбылга көчүп барганда,
Катыны эркек тууптур,
Атын Мажик койуптур,
Караногой Мажиги,
Сегизге жашы толуптур.
Караногой Кайран чал,
Ээрчитип Мажик баласын,
Келе-жаткан айдап мал.
Алдынан калды учурап,
Жакыптын уулу Чоңжинди.
Мурун угуп көрбөгөн,
Муну Ногой билбеди. [2]

“Өсүүнүн айкын логикалык негизи катары аракеттин трансференциясы [3] эсептелет [4]” – дейт А. Тойнби. Мына ушул аракеттин трансференциясы феномени болсун үчүн мезгилдин суроосуна жана талабына жооп берүү өз тагдырына туура келген чыгаан инсандын биографиясында же баатыр элдин тарыхында ушундай трансференциянын аналогу болушу зарыл. Кетүү жана кайрадан кайтып келүү кыймылы ушундай чыныгы аналог болуп эсептелет. Ошентип, Кетүү-жана-Кайтып келүү ыкмасын өсүү прогрессине түрткү берген жаратмандыктын “эки баскычтуу” ритми катары кароого болот. Диалектиканын танууну тануу мыйзамы жаратылыштагы жаңылануунун жана өсүүнүн “эки баскычтуу” ритми катары кандай шексиз болсо, Кетүү-жана-Кайтып келүү ыкмасы да чыгаан инсандын өсүү биографиясындагы зарыл механизм болуп эсептелет.

Дүйнө тарыхынан өзүнчө алынган адамды, тарыхый инсанды же бир маданиятты, цивилизацияны алып карасак, анда алардын пайда болгонунан баштап, өнүгүп, гүлдөгөн жана кулаган мезгилине чейинки убакыт аралыгында алар өсүүнүн А. Ж. Тойнби белгилеген Кетүү-жана-Кайтып келүү [5] шарттарын башынан кечиришет. Мисалга алсак, тарых атасы аталган Галикарнастык Геродот өз шаарынын тираны менен кармашып, шаарынан качып, жер кезип, көп элдерде жана мамлекеттерде болуп, он жылдан кийин гана өз шаары Афинага кайтып келген. Ушул Кетүү-жана-Кайтып келүү ыкмасы Геродоттун чыгармачыл өсүүсүндөгү жана анын “тарых атасы” аталып калышынын негизги көрсөткүчү болуп саналат.

Мухаммед пайгамбардын ишмердигин шарттуу түрдө эки баскычка бөлүп кароого болот. Биринчиси, ал он беш жыл жер кыдырып, соода кербенине кошулуп Аравия, Сирия талааларын кезип жүрүп кайтып келген соң, өзүнүн жашы кыркка чамалаган кезде ал саясий жана дин иштерине кызыга баштаган. Экинчи баскычында, пайгамбар өзү жашаган жери Меккеден чоочун делген Мадинага качууга аргасыз болот. Ал жакта баш калкалап жүрүп жети жылдан кийин (622-629-ж.ж.) кайрадан өз Меккесине эми качкын катары эмес, тескерисинче, Аравиянын жарымынын төрөсү жана кожоюну катары кайтып келет. Ушундай эле Кетүү-жана-Кайтып келүү тагдырларын улуу инсандар Фукидид, Ксенофонд, Полибий, Макиавелли, ибн Хальдун ж.б. баштарынан өткөн. Мындай мисалдар дүйнөлүк эпикалык чыгармаларда да көп кездешет.

Манас баатырдын жаш кезиндеги Чоң-Жинди аталган боз баладан чыныгы лидер, журт башчысы деңгээлине чейин өсүүсү да Кетүү-жана-Кайтып келүү ыкмасына ылайык жүргөнүн “Манастын” бардык варианттарынан кезиктирүүгө болот. Алсак, С.Каралаевдин вариантында төмөнкүдөй эпизод бар:

Ошпурга берди бай Жакып
Аты Чоң Жинди аттуу баланы.
Чыйырды ыйлап чыкырап,
Мойнуна курун салынып,
Ошпурбайлап жалынып:
«Айланайын, Ошпур бай,
Сен, өзөндө жаткан дөө элең,
Бай Жакыптын көп коюна ээ элең.
Бизде дүнүйө далай, бала жок,
Өлгөндө көргөн бул бала
Тентегин тыяр чара жок.
Торко тон кылдым кийгизгин,
Жылкы ичинде Торучаар
Тулпарды кармап мингизгин,
Төбөсүнө калмактын ташын тага көр
Аманат койдум колуңа
Дагы бир төрт жыл бага көр!» [6]

Бир жагынан алып караганда эпостогу бул окуя жашоодо көп кездешчү ата менен баланын ортосундагы салт болуп калган карама-каршылыктын көрүнүшү жана анын чечмеленишинин бир ыкмасы катары көрүнөт. Ал эми Манас жөн эле катардагы балдардын бири эмес экендигин, элдик акылмандык аны улуу инсан кылып өстүргүсү келип аткандыгын эске алсак, анда мындай өстүрүүнүн ыкмасы катары Кетүү-жана-Кайтып келүү кыймылы колдонулганын төмөндөгү эпизод далилдеп турат:

Ошпурга Манас барганда

Анда Манас боло элек,
Берениң Манас атка коно элек.
Ошпурга барып көк жалың
Эрешен тартып, эр болду,
Эр уулу менен тең болду,
Карарып күйгөн чок чыкты,
Кара калмак, манжуудан
Мындай тентек жок чыкты.
«Төрөм - деп айт мени» деп,
Өзүн өзү билдирип,
Билген жанды күлдүрүп,
Ай-талаага кырк таман
Кадимки ордо чийдирип,
Көк жалдыгын билдирип,
Ошпур баккан көп койдон
Миң козусун союптур,
«Баатыр - деп айт мени» - деп,
Баглан козу, ширин баш
Бор кайнатып коюптур,
Ордо салып, чүкө атып,
Көк жалдын кылган иши бул. [7]

Эми анын Чоң-Жинди аты өчүп, мурунку бала кыял Манас эмес, Аккуланы эгинге алмашып алган, дубанага жолугуп акыл топтогон, жан-жөкөрлөрү жана эл-журт тарабынан Манас-төрө, Манас-баатыр деген атка конгон, Ошпур койчуга кеткендегиге караганда төрт жылдан кийин кайра кайтып келген чыгаан Манастын айырмасы асман менен жердей болгонун көрөбүз. Эпостогу өсүүнүн ыкмасы катары көрсөтүлгөн жогорудагы кыргыз элинин акылмандыгы мындай учурларда Кетүү-жана-Кайтып келүү кыймылын кеңири колдонгон дүйнөлүк эпикалык казынанын баалуулуктары менен да, тарыхый улуу инсандардын өсүү биографиялары менен да толук үндөшүп тургандыгын белгилеп кетмекчибиз.

Адабияттарга шилтемелер:

1. Манас: С. Каралаевдин варианты боюнча / Түз.: А. Жайнакова, А. Акматалиев. - Б.: “Турар”, 2010. - 88б.
2. Манас. Айтуучу: Жүсүп Мамай. Шинжаң уйгур аптоном райондук эл ооз адабият-көркөм өнөрчүлөр коому жагынан басмага дайындалды. Жооптуу редактору: Сабыржан Турганбай. Шинжаң эл басмасы: 2004-ж. 18б.
3. Трансференция (англ.-transference) – өткөрүү, жылдыруу. Бул жерде инсандын руханий чыгармачылык ишинин жыйынтыктарын сырткы социалдык-маданий мамилелер чөйрөсүнө жылдыруу, өткөрүү жөнүндө айтылууда.
4. Тойнби А. Дж. Постигение истории: Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1991.-С.261.
5. Тойнби А. Дж. Постигение истории: Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1991.-С.261.
6. Манас: С. Каралаевдин варианты боюнча / Түз.: А. Жайнакова, А. Акматалиев. - Б.: “Турар”, 2010. - 88б.
7. Манас: С. Каралаевдин варианты боюнча / Түз.: А. Жайнакова, А. Акматалиев. - Б.: “Турар”, 2010. - 89б.

ЭТНОСТУК КЫРГЫЗДАРДЫН ЧЕТ ӨЛКӨДӨН КАЙТЫП КЕЛИШИ ЖАНА "КАЙРЫЛМАНДАРДЫН" КӨЙГӨЙЛҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ

Бүгүнкү күндө Кыргызстандан тышкары, чет өлкөлөрдө бир нече жүз миндеген этностук кыргыздар (же болбосо чет жактык, этникалык кыргыздар деп айтып келебиз) жашап келет жана алардын дээрлик көпчүлүгү Өзбекстан, Кытай, Тажикстан, Ооганстан, Түркия, Казакстан мамлекеттеринде жашап жана эмгектенишет. Бул өлкөлөр ал жакта жашаган кыргыздар үчүн туулуп өскөн, таалим-тарбия алып жашаган, эмгектенген жер жана тарыхый мекени болуп келген.

Кыргызстан өзүнүн көз каранды эместигин алып, өз алдынча мамлекет болгондон кийин, башкача айтканда, өткөн кылымдын 90-жылдарынын башынан баштап чет өлкөдө жашаган этностук кыргыздар Кыргыз Республикасына массалык түрдө кайтып келе башташкан.

Эң алгачкы этностук кыргыздар Тажикстан Республикасынан, ал жактагы 90-жылдардагы татаал коомдук-саясий абалдын жана көпкө созулган жарандык согуштун жүрүшүнүн мезгилинде Кыргызстанга көчүп келүүгө мажбур болушкан. Андан кийин, этностук аң-сезимдин ойгонушунун, ыйык жана тарыхый Ата-Мекендин өз уулдарын өзүнө тартып турган кандайдыр бир зор күчүнүн натыйжасында Өзбекстан Республикасынан, Кытай Эл Республикасынан, Казакстан Республикасынан жана Тажикстан Республикасынан ал жакта жүздөгөн жылдар бою жашап келген этностук кыргыздар Кыргыз Республикасына көчүп келе башташты.

1992-жылдын аягынан баштап ушул күнгө чейин, башкача айтканда чейрек кылымга жакын жылдарда, жогорудагы аталган өлкөлөрдөн келген этностук кыргыздардын саны канчага жеткендиги тууралуу так маалымат жок. Эгер алардын Кыргыз Республикасынын кайсы облусуна жана райондоруна келип жайгашканын карай турган болсок төмөндөгүдөй көрүнүштү көрөбүз (Караңыз: Таблицалар №1, №2, №3.).

Эмгек, жаштар жана миграция министрлигинин маалыматы боюнча 2015-жылдын май айына чет өлкөлөрдөн көчүп келген этностук кыргыздардын саны Чүй облусунда 24024 болсо, Жергиликтүү өз алдынча башкаруу иштери жана этностор аралык мамилелер боюнча агенттигинин маалыматы боюнча 30356, ал эми жаңыдан түзүлгөн «Этностук кыргыздардын Ассоциациясынын» маалыматы боюнча, башка облустарды эсепке албаганда, Чүй облусунда гана 34618 болуп саналат. Башкача айтканда, Ассоциациянын эсеби боюнча Кыргызстанда жашаган жана эмгектенишкен этностук кыргыздардын саны Эмгек, жаштар жана миграция министрлигинин маалыматына караганда 10 жарым миңге, ал эми жергиликтүү өз алдынча башкаруу иштери жана этностор аралык мамилелер боюнча агенттигинин маалыматына караганда 4 миңден ашык болуп саналат. Ошентип ар кайсы бийлик органдары менен коомдук уюмдардын ортосундагы этностук кыргыздардын саны боюнча айырмачылык 4 миңден 10 миңге чейин болуп жатат.

Ушунун өзү, чет өлкөдөн Кыргызстанга келген этностук кыргыздар жөнүндө так маалыматтын жоктугун жана мамлекет, өкмөт жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан аларга болгон кандайдыр бир деңгээлдеги мамилени далилдейт.

Ушул жерден айтып кете турган маанилүү маселелердин бири болуп өкмөттүн ушул маселени тейлей турган мамлекеттин тиешелүү органдарынын жана ведомстволорунун, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана Кыргыз Өкмөтүнүн алдындагы жергиликтүү өз алдынча башкаруу иштери жана этностор аралык мамилелер боюнча агенттигинин чет өлкөдөн келген этностук кыргыздарды так эсепке алуу жана ошого жараша мамлекеттик саясатты ишке ашыруу, алардын негизги милдеттеринин бири. Эң биринчи кезекте, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жаңы көчүп келген этностук кыргыздарды терең эсепке алып, аларга ар тараптан жардам берүүсү зарыл. Ушул мезгилге чейин Кыргыз өкмөтүнө караштуу мамлекеттин ичиндеги тиешелүү бийлик органдарынын ортосунда, тактап айтканда, Эмгек, жаштар жана миграция министрлигинин, Жергиликтүү өз алдынча башкаруу иштери жана этностук мамилелер боюнча агенттигинин, Мамлекеттик чек ара кызматынын, Мамлекеттик каттоо кызматынын ортосунда макулдашылган этностук

кыргыздардын келиши жөнүндө так эсепке алуу (учёт) жана көзөмөл кылуу (контроль) механизми жок. Ошонун натыйжасында Кыргызстанга көчүп келген этностук кыргыздардын канча келгендиги тууралуу так маалымат болбой жатат. Мындай көрүнүш, өз кезегинде көчүп келген этностук кыргыздарга мамлекет тарабынан болгон гумандуу саясатты аксатып жатат. Ал өз кезегинде жергиликтүү элдер менен көчүп келген этностук кыргыздардын ортосундагы түшүнбөстүктү жаратып, алар жашаган кээ бир аймактарда социалдык бейпилдик болбой жатат. Мисалга алсак: 2015 жылы Аламүдүн районундагы Васильевка айыл өкмөтүндөгү, Жайыл районундагы Кайыңды шаарындагы жана башка райондордогу айыл жерлеринде ар деңгээлдеги жаштардын жана калктын ар кандай түрүндөгү топтордун ортосундагы кагылышуулар мисал боло алат.

Чет өлкөдөн көчүп келген этностук кыргыздардын, «Кайрылмандардын», биздин жаш, жетилип келе жаткан өлкөбүз жана элибиз үчүн эң маанилүү маселелердин бири экенин төмөндөгү мамлекеттин деңгээлиндеги кабыл алынган төмөнкү документтер далилдеп турат.

2006 жылдын 19-октябрында Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн № 737 Токтому менен «2006-2008 жылдарда тарыхый Мекенине кайрылып келип жаткан кыргыздарга жардам берүү максатында «Кайрылман» Мамлекеттик Программасы» кабыл алынган.

Программанын мазмунун так бериш үчүн программадан алынган үзүндүнү ошол тилде берүүнү эп көрдүк.

«Цели задачи Программы направлены на упорядочение процесса возвращения этнических кыргызов на территорию Кыргызской Республики, их документирования и рационального расселения по регионам республики.

Основной целью Программы является создание благоприятных условий для интеграции этнических кыргызов, прибывающих из-за рубежа в местное сообщество.

Основными задачами Программы являются:

- совершенствование национального миграционного законодательства;
- введение статуса «кайрылман» для переселенцев – этнических кыргызов и осуществление комплексных мероприятий на законодательном уровне по вопросам, связанным с ведением данного статуса;
- определение ежегодных иммиграционных квот для лиц, имеющих статус «кайрылман», с предоставлением земельных участков для индивидуального жилищного строительства, а также с созданием в местах их компактного размещения центров по обучению, культурной, социальной и экономической адаптации;
- осуществление информационной кампании в местах компактного проживания этнических кыргызов за рубежом, с разъяснением порядка надлежащего оформления документов по выходу из прежнего гражданства, условий и порядка легального въезда и последующего документирования на территории Кыргызской Республики. Повышение правовой грамотности иммигрантов, создание обучающих центров, проведение семинаров, опубликование справочных материалов и т.др;
- определение помещений для создания центров временного размещения этнических кыргызов, их ремонт;
- оказание правовой и социально-экономической поддержки лицам, имеющим статус «кайрылман».[1]

Главным содержанием статуса «кайрылман» является предоставление переселенцам – этническим кыргызам временного легального статуса до приобретения гражданства Кыргызской Республики, что позволит решить основные задачи по их документированию, регистрации и учету, а также гарантирует реализацию право на труд, образование, свободу передвижения.» [2]

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши 2007-жылы 26-ноябрда «Кыргыз Республикасына көчүп келүүчү этникалык кыргыздарга берилүүчү кепилдиктер жөнүндө» Мыйзам кабыл алган жана анын 4-беренесинде негизги милдеттер коюлуп, анда Кыргыз Республикасынын аймагына этникалык кыргыздарды-иммигранттарды кабыл алуунун шарттарын түзүү боюнча мамлекеттик миграция саясатын аныктоо, этникалык кыргыздардын Кыргыз Республикасына көчүп келүү процессин иретке салуу, Кыргыз Республикасынын аймагында этникалык кыргыздардын-иммигранттардын мыйзамдуу укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуу, алардын социалдык-экономикалык жактан көнүгүүдөн (адаптация) өтүшү үчүн шарттарды түзүү болуп саналат. [3]

2008-жылдын 18 июлунда №157 номер менен, дагы 2015 жылы 27 январында №175 жогоруда көрсөтүлгөн мыйзамга Кыргыз республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан айрым өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген. [4]

Милдеттерди ишке ашырууда, эң биринчи иретте чет өлкөдөн көчүп келген этностук кыргыздардын кайсы мезгилде, кайсы аймакта жана канчасы орун алышкандыгын ыкчам тактоо зарыл. Жогоруда көрсөтүлгөн аймактарда чет өлкөдөн келип туруп калган кыргыздардын санындагы айырмачылыктардын болушу, мыйзамдагы көрсөтүлгөн милдеттердин толук кандуу аткарылышына күмөн алып келип жаткандай сезилет.

Бул макаланын автору, Чүй боорундагы этностук кыргыздар жашаган Чүй, Ысык-Ата, Аламүдүн, Сокулук, Москва, Жайыл, Панфилов райондорунда, башкача айтканда этностук кыргыздар жашаган бардык райондордо болуп, көчүп келген көптөгөн этностук кыргыздар менен маңдай-тескей отуруп сүйлөшүп, алардын турмуш тиричилиги, иштеген иши, жашаган жашоосу, суроо-талабы, көйгөйлүү маселелери менен терең таанышууга аракет кылды жана азыркы баяндама ошол талаа этнологиялык экспедициянын негизинде жазылды.

Данные о количестве переселенцев: МТММ, ГАМСУМО, ОО «Ассоциация этнических кыргызов» по Чуйской области Кыргызской Республики [5]

Таблица №1					
Кол-во этнических переселенцев кайрылманов согласно данным МТММ по состоянию на май 2015 г.		Кол-во этнических переселенцев по данным ГАМСУМО по состоянию на сентябрь 2015 г.		Кол-во этнических переселенцев по данным ОО «Ассоциация этнических кыргызов» на ноябрь 2015 г.	
Территория	Кол-во	Территория	Кол-во	Территория	Кол-во
Чуйская область	20 568	Чуйская область	24622	Чуйская область	34618
Панфиловский р-н	1 557	Панфиловский р-н		Панфиловский р-н	2809
Московский р-н	1 420	Московский р-н		Московский р-н	6996
Жайыльский р-н	81	Жайыльский р-н	2430	Жайыльский р-н	197
Сокулукский р-н	6 786	Сокулукский р-н	10529	Сокулукский р-н	10915
Аламединский р-н	4 070	Аламединский р-н	6121	Аламединский р-н	5823
Ыссык-Атинский р-н	4 388	Ыссык-Атинский р-н	4 388	Ыссык-Атинский р-н	4363
Чуйский р-н	2 266	Чуйский р-н	1154	Чуйский р-н	3485
г. Бишкек	611	г. Бишкек		г. Бишкек	543
г. Ош	108	г. Ош	н.д.	г. Ош	н.д.

Таблица көрсөтүп тургандай этностук кыргыздардын көпчүлүгү Чүй облусунда жайгашышкан. Анын ичинде Сокулук районунун – “Нижнечуйск” а.а.-5172 адам, «Жаңы пахта»-а.а. 4000 адам, «Жаңы жер» а.а. -3000 адам , андан кийин Ысык-Ата районунун Ивановка» айыл аймагынын айылдарында -4393, Аламүдүн районунун «Васильевка» а.а. айылдарында -3970, Октябрь а.а. айылдарында 1500,Чүй районунун Чүй а.а. айылдарында 2500, Москва районун «Сретенка» а.а. 1500, Жайыл районунун Сосновка а.а. айылдарында 1500, Панфилов районунун Чалдывар а.а. айылдарында 1765 адам жашап турушат. Мындан тышкары дагы жогоруда көрсөтүлгөн райондордун көп айыл аймактарынын айылдарында бир миңге жетпеген этностук кыргыздар жашап турушат. Жогоруда этностук кыргыздар көп жашаган гана айылдар көрсөтүлдү.

Данные о количестве переселенцев: МТММ, ГАМСУМО, ОО «Ассоциация этнических кыргызов» в Ошской области [6]

Таблица 2					
Кол-во этнических переселенцев кайрылманов согласно данным МТММ по состоянию на май 2015 г.		Кол-во этнических переселенцев по данным ГАМСУМО по состоянию на сентябрь 2015 г.		Кол-во этнических переселенцев по данным ОО «Ассоциация этнических кыргызов» на ноябрь 2015 г.	
Территория	Кол-во	Территория	Кол-во	Территория	Кол-во
Ошская область	1028	Ошская область	243	По Ошской области ведутся работы по подсчету кол-ва	
Алайский р-н	28	Алайский р-н	28		

Араванский р-н	29	Араванский р-н		переселенцев (по ситуации на ноябрь 2015 г.)
Кара-Кулжинский р-н	24	Кара-Кулжинский р-н	17	
Кара-Сууйский район	223	Кара-Сууйский р-н		
Ноокатский р-н	544	Ноокатский р-н		
Узгенский р-н	166	Узгенский р-н	183	
Чон-Алайский район	14	Чон-Алайский р-н	15	

Данные о количестве переселенцев: МТММ, ГАМСУМО, ОО «Ассоциация этнических кыргызов» в Джалал-Абадской области [7]

Кол-во этнических переселенцев кайрылманов согласно данным МТММ по состоянию на май 2015 г.		Кол-во этнических переселенцев по данным ГАМСУМО по состоянию на сентябрь 2015 г.		Кол-во этнических переселенцев по данным ОО «Ассоциация этнических кыргызов» на ноябрь 2015 г.
Джалал-Абадская область	2428	Джалал-Абадская область	5491	По Джалал-Абадской области ведутся работы по подсчету кол-ва переселенцев (по ситуации на ноябрь 2015 г.)
Ала-Букинский р-н	864	Ала-Букинский р-н	997	
Аксыский р-н	426	Аксыский р-н	1189	
Сузакский р-н	168	Сузакский р-н	1676	
Ноокенский р-н	271	Ноокенский р-н	787	
Базар-Коргонский р-н	66	Базар-Коргонский р-н	90	
Тогуз-Тороуский р-н	0	Тогуз-Тороуский р-н		
Чаткальский р-н	60	Чаткальский р-н	315	
Токтогульский р-н	6	Токтогульский р-н	35	
г. Жалал-Абад	455	г. Жалал-Абад	-	
г. Таш-Кумыр	74	г. Таш-Кумыр	-	
г. Кара-Куль	11	г. Кара-Куль	-	

Азыркы күндө да көчүп келүүчү этностук кыргыздардын аягы тыйылбай келет жана келечекте дагы келет деген терең ойдобуз. Себеби дегенде, акыркы маалыматтар боюнча, азыркы мезгилде Кыргызстандан тышкаркы өлкөлөрдө, тактап айтканда башка өлкөлөрдү эсепке албаганда, Өзбекстанда расмий түрдө 300 миңден ашык, ал эми Кытай Эл Республикасында 200 миңге жакын, Тажикстан Республикасында 50 миңге жакын, Ооганстандын бийик тоолуу Памиринде 3 миңге жетпеген, Түркияда 3 миңдей этностук кыргыздар жашап жана эмгектенип келишет. Эгер бардыгын кошуп келе турган болсок баш аягы 600 миңге жакын этностук кыргыздар, жогоруда көрсөтүлгөн чет өлкөлөрдө жашап жана эмгектенишет.

Кыргызстанга көчүп келип, Чүй боорунда жашап калган кыргыздардын өкүлдөрү менен терең сүйлөшүп, изилдөө жүргүзүүнүн натыйжасында төмөнкүдөй маанилүү жыйынтыкка келдим: жогоруда көрсөтүлгөн чет өлкөлөрдөн Кыргызстанга келүүчү этностук кыргыздардын көбү көчүп келип, чогуу жашап жана ал жерлерди чогуу өздөштүрө тургандыгын билдиришти. Кыргыз Өкмөтү, облустук, райондук жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары терең ойлоп, анан чечимге келишсе да болот. Менин пикиримде бул келечектин иши.

Биздин Чүй боорунда жүргүзгөн изилдөөбүз далилдегендей, Чүй бооруна көчүп келген этностук кыргыздардын дээрлик бардыгы айыл чарбаны жүргүзүү үчүн жер үлүштөрүн алышкан эмес. Тек гана эң алгачкы, «качкын» -«беженец» катары 1992 -1993-жылдары Тажикстандан Ысык-Ата районунун Ивановка айылына көчүрүлүп келинген 20дан ашык үй-

бүлө гана жер үлүшүн алганга жетишип калышкан. Эгер пайыз менен эсептей турган болсок, Чүй бооруна көчүп келген этностук кыргыздардын 1 пайыздан бир аз ашыгы гана жер үлүштөрүн алышкан, орточо эсеп менен 10 пайыздан ашыгы Кыргызстандан башка жакка көчүп кеткен башка этностордун өкүлдөрүнүн жерлерин сатып алышкан жана азыр да сатып алып жатышат. Калгандары - дээрлик көпчүлүгү жергиликтүү калктын жана айыл өкмөтүнүн жерлерин ижарага алышып, аларды иштетип үй-бүлөлөрүн багышат. Биздин эсеп боюнча 5 пайызга жетпеген гана үй-бүлөлөр, турак жайларды сатып алууга материалдык жактан мүмкүнчүлүгү болбогондуктан аларга ээ болушкан эмес жана ушул мезгилде батирлерде жашашат. [8]

Айтып кетүү парз, чет өлкөдөн келген этностук кыргыздар эмгекчил келишет. Жерди иштетүүнү эң жакшы өздөштүрүшкөн. Өтө чоң эмес, суу баскан жер тилкесинен, эмгекчилдиктин натыйжасында, арбын айыл чарбасынын түшүмдөрүн мол алышат. Түзүк турак жайларды куруп, малдын башын көбөйтүп, автотранспортторду сатып алышып чарбаларын түздөп жана бекемдеп алууга жетишишти. Ошонун натыйжасында кыска убакыттын ичинде, алардын көпчүлүгү материалдык жактан өзүлөрүнүн абалын чыңдап алышты.

Ошону менен бирге, азыркы мезгилде, Чүй бооруна көчүп келген этностук кыргыздардын, Кыргызстандын жарандыгын алган өкүлдөрдүн балдарынын үй салууга жер тилкесин алууга мүмкүнчүлүгү болбогондуктан бир нече үй-бүлө, башкача айтканда бир үй-бүлөдөгү эки-үч бала өз келинчектери жана балдары, ата-энелери менен бирдикте, бир үй-бүлө, этнография илиминин тили менен айтканда чоң үй-бүлө болуп жашашат.

Ушул жерден айтып кете турган нерсе, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары ушул оңой олтоң эмес маселени жалпы жамаат менен акылдашып, өтө муктаж болгон чоң үй-бүлөлөрдүн маселелерин чечип берүү же болбосо, аны жеңилдетип берүү маселесин чогуу карап чыгуусу керек.

Мисалга ала турган болсок, Ивановка айыл өкмөтүндөгү 1992 жылы эң алгачкы «качкын» статусу менен келген 45 үй-бүлө Ивановкадагы 1938, 1941 жана 1966 жылдары курулган, эскилиги жеткен, орусча айтканда «сноско» кете турган оорукананын үч турагына жайгаштырылган. [9] Мен ал оорукананын үч турагын жана абалын өз көзүм менен көрүп келип, алар азыркы мезгилге, оорукана катары, такыр туура келбестигине күбө болдум. Ошол эскирген турак жайларда чейрек кылымга жакын мезгил ичинде «качкын» статусун алган жарандар жашап келишет. Ушул турак жайларды, ал жерде жашап жаткан, Тажикстандан келген жарандарга менчиктештирип берүү жөнүндөгү Кыргыз Республикасынын Жогорку Кенешинин социалдык саясат комитетинин жана Кыргыз Өкмөтүнүн чечими алигиче иш жүзүнө ашырыла элек. Эгер Саламаттыкты сактоо министрлигинин жана Кыргыз Өкмөтүнүн Аппараты ушул маселени оң жагын чечип беришсе, мамлекеттик Программанын бир үзүмүн аткарган болоор эле.

Чет өлкөдөн келген этностук кыргыздардын көйгөйлүү маселеси – бул өз учурунда алардын «кайрылман» статусун алышып, аны терең пайдаланбай келгендиги. Себеби, көп учурда мамлекеттик социалдык уюмдар аны түшүнүшпөй келишкен жана кайрылмандар да өз тарабынан ал укуктарды толугу менен пайдаланганды билбей келишкендигинде. Көчүп келип, кайрылман статусун алгандарга мамлекет тарабынан көп социалдык жардамдар каралган.

Негизги көйгөйлүү маселелердин бири, бул чет жактан көчүп келген кыргыздардын Кыргыз Республикасынын паспортун өз убагында ала албай жаткандыгында жана аны алыш үчүн көп убакытты жоготуп, зор кыйынчылыктар менен алуусу болуп саналат. Паспортту алуу убактысы кээ бир учурларда жылдап саналып кетет. Ал эми Кыргыз Республикасынын мыйзамы боюнча, тийиштүү документтер тапшырылгандан кийин 3 айдын ичинде паспортту алуусу каралган. Буга эң биринчи иретте мамлекеттик органдар күнөөлүү боло турган болсо, экинчиден көчүп келген боордоштор дагы өзүлөрү тиешелүү талап кылынган документтерди туура жана өз учурунда тапшырбагандыгы болуп жатат. Андыктан тиешелүү мамлекеттик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана жаңыдан пайда болгон «Этностук кыргыздардын Ассоциациясы» коомдук уюмунун жетекчилери аларга жардам берүүсү жана укуктук жактан түшүндүрүү иштерин күчөтүүсү зарыл.

Дагы бир көйгөйлүү маселелердин бири - чет жактан көчүп келген кыргыздардын жергиликтүү калк менен бейпилдикте, кыргыздын төл сөзү менен айтканда аралашып -

жуурулушуп, бири-бирин терең-түшүнүшүп ынтымак-ырашкерликте жашоосу жана эмгектениши, этнология илиминин тили менен айтканда бейпилдикте интеграция болушунда.

Көчүп келген кыргыз жарандарынын узак жылдар бою башка этностор менен чет өлкөдө коңшу болуп жашоосу, алар менен болгон социалдык, үй-бүлөлүк алакалары, ислам динине болгон ыктыяр мамилеси, өз кезегинде алардын кулк-мүнөзүнө, күндөлүк жашоо турмушуна, басып-турушуна таасирин тийгизген.

Көп этностуу чөйрөдө чогуу жашоо жана эмгектенүү, эң биринчи иретте, европалык этностор менен коңшу жашоо, узак жылдарда калыптанган чарбадагы, үй-бүлөдөгү салт-санаа, диний көз-караштар жана башка ушул сыяктуу, өзгөчөлүктөр да жергиликтүү калктын күндөлүк жашоо турмушунда айырмачылыктарды пайда кылган.

Азыркы мезгилде, Чүй бооруна көчүп келген этникалык жана жергиликтүү кыргыздардын ортосундагы күнүмдүк турмушундагы, маданиятындагы жана дилиндеги анча чоң эмес айырмачылыктар жана өзгөчөлүктөр алардын бейпил аралашып жана сиңишип (интеграция) кетишине аз болсо да тоскоолдук кылгандай сезилет.

Бул айырмачылыктарды жоюуда жана жалпы кулк-мүнөздү, жүрүш-турушту, дегеле алардын жалпылыгын калыптандырууда, мектепке чейинки жана билим берүү тармактарынын талбай жана этияттык менен иш алып баруусу талап кылынып жатат. Себеби, биздин изилдөөбүз көрсөткөндөй, чет жактан келген кыргыздар көп учурда өзүлөрүнүн балдарын, өзгөчө кыздарын жогорку класстарда окутпай, ошону менен токтотуп, жумушка салгандыгы же болбосо турмушка бергендиги болуп саналат. Мектепте чогуу окуган окуучулардын кулк-мүнөздөрүнүн жана жүрүм-турумунун, дегеле жашоого болгон умтулуусу бирдей болоору баарыбызга маалым.

Ошондуктан жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, башка мамлекеттик органдар, билим берүү тармактары, диний уюмдар ушул өзгөчөлүктөрдү эске алып, ар дайым (системно) жана ар тараптан (комплексно) тынымсыз ар кандай уюштуруучулук, үгүт-насаат иш-чараларын алып баруусу зарыл. Элдердин өзгөчөлүгүн эмес, тактап айтканда алардын тилиндеги жана маданиятындагы, дилиндеги жана дининдеги жалпылыкты (консолидация и интеграция) даңазалаган, калыптандырган ар түрлүү, маңыздуу жана жугумдуу иш-чараларды уюштуруусу жана алып баруусу абзел. Ошондо гана өлкөдөгү, эң биринчи иретте кыргыз этносунун ичиндеги бөлүнүүнү, аймактык өзгөчөлүктөрдү жоюп, жалпы жарандык аң-сезимин, өзүн-өзү таануусун (самоидентификация), биримдигин жана бекемдигин калыптандыра алабыз.

Шилтемелер:

1. Государственная Программа «Кайрылман» по оказанию содействия этническим кыргызам, возвращающимся на историческую родину, на 2006-208 годы. Постановление Правительства Кыргызской Республики от 10 октября 2006 г. №737.

2. Там же.

3. Кыргыз Республикасына кочуп келүүчү этникалык кыргыздарга берилүүчү мамлекеттик кепилдиктер жонундо. Кыргыз Республикасынын мыйзамы. 2007-жылдын 26 ноябры. №175.

4. Кыргыз Республикасынын айрым мыйзам актыларына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө. Кыргыз Республикасынын мыйзамы. 2015-жылдын 27-январы № 27.

5. Мурзакулова А. Дж. Кайрылманы: обзор государственной политики и социальные вызовы интеграции. Аналитическая записка. – Бишкек, 2015

6. Там же.

7. Там же.

8. Талаа дептери. Чүй облусунун бардык райондору. 2016, январь-февраль

9. Ушул эле жерде.

Бикбулатова А.Р.,

к.и.н., доцент,

зав. кафедрой археологии

и этнологии КНУ им. Жусуп Баласагына

КАКЕН МАМБЕТАЛИЕВА И НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАФЕДРЫ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОЛОГИИ

Археология и этнология являются дисциплинами, которые закладывают фундамент для изучения истории и культуры народов Кыргызстана. Они позволяют говорить о материальной и духовной культуре племен и народов, которые населяли нашу республику с эпохи камня до настоящего времени. Со дня образования исторического факультета этим наукам уделялось особое внимание.

В 1977 году по инициативе проф. Зимы Бориса Михайловича и Чокушева Бегималы Чокушевича в правительство нашей республики было направлено письмо, в котором ставился вопрос об открытии на историческом факультете КГУ им. 50-летия СССР кафедры археологии и этнографии. В 1978 г. в нашем университете была открыта кафедра археологии и этнографии.

Долгие годы кафедра испытывала недостаток в высококвалифицированных кадрах. Первые археологи и этнографы, которые передавали знания студентам исторического факультета, были подготовлены в городах Москва и Ленинград. Среди них была Какен Мамбеталиева. Молодая девушка из далекого Тянь-Шаня после завершения учебы в Кыргызском Государственном университете, поступает в аспирантуру, в Ленинградское отделение Института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая Академии наук СССР. Она впервые в Кыргызстане начала изучать быт и культуру рабочих - кыргызов каменноугольной промышленности. По итогам своих научных исследований в 1963 году Какен Мамбеталиева опубликовала монографию «Быт и культура шахтеров - кыргызов каменноугольной промышленности Киргизии», а в 1964 году успешно защитила кандидатскую диссертацию по этой теме. Ее последующие исследования были посвящены изучению семьи и семейно-брачных отношений, жилью и жилищно-бытовым условиям рабочих - кыргызов. Какен Мамбеталиева была не только прекрасным ученым, но и высокопрофессиональным педагогом, воспитателем. Она смогла пробудить интерес к исторической науке, в том числе к этнографии у своих учеников. Многие из них, в наши дни успешно трудятся во всех уголках Кыргызстана, среди них известные ученые, доктора исторических наук, профессора А.А. Асанканов, Т.К. Чоротегин, А.А. Акунов и мн др.

Научное направление основанное в кыргызской этнологической науке Какен Мамбеталиевой, в совранный период, успешно продолжает молодое поколение ученых. Среди них д.и.н., и.о. профессора А.Р. Джоошбекова, к.и.н., доцент Г.С. Жумашева, ст. преподаватель С.Н. Эралиев и др.

Как было указано выше, прошло более 35 лет со дня основания кафедры археологии и этнологии. С первых дней деятельность кафедры не ограничивалась только преподаванием. Она вела активную научно-исследовательскую работу.

В 1980 году под руководством Аттокурова С.А. создается Нарынская археолого-этнографическая экспедиция, в работе которого приняли участие все члены кафедры археологии и этнографии которые работали в то время, а также студенты исторического факультета специализирующиеся по выше указанным дисциплинам. В последующие годы объект исследования экспедиции был расширен, включены южные регионы нашей республики. Работа экспедиции продолжалась до 1990го года. Археологами историками АН Киргизской ССР и членами нашей кафедры был собран богатейший материал о памятниках истории археологии, архитектуры боевой славы кыргызского народа. Ее целью было научное исследование материальной и духовной культуры кыргызов. В результате данной работы в 1987 и 1989 годы в Кыргызском Национальном Университете им. 50-летия СССР, по инициативе Асанканова А.А. выходит в свет сборники научных статей под названием «Вопросы истории материальной и духовной культуры Киргизстана», «Актуальные вопросы этнографии и археологии Киргизии» [1], а также открыт археолого-этнографический музей при историческом факультете. В эти же годы по инициативе кафедры археологии и этнографии в

нашей республике началась работа по составлению Свода памятников истории и культуры Кыргызстана которая продолжается по настоящее время.

В 1991 году на основе программы «Социально-культурное развитие кыргызов» созданной проф. А.А. Асанкановым в республиканском масштабе проводится этносоциологическое исследование, в результате которого по всей республике было опрошено 6 тыс. респондентов. По итогам исследований увидели свет монографии, Джоошбековой А.Р. на тему «Социально-культурное развитие кыргызов средних городов Кыргызстана» (на материалах этносоциологического исследования, Б. 2003.) и Бикбулатовой А.Р. «Кыргызская сельская женщина» (Б. 2005.) а так же по этой теме защищаются докторская, три кандидатские диссертации [2].

С 1988 по 2000 гг. археологи и этнографы нашей кафедры работали в Алайском районе. Археологи занимались раскопками возле с. Кун-элек и могильника Тунук. Этнографы Токтакунова Э. и Султаналиева Н. занимались сбором полевых материалов по темам: «Народный традиционный календарь кыргызов» и духовная и материальная культура населения выше указанного села. В 2004-05 гг. этнографы продолжили работу над собранными полевыми материалами, которые переросли в кандидатскую диссертацию.

С 1980-го года под руководством проф. Федорова М.Н. и к.и.н. Табалдиева К.Ш., а также при участии доц. Москалева М.И., старшего преподавателя кафедры археологии и этнографии Солтобаева О.А. проводилось всестороннее изучение, археологических объектов Внутреннего Тянь-Шаня. В эти же годы изучаются археолого-архитектурный комплекс средневекового периода, городище Кошой-Коргон. В 2007 году в селе Кара-Суу, Атбашинского района, был открыт археолого-этнографический музей комплекс «Кошой-Коргон». Была второй раз переиздана монография «Кошой-Коргон - древний город Атбаш» [3]. Работа на этом памятнике продолжается по настоящее время.

В 2011 году археологии кафедры совместно с фондом истории Северо-Западной Азии (Южная Корея), КГУ им. И. Арабаева провели изучение памятников наскального искусства Северного Кыргызстана. По итогам данной международной экспедиции в 2013 г. издается монография «Петроглифы Центрально-Восточного Кыргызстана», «Петроглифы Южного Кыргызстана».

С 2013 г. совместно с фондом Агахана, УЦА, Кыргызско-Турецким университетом «Манас», НГУ (Россия), университет Кокишкан (Япония) ведется археологические исследования на памятнике Айгыр-Жал (г.Нарын. КР).

В 2015 году на памятнике Сель-Ункур (Баткенская область КР) археологи кафедры к.и.н., доцент Чаргынов Т.Т., ст. преподаватель Солтобаев О.А. вели раскопки в составе международной археологической экспедиции совместно с Институтом Макс Планка (Германия), институт Археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук, НГУ (РФ).

В постсоветский период произошли изменения в научно-исследовательской тематике этнологов кафедры. Если в советский период научно-исследовательская деятельность этнографов кафедры была направлена на исследование этнических особенностей, социально-культурного развития кыргызов, то в постсоветский период расширились научные интересы.

Приобретение независимости Кыргызской Республикой сопровождалось изменениями в политическом, экономическом, социально-культурном устройстве. Все эти изменения привели в стране к кризису самосознания граждан, в том числе этническому. Все эти изменения требовали глубокого научного анализа ученых-этнологов. Для обеспечения мирного сосуществования всех этнических групп на территории страны, назрела необходимость изучения не только кыргызского этноса, но и другие народы проживающие на этой территории не одно поколение. Таким образом, появились научные исследования направленные на изучение этно-культурного развития русских, украинцев, уйгуров, татар, дунган, узбеков. Но данных исследований не достаточно, необходимо усилить исследования в этом направлении с целью обеспечения мирного сосуществования всех этнических групп. Лишь глубокие научные исследования этнических, конфессиональных особенностей создаст условия для формирования гражданской идентичности, толерантного общества. Для достижения данной цели необходимо готовить дополнительно этнологов, антропологов, Оше, Жалал-Абаде, Нарыне, Таласе, Караколе при университетах открыть кафедры этнологии и

антропологии. Ведь они в дальнейшем обеспечат республику не только кадрами, но и будут на местах вести научно-исследовательские исследования.

На сегодняшний день на кафедре плодотворно трудятся: член корреспондент АН КР д.и.н., профессор А.А.Асанканов, к.и.н. доценты А.Т. Кушубеков, Т.Т. Чаргынов, старшие преподаватели С.Н. Эралиев, О.А. Солтобаев, З. Орозахунова, С. Атанаева. Заведует кафедрой к.и.н., и.о профессора А.Р. Бикбулатова.

При ней студенты получают знания по 19 дисциплинам, идет подготовка магистрантов по двум направлениям «археология» и «этнология».

За годы своей научно-педагогической деятельности педагогический коллектив кафедры внес достойный вклад в изучение материальной и духовной культуры народов Кыргызстана.

Литература:

1. Вопросы истории материальной и духовной культуры Киргизстана. Ф., 1987, Актуальные вопросы этнографии и археологии Киргизии. Ф., 1989.

2. Асанканов А.А. Социально-культурное развитие кыргызского сельского населения (по материалам этносоциологического исследования). Автореф. дисс. д-ра ист. наук. М., 1993. 41с.; Исаева Г.Б. Социально-культурное развитие кыргызского населения г. Бишкек в 80-х – начале 90-х годов. Автореф. дисс. канд. ист. наук. Алма-Ата, 1996. 24с.; Джоошбекова А.Р. Социально-культурное развитие кыргызов средних городов Кыргызстана в конце 80-х – начале 90-х гг. (по материалам этносоциологического исследования). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Бишкек. 1999.-22.; Бикбулатова А.Р. Социально-культурный облик кыргызских сельских женщин в конце 80-х начале 90-х гг. (по материалам этносоциологического исследования). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Бишкек. 2003. 23 с.

3. Москалев М.И., Солтобаев О.А., Омурбеков Т.Н. Кошой-Коргон – древний город Атбаш. Б., 2005, 2007.

Бообек уулу Болот,
Жусуп Баласагын атындагы
КУУнун аспиранты
Бишкек шаары, Кыргызстан
Bolot.boobekov@mail.ru

КЫРГЫЗДАРДЫН АТ ЖАБДЫКТАРЫ ЖАНА АНДАГЫ ЭЛДИК ТАРБИЯ: («МАНАС» ЭПОСУНУН МАТЕРИАЛДАРЫНЫН НЕГИЗИНДЕ)

Багыттоочу сөздөр: кыргыз эли, "Манас" эпосу, ат жабдыктар, элдик тарбия

Кыргыздардын коомдук маданий-чарбалык турмушунда жылкы канчалык жогору бааланса, анын токулгалары да баалуу буюм катары аздектелген. Анын ачык мисалы катары "Аттан айрылсаң айрыл, ээр-токумдан айрылба" деген макалдан баамдап билсек болот. Ошондуктан кыргыз эли элдик көркөм кол өнөрчүлүгүндө ат жабдыктарынын мыкты үлгүлөрүн жаратышып, аны жасоо, жасалгалоо жана урунуу маданиятына өтө көңүл бурушкан. Ага байланышкан салттык жөрөлгө ишенимдер аткарылган. Мындан тышкары тарыхый-этнографиялык талаа материалдары жана "Манас" эпосунан ат жабдыктарындагы элдик тарбиянын мыкты үлгүлөрүн көрө алабыз.

Жалпы жонунан "ээр токум" деп атылып, алар төмөндөгүдөй бөлүктөдөн турган: *ноктоо, жүгөн, ичмек, тердик, желдик, ээр, көмөлдүрүк, куюшкан, үзөнгү, басмайыл, чап олоң, жааз, канжыга, көрпөчө, ат жабуу, үртүк, камчы, чидер ж.б.* Негизинен ат жабдыктары эр азаматтардын жана кыз-келиндердики болуп бөлүнгөн. Эркектер урунган ат жабдыктын айырмачылыгы жоокерчилик заманда согуш иштерине, улуттук ат оюндарына, алыска жол жүрүүгө ылайыкталып, бышыктыгы менен айырмаланган. Өзгөчө урунуу адебине маани беришип аны жөндөп токуй албай, аттын жонун жоорутуп жиберген адамдарды элде "куу токум", же "куу тердик" аташып шылдыңдашкан [1].

Байыркы жоокерчилик замандан бүгүнкү күнгө чейин кыргыздар ат жана ат жабдыктарына өтө көңүл бөлүп келгендиги элдик оозеки булактарыбыздын туу чокусу болгон "Манас" эпосунда жана тарыхый-этнографиялык булактарда таасын чагылдырылган.

Ат жабдыктарынын эң негизгилеринин бири бул – ээр болуп эсептелет жана согуш иштеринде анын бышыктыгы өтө маанилүү. Эпосто эпикалык мүнөздө сүрөттөлгөн Манастын Аккуласы үчүн Алмамбет жасап берген Акканкы (ээрдин түрү), анын бир кыйла касиеттери жөнүндө айтылат:

Эңкейиште эзишсе,
Тамандашып айкөлүн,
Эчендер менен кезишсе,
Ээри кыйрап кетет деп,

Шашылыш жерден айкөлдүн,
Ажалы бөөдө жетет деп,
артык кылгын Акканкы,
Аккулага чак каңкы [2;106].

Ошондой эле Акканкы ээрдин өтө чеберчилик менен жасалгандыгы андагы ыкмалар да айтылат:

Алмамбет кылган Акканкы,
Алдыңкы кашы ак алтын,
Арткы кашы чылк күмүш
Эки каптал эн темир
Курч уютуп матаган,
Курдашың Алмаң жан досуң
Кабыланга куп ылайык жасаган [3;106].

Сүрөт 1. Кыргыз ээрлеринин түрлөрү.

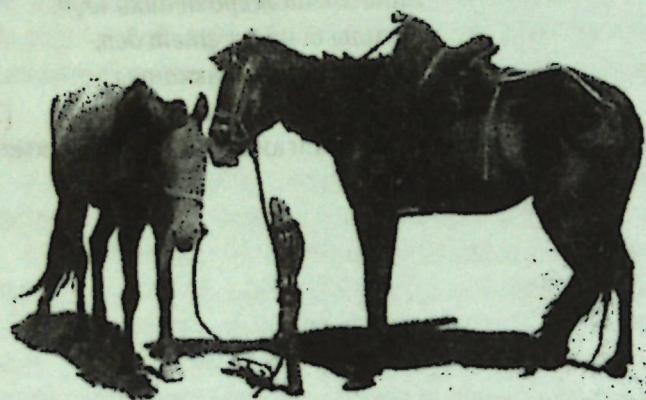
Нокто – атты кармаганда эң алгач аттын башына катылып (тагылып) жетеленет, байланат. Ага чылбыр тагылат. Чылбыр кой жүнүнө аттын туу кылы кошулуп, чыйратылып жасалган кыл чылбыр же уйдун жон терисинен жасалган (тилинип) кайыш чылбыр мындан башка текенин мойнунан (текени сойгондо мойнун туюк сыйрып, айланта кесип алуу) ашталып жасалган чылбыр. Анын узундугу эки кулач болот:

Эки кулач чоң чылбыр
Узунун тандап такты эле.
Окоро түйгөн ак нокто,
Тайторуга чак нокто
Башына мыктап катты эле [4;81].

"Окоро" жана "чаян" – ат жабдыгына колдонулуучу түйүн же өрүм. Ноктого, тизгинге колдонулат, кооздук катары да маанини туюнткан.

Жүгөн – ат жабдыктарынын негизги түрлөрүнүн бири. Аттын башына тагылат жана ага ооздук, тизгин тагылат. Тогоолору күмүштөн, түстүү металлдан чабылат. Жүгөндүн бөлүгүнө

тизгин да кирет. Тизгин – атты башкарууда мааниси чоң. Ал ак кайыштан эни 1,5 см. узундугу 220-250 см болот [5]. Эпосто “Кара болот ооздук, көмөкөйдө карсылдап” деген саптар ооздуктун болоттон жасалгандыгын билгизип турат, же “Окоро түйгөн ак тизгин, тарталбай оозу карышып” саптардан тизгиндин кайсы ыкмада түйүлгөндүгүн көрүүгө болот. Ошондой эле “Эки тизгин бир чылбыр, эми колго алды дейт” деген саптардан өтмө маанисинде бийликтин символу катары айтылгандыгын түшүнөбүз [6].

Сүрөт 2. Чылбырынан мамыга байланган аттар.

Тердик – атка ээрди токуурда ичмектен кийин салына турган токулга. Ар кандай оюучийүү салынып, булгаары менен капталат. Өзгөчө кыз-келиндерге арналган ээр-токумунун тердигинин бетине күмүш кооздуктар кадалган. Мындан ат ээсинин зоболосун гана эмес, жасаган устанын да чеберчилиги байкалып турган. Манаста: “Атка тердик салдырып, ак каңкы ээр алдырып” деп айтылат [7]. Тердикти жакшылап урунбаса атты жоор кылып жиберет. Ошондуктан элибизде “Ат жоорутмак тердиктен, найза саймак эрдиктен” деген макал айтылып калган.

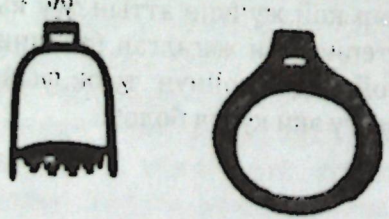
Үзөңгү – ат жабдыгынын бир бөлүгү. Атка минүүдө, ат үстүндө узака жол жүрүүдө, адам ат үстүндө тыкан жана тең салмакта жүрүүдө мааниси чоң. Жердигине жараша: коло, жез, күмүш, темир үзөңгү деп бөлүнөт. Мындан сырткары жыгачтан, мүйүздөн да жасалган. Ээрдин эки капталына каттай кайыш (үзөңгү боо) аркылуу тагылат [8]. “Манас” эпосунда:

Үзөңгүсүн үзө чиренген,
Найзасын көккө тиреген,
Дөбөдөй даңкан боз минип,
Төрөдөй болуп турган ким? - деп айтылат [9].

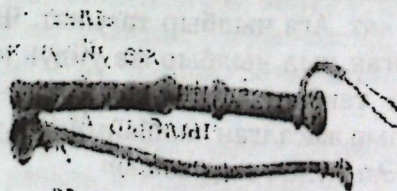
Куюшкан – ээрдин арткы бөлүгүнө тагылат. Ээр токум алдыга жылып кетпеши үчүн жана эңкейиште жол жүрүүдө мааниси чоң. Каптай кыйылган же өрүлгөн кош кайыш. Ат жабдыгынын бул бөлүгү аябай шөкөттөлөт. Жоокерчилик заманда чабуулда, “Көк бөрү”, “эр сайыш”, “эр эңиш” өңдүү улуттук ат оюндарында ат токулгасы айрыкча куюшкан бекем болбосо көп жерден мүргүп калышкан. Ал эми ат жабдыгынын **көмөлдүрүк** бөлүгү, ат менен өрдө бастырууда ээрдин артка жылып кетпеши үчүн колдонулган. Эпосто: “Айкөлдүн чоң боз ат, Көмөлдүрүк куюшкан көбүнчө боо жарашат” деп айтылат.

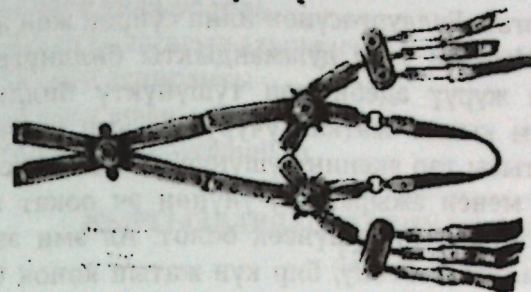
4. Үзөңгү түрлөрү

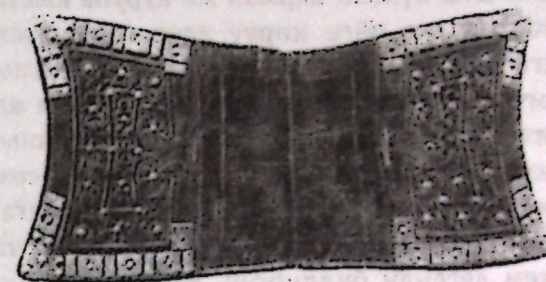
5. Жыгач үзөңгү

6. Табылгы сап камчы

7. Жасалгалуу куюшкан

8. Күмүш чегеленген тердик

Үртүк – ат чүмбөттөөчү көркөм буюм. Байгеге чабылуучу күлүктөргө, жорголорго, көч баштаган кыз – келиндердин аттарына жабылган. Ал ичке ийрилген жүндөн “терме”, “беш кеште”, “кажыры” түрүндө согулуп же кымбат баалуу кездемеден жасалган. Анын бетине сайма түшүрүлүп, ичи жука кийиз менен ичтелет жана учу кыргакталып, жебилгеленип шуру – берметтер тагылган [10]. Үртүк күлүк атты көз тийүүдөн сактайт деген элдик ишеним дагы болгон. Ошондой эле “Манас” эпосунда: “Кандагайга чаптатып” – деп атка (калың териден, булгаарыдан иштетилген согуштук ат жабуу) жөнүндө түшүндүрүлөт [11]. Атайын даярдалган Согуштук ат жабуунун дагы бир түрү жөнүндө мындайча айтылат:

Үртүгүн торко жаптырган,
Аттарынын мойнуна
Алтындан тумар тактырган.
Кандагайга каптаган,
Кара боюн чаптаган.
Тула бою күймөлүү,
Туягынан башкасы
Баары күмүш түймөлүү.
Кездеп атса ок өтпөйт,
Кечип чапса чок өтпөйт [12].

Кыргыздардын көчмөн турмушунда ээр токум алыска жол жүрүп бара жатканда же талаа-түздө кадимкидей төшөнчүнүн милдетин аткарган. Ал мындайча болгон. Ээр башка жасалып, үстүнө желдик коюлат. Алдыга тердик төшөлүп, анан көрпөчө жая салынат да, адам чепкенин айкарасынан жамынып жата берет. Кийиз, кыл чылбыр бар жерге бөөн – чаян жологон эмес [13]. Ал көрүнүштү “Манас” эпосунан жолуктурууга болот:

Аккаңкыны жазданып,
Берендердин баарысы
Кыбыланы баштанып
Чыканактап тынч алып
Чырым этип уйку алып [14].

Камчы – атты башкаруу, малды айдоо үчүн колдонулат. Сыйдалыгына жараша кыз-келиндердин жана эр жигиттердин камчысы болуп экиге бөлүнөт. Мындан сырткары ыргай сап болуп урунулушуна карай бөлүнө берет. Элибизде камчыга байланышкан каада-салт, ырым-жырымдар, макал-лакаптар менен бирге элдик тарбиянын үлгүлөрү жыш жолугат. Камчынын сабы негизинен табылгыдан болот. Табылгынын өңү кызыл келип, өтө катуу жыгачтын түрүнө кирет. Ошол камчы саптын катуулугуна салыштырып мырзаларга карата эл ичинде, эпосто: “Кара аламан элиңде, бир камчы саптык жок беле?” – деген лакап айтылат. Элдик салтта камчы сап кыюуга бара жаткан адам жолдон башка адамга учураса, ага да кыя келүүсү шарт болгон жана төмөндөгүдөй сөздөр айтылган:

- Ассалоому алейкум!
- Алейкум салам!
- Кайда бара жатасың?
- Камчы сап кыйганы
- Мага да кыя кел, жок болсо жообун айт.

Бул диалогдо айтылган беш сүйлөм, камчы сапты кескенде ар бири бир тутамдан болуп, беш чоң кишинин тутамына ченелип кесилген. Камчынын өрүмдөрүнө эчкинин, кийиктин, бугунун терилеринен атайын даярдап “көк” кылып, аны ичке тилип: “чыбырткы”, “суйсалма”, “жылан боор”, “ит тиш” ж.б. өрүмдөр менен өрүшкөн [15]. Даяр болгон камчынын сабына ичке тилинген бышык кайыштан “бүлдүргө” тагылган. Бул камчыны колго илип кармап жүрүүдө мааниси чоң. Элибизде “Бүлүнгөндөн бүлдүргө алба” деген макал айтылат. Маанисин тереңдеп түшүнсөк ошол бүлүнгөн жерден оокат көрүп ушундай да кичинекей нерсени алба деген тарбиянын бир түрү. Камчыны алып жүрүү адебинде эгер ат минбеген мезгилде ал колунда

болсо аны бүктөй кармап же куруна кыстарып алган. Бүлдүргөсүнөн илип сүйрөп жөө жүрүү, ошол абалда үйгө кирүү адепсиздике жаткан. Мындай учур душмандыкты билдирген. Эр жигиттин кыймыл аракетинде камчыны алып жүрүү адеби көп түшүнүктү билдирген. Камчысын төшүнө уруп жүгүнсө, анда ал таазим кылып жаткан учуру. Ал эми камчысын колтугуна кыстарып үйгө кирсе, анда анын убактысы тар экенин түшүнүшкөн. Ошондой эле "Камчыны сүйрөп чыга берди" деген сөз, аялы менен ажырашып, үйүнөн эч оокат албай камчысын сүйрөп чыга берген эр адамга айтылгандыгын түшүнсөк болот. Ал эми ээрдин кашына камчысын илип коюп, атын каңтарып байлап койгону, бир күн жатып конок болуп кетем дегенди билдирген. Эпостогу: *"Камчы тиштеп теминип, жулкулдашып калыптыр"*, - деген саптарда жоокердин душман менен урушуусунда жана бири-бири менен эңишүүсүндө, көк бөрү тартуусунда эркин кыймылдаш үчүн камчыны алакадан тиштеп алышып аракеттенишкен. Баатырлар бири-бирине сөз берип убадалашканда камчы тиштеп убадаларын бекемдешкен. Биринчиси экинчисине баш ийгенде багынып, мойнуна камчы салып тизе бүккөн. Камчы бийликтин символу катары мааниге ээ болуп, өкүмдарлар өз атынан камчысын берип жиберип, салыгын салдырып салам дубайын айттырышкан [16].

Камчыга байланышкан макал-лакаптар жана айтымдар элибизде кеңири учурайт: *"Жакшы атка бир камчы, жаман атка миң камчы"*, *"Жаманга эш тартканча, камчы менен беш тарт"*, *"Камчы кайраттуу болсо, катын уяттуу болот"*, - деп бардыгы кыйыр же түз маанисинде чоң ойду ичине камтыган. Ачуусу чукул, кыялы начар адамдарга жана аялын дайыма сабай берген эркектерге карата: *"чоң камчы"*, *"кызыл камчы"*, *"куу камчы"*, *"камчысынан кан тамган"* [17] ж.б.у.с. лакап сөздөр айтылган. Мындан сырткары камчы кандайдыр бир ченем бирдиги болгондугу "Семетей" эпосунда: *"Камчы бою"* же олжого түшкөн оокат, мүлктү ошондой эле ат чабышта чыгып келген күлүктүн байгеси камчыга ченеп бөлүнөөрү *"Букардагы сан байге энеке, камчыга ченеп бөлөмүн"* [СК, "Семетей", 1. 82.] деген саптарда даана көрүнүп турат.

Жыйынтыктап айтканда кыргыз элинин ат жабдыктары жашоо-турмуштагы урууну керектөөлөрдө, салттуу маданиятта, ишенимдерде, көркөм кол өнөрчүлүктө жана элдин доор алмашуу мезгилинде өз актуалдуулугун жогото албайт. Андагы элдик тарбия тарыхый-фольклордук булактар аркылуу же атадан-балага, муундан-муунга өтүп келе берет.

Шилтемелер:

1. Кыргыз оймолору: фото альбом / Түз. кол. - Ф., 1986
2. "Манас" энциклопедиясы. I том. - Б., 1995. 106 - б.
3. Ошондо эле 106 - б.
4. "Семетей". Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. I китеп. - Ф., 1987. 81-б.
5. Акматалиев А. Усталар жана уздар. - Ф., 1990.
6. "Манас" энциклопедиясы. I том. - Б., 1995. 106 - б.
7. "Манас" Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча. III китеп. - Ф., 1981. - 287 б.
8. Акматалиев А. Көркөм кол өнөрчүлүк. - Ф., 1984. - 109 - б.
9. "Манас" энциклопедиясы. II том. - Б., 1995. 140 - б.
10. Акматалиев А. Көркөм кол өнөрчүлүк. - Ф., 1984. - 110 - б.
11. "Манас" Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча. III китеп. - Ф., 1981. - 300 б.
12. "Манас" Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча. II китеп. - Ф., 1979. - 151 б.
13. Акматалиев А. Усталар жана уздар. - Ф., 1990. 23 - б.
14. "Семетей". Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. II китеп. - Ф., 1989. 150 - б.
15. Акматалиев А. Усталар жана уздар. - Ф., 1990.
16. "Манас" энциклопедиясы. I том. - Б., 1995. 106 - б.
17. Юдахин К. К. Киргизско-русский словарь. - Ф., 1965. - 336 - Б.
18. Ат жабдыктарына байланышкан элдик тарбиянын үлгүлөрүн Кочкор районундагы Кара-Суу айылынын тургуну, элдик уста Самудинов Бообек агайдан жазылып алынды. 68 жашта, Сарыбагыш уруусунан.

Бообек уулу Болот,
Жусуп Баласагын атындагы
КУУнун аспиранты
Бишкек шаары, Кыргызстан
Bolot.boobekov@mail.ru

КЫРГЫЗДАРДЫН ЭЛДИК КОЛ ӨНӨРЧҮЛҮГҮНҮН АЙРЫМ ҮЛГҮЛӨРҮ, АНДАГЫ САЛТТУУ ЖӨРӨЛГӨЛӨР

(этнографиялык талаа материалдарынын негизинде)

Багыттоочу сөздөр: Кыргыз эли, кол өнөрчүлүк, каада-салт

Бүгүнкү ааламдашкан техниканын өнүккөн доорунда кыргыз элинин тарыхын, каада-салт, материалдык жана руханий маданиятын, көркөм кол өнөрчүлүгүн таанууда өз алдыбызча изденүүлөр натыйжалуу. Бул багытта окумуштуулар тарабынан бир катар илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп, китептер жарык көрүп келгенин танууга болбойт. Айрыкча белгилүү өнөр таануучу (этнограф) Амантур Акматалиевдин эгемендикке чейинки жана андан кийинки мезгилдердеги изилдөөлөрүндө көркөм кол өнөрчүлүктүн көп сырлары тереңдеп изилденип, көптөгөн эмгектери мектеп окуучуларына окуу курал катары сунушталган. Ал эми бүгүнкү күндө орто мектептерде кыргыздардын көркөм кол өнөрчүлүгү жана колдонмо жасалгалары жөнүндө тарых, кол эмгек, адеп, тарбиялык саат сабактарынан үстүртөдөн гана окутулуп келет.

Өткөн доорубузда улуттун улуу өнөрү устачылык менен узчулук элдин күнүмдүк жашоо-турмушу менен эриш-аркак жашап, улам кийинки муундарга таберик болуп өтүп келген. Мезгил өткөн сайын кыргыздардын көркөм кол өнөрчүлүгүндө көптөгөн өзгөрүүлөр болуп, айрымдары унуткарылып калган. Убакыттын өтүшү менен көркөм кол өнөрчүлүктүн сырларын таасын билген биздин учурдун улуу муундагы өкүлдөрү арабыздан суюлуп бараткандыгын өз кезинде Амантур Акматалиев да белгилеп өтөт [1].

Аталган көйгөйлүү маселелерди эске алып, атайын жүргүзүлгөн иликтөөлөрүбүздө кыргыздардын көркөм кол өнөрчүлүгүн, устачылык жана узчулук чеберчиликти, кыргыздар колдонгон буюм-тайымдардын салттуу маанилерин изилдөө жана Кочкор районунун Кара-Суу айылынын Шапак Рысмендеев атындагы орто мектебине музей уюштуруу максатында талаа изилдөөлөрүн уюштурганбыз.

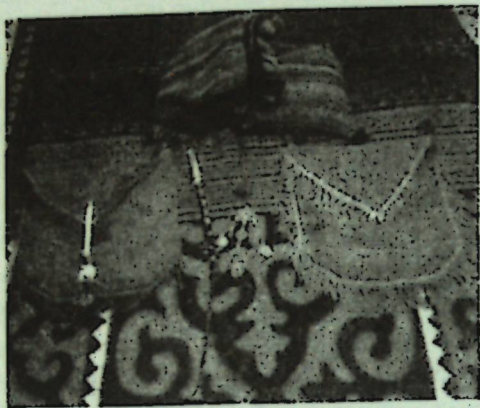
Кочкор районунун Кара-Суу айылында жүргүзүлгөн иликтөөлөрдө өтө кызыктуу маалыматтар топтолуп, айылдагы уз, усталар жана кол өнөрчүлүктүн сырларын билген чеберлерге жолугуу менен кыргыздардын колдонгон буюмдарынын жасалышы, урунуу маданияты жана салттык маанилери жөнүндө аңгемелешүү болду. Өкүнүчтүүсү өнөр ээлеринин көпчүлүгүнүн көзү өтүп кеткендигинде. Ошентсе да, алардын колунан жасалган баалуу буюмдарга аяр мамиле кылынып, бүгүнкү күнгө чейин муундан-муунга өтүп сакталып келет. Анда сөз ирээти менен болсун.

Биздин эң алгачкы сапарыбыз Кара-Суу айылынын ардактуу тургуну сексен жаштагы Бектурова Жуман апаныкынан башталды. Жуман апа бизди жылуу маанайда тосуп алып, өз колунан жасалган: таар, куржун, шырдак, аяк каптар менен тааныштырып, алардын маани-маңызын, колдонулушун, жасалыш ыкмаларын тааныштырып, түшүндүрүп, өзүнүн апасынан калган таберик буюму чолпу (чач учтук) жөнүндө маалымат берди.

Аяк кап - жыгач идиш-аяктарды салуу максатында колдонулган, аял кишиге тиешелүү буюм. Бул буюм илгерки ата-бабаларыбыздын көчмөн турмушунда керектелип келген жана ошондой эле боз үйдүн эпчи тарабындагы керегеге эки кулачынан илинип турган [2; 12]. Бизге көргөзгөн аяк кап кийизден бычылып жасалган, кадимки эле шырдак сыяктуу эки беттелип оюлган. Кызыл жана жашыл өң айкалыштырылган жана оюу түшүрүлгөн. Оюуга маани берсек бул - Манас айтып жаткан адамдын элесинде, оюулары жээк менен басылып ошондой эле шырык менен шырылган. Чети жебилге менен бекитилип, кооздук катарында берилген.

Азыркы күндө аяк капка биздин турмушубузда көп деле маани бериле бербейт. Кээ бир атуулдар бул буюмду таберик катары көп жылдан бери сактап келишсе, кээ бир жарандардын барктабастыгын ошол эле учурда маани-маңызын жоготуп бараткандыгын көрүп эле жатабыз.

Чындыгында бул биз үчүн кейиштүү көрүнүш. Ал эми Жуман апа бул аяк каптын бир түгөйүн музейге белек катары берип, бизди чоң кубанычка бөлөдү.

Кочкор районунун Кара-Суу айылынын тургуну 80 жаштагы Бектурганова Жуман апанын колдонмо жасалга буюмдары: Шырдак, таар, куржун, аяк кап, чолпу (Сүрөт автордуку) [Сүрөт 1].

Мындан кийинки көргөн буюмдарыбыз кол өнөрчүнүн өз колунан жасалган куржун жана таары болду. Кол өнөрчүнүн маалыматына таянсак таар, куржун мурунку заманда маанилүү ролду ээлеп, аткарган кызматы чоң болгон. Кыргыздын бул буюмдары өрмөкчүлүк өнөрү менен атайын согулуп жасалган. Таардын колдонулуш максаты – жерге салууга ылайыкташтырылган. Анын артыкчылыгы бышыктыгында, жылуулугунда, жерге салганда жылышпагандыгында жана да көркөмдүүлүгү менен айырмаланып турат.

Куржун – унаага (атка) артынууга жана ийинге салынууга негизделип жасалган. Ортосу бириктирилген, эки көздүү баштык. Ичине ар кандай буюм мисалга алсак идиш-аяк салууга, азык салууга колдонулуп келген.

Таар менен куржундун бүгүнкү күндөгү маанисин карап көрсөк ушул мезгилде салт сактаган кары адамдарыбыздын үйүнөн гана бул буюмдарды көрүп калбасак дээрлик таарды килемге, куржунду баштыктарга алмаштыргандыгыбыз баарыбызга маалым.

Чолпу – Жуман апанын эң ыйык, асыл буюмдарынын бири болуп саналат. Бул чач учтук апасынан калганын ошону менен бирге эле эки мааниде колдонулгандыгын биринчиден кооздук катарында айымдарга көрк берсе, экинчиден анын оордугу дене боюн түз алып жүрүүгө шарт түзгөндүгүн айтып өттү. Чач учтук зергерлердин колунан чыккан күмүштөн дыкатталып, оймо түшүрүлүп жасалган зер буюм. Чолпунун тумарчасы болуп, чейин тегерек канат чыгарылат. Ал чачтын учуна жип менен биригип өрүлөт. Зергерлер күмүштөн тышкары мүйүздөн, сөөктөрдөн да чолпу жасашкан [3;117]. Ошону менен бирге Жуман апа менен жолугушунун соңунда бизге ийгиликтерди каалап, өзүнүн батасын берип, жакшы маанайда узатты.

Биздин андан кийинки сапарыбыз салттуу буюмдар кандай ыкмалар менен жасалып келгендиги тууралуу сөз кылуу максатында айылыбыздын устачылыгы боюнча чебер Бектурганов Кочкорбай атаныкында болду. Тилекке каршы устанын көзү өтүп кеткендигине байланыштуу өзүнөн маалымат ала албадык. Бирок бизге балдары керектүү маалыматтарды беришти. Ошону менен бирге эле оюу түшүрүлгөн жыгач табактарды, сузгуларды жана ошондой эле кутучаларды көрө алдык. Бул буюмдардын жогорку чеберчилик менен жасалгандыгын, кандайдыр бир өзгөчө ыкмалар колдонулгандыгын билүүгө болот. Негизинен жыгачты желимдөө аркылуу чара формасына келтирип, аялга тиешелүү оокат болгондуктан сыртына ромашка жана башка гүлдөрдүн элестерин түшүрүп кыялындагы ойду ишке ашырган. Бул буюмдар кургак нерсе салуу максатында мисалга алсак арпа, буудай жана жержемиш салуу максатында колдонулуп келген. Ал эми түбү атайын жерге койгондо ыңгайлуу болушу үчүн оюлуп жасалгандыгын көрүүгө болот. Ошондой эле сузгу суюктук сузуп алуу максатында колдонулуп келген. Анын башы сүйрү келип, кармагычы узун болуп кармаганга ылайыкташтырылган.

Кутуча – байыркы заманда ата-бабаларыбыз колдонуп келген буюмдардын бири. Бул көчмөндүк турмушка шартталып, чакан жасалган. Буюмду айымдар топчуларды, төөнөгүчтөрдү, оймокторду ошону менен бирге өздөрү тагынып жүргөн зер буюмдарын салуу максатында колдонуп келишкен. Биз мындан улам аялдардын сарамжалдуу болгондугун, ар бир буюмга аяр мамиле кылып сактагандыгын биле алабыз. Чебер уста кутучанын маңдай бетине, капкагына оюу түшүрүп, кайыш менен капкагын кутучага бириктирген. Ал эми

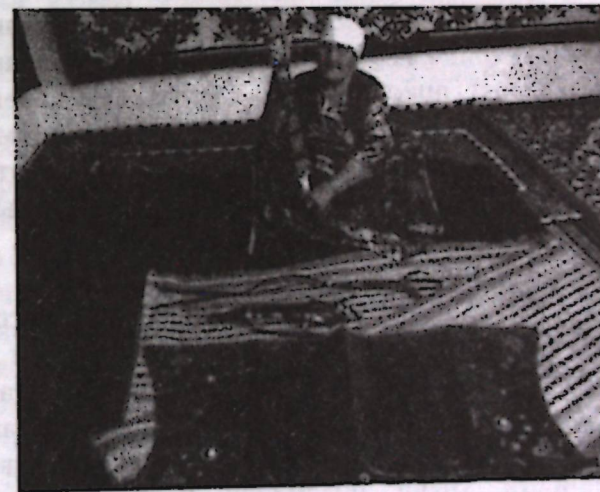
бүгүнкү күндө кутуча көп мааниге ээ боло бербейт, айымдардын буюмдарынын арасынан дээрлик табууга мүмкүн эмес. Бул дагы биздин салттуу буюмдарыбызды унутуп бараткандыгыбыздан кабар берет.

Кыргыздардын элдик көркөм кол өнөрчүлүгүндө ат жабдыктары маанилүү орунда болуп, аны жасоо, жасалгалоо жана урунуу маданиятына байланышкан салттык жөрөлгө ишенимдер аткарылган. Аталган маселе боюнча этнографиялык талаа материалдарынан жана “Манас” эпосунан өтө кызыктуу фактыларды кезиктирүүгө болот.

Негизинен ат жабдыктары эр азаматтардын жана кыз-келиндердики болуп бөлүнгөн. Эркектер урунган ат жабдыктын айырмачылыгы жоокерчилик заманда согуш иштерине, улуттук ат оюндарына, алыска жол жүрүүгө ылайыкталып, бышыктыгы менен айырмаланган. Өзгөчө урунуу адебине маани беришип аны жөндөп токуй албай, аттын жонун жоорутуп жиберген адамдарды элде “куу токум”, же “куу тердик” аташып шылдыңдашкан [4].

Кыргыздарда ат жабдыктар баалуу белек катары мааниге ээ болуп, элдик усталар өзгөчө жасалгасы менен мартабалуу адамдарга тартуулашкан. Маселен “Манас” эпосунда Алмамбет Манастын Аккуласы үчүн Аккаңкы ээр жасап белек кылат [5;106].

Ал эми кыз-келиндердин ат жабдыктары күмүш менен шөкөттөлүп, элдик оюм-чийимдер түшүрүлүп, өтө көркөмдөлүп жасалган. Мындай ат жабдыктар атайы кызга арналып жасалып сеп катары берилген. Бул учурда кыз өтө барктуу болгон. Аталган салт тууралуу Кочкор районунун Кара-Суу айылынын тургуну 82 жаштагы Шейшеева Мөлбүбүнүн берген маалыматында ага арналып тестиер кезинде “күмүш ээр” токум тартууга келген. Тартууну өтө сый-урмат менен кабыл алып, жообуна устага алды төө, жылкы берген. Уй берилген эмес. Ошол эле жасалгалуу ат жабдыгы бойго жетип турмуш кургандан кийин атка токулгаланып, сеп катары келгендигин айтат. Аталган шарт колунда бар адамдар тарабынан гана аткарылган. Мындай ат жабдыкты, ар кандай шаан-шөкөттөрдө, майрамдарда мыкты жорго аттарга токуп минишкен. Өз кезинде өтө баалуу белек катары мааниге ээ болгон “күмүш ээр токумдун” тердик, жүгөн куюшкан, чап олоң бөлүктөрү бүгүнкү күнгө чейин сакталып келет.

Кочкор району, Кара-Суу айылы, Шейшеева Мөлбүбү 82 жашта

Жыйынтыктап айтканда атайын жүргүзүлгөн изилдөө иштерибизде кыргыз элинин материалдык жана руханий маданияты, каада-салт, элдик көркөм кол өнөрчүлүгү улуттун улуу мурасы экендигинен кабар берет.

Ошентип атайын жүргүзүлгөн талаа изилдөөлөрдүн жыйынтыгында кыргыздардын көркөм кол өнөрчүлүгүн, колдонмо жасалгаларын, жакындан таанып билүү менен, айрым уникалдуу буюмдарды чогултуу иштерин жүргүзүү аркылуу аталган мектепте тарыхый-этнографиялык аймак таануу музейин уюштурууга жетиштик.

Колдонулган адабияттар:

1. А. Акматалиев. Жыгаччылык. – Ф., 1985
2. А. Акматалиев. Көркөм кол өнөрчүлүк. – Ф., 1984. – 12 – б.
3. Ошондо эле. – 117 – б.
4. Кыргыз оймолору: фото альбом / Түз. кол. - Ф. 1986
5. Манас энциклопедия I том. – Б., 1995. 106 – б.

Маалымат берүүчүлөр:

Бектурганова Жуман 80 жашта. Нарын облусу, Кочкор району, Кара-Суу айылынын тургуну.

Бектурганов Ишенкул Нарын облусу, Кочкор району, Кара-Суу айылынын тургуну.

Бейшеева Мөлбүбү 82 жашта. Нарын облусу, Кочкор району, Кара-Суу айылынын тургуну.

Боранбайулы Калыш Аманжол

д.и.н., профессор,

зав. кафедрой археологии,

этнологии и музеологии

КазНУ имени аль-Фараби,

г. Алматы, Казахстан

К ПРОБЛЕМЕ КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЫ В СТРАНАХ БЛИЖНЕГО ЗАРУБЕЖЬЯ

Ключевые слова: репатрианты, адаптация, интеграция, страны исхода, инокультурная среда.

Один из важнейших вопросов интеграции репатриантов связан с определением этнокультурных параметров оралманов: насколько они отличаются (или не отличаются) от казахов современного Казахстана, имеющих иную историческую судьбу; свидетельствует ли проживание в инокультурной среде о субкультурных различиях; если да, то какие детерминанты характеризуют их субкультуру; что есть универсальное и особенное при сопоставлении ценностей и идеалов казахов из разных стран и казахстанских. Другая группа вопросов имеет социокультурную направленность: насколько болезненно переживают группы казахов из разных стран свою инаковость в Казахстане и оторванность от земли, на которой они родились и выросли? Как и по каким каналам нужно выстраивать пути согласования интересов и образов жизни принимающего общества и оралманов? Что из культурных артефактов было потеряно или приобретено за годы после репатриации в Казахстан? Репатрианты приезжают в Казахстан с прагматическими намерениями и с ориентированными на решение практических задач ценностными установками, и поэтому возникает вопрос – каким образом импортированный культурный капитал будет использован для решения задач адаптации и интеграции?

Социокультурные последствия вхождения репатриантов в поликультурное и полиязыковое поле Казахстана пока не стали предметом научного исследования, а находятся в поле обсуждения на бытовом уровне принимающим сообществом и озвучиваются самими репатриантами. Проблема состоит в том, что в современную казахстанскую культуру входят в том или ином виде сохраненные культурные традиции казахов из разных стран и постепенно растворяются в ней (различаясь по временному и пространственному параметрам). В зависимости от численности групп оралманов и не/благоприятных условиях для межличностных контактов эти тенденции имеют разную форму проявления. Кроме того, имеет место и иная тенденция, которая определяется как «вестернизацией» или влияние западной культуры – люди нацелены на бизнес, ведут деловой образ жизни, и отдают традициям и языку символическую дань. На поликультурном фоне явственно проявляются субкультурные идентичности, развитые из интерпретаций религиозных и этнокультурных ценностей. Живя в культурное пространство Казахстана, репатрианты по странам исхода имеют перспективу внести существенные/незначительные изменения или стать носителями новых/обновленных традиций. Кроме того, необходимо принимать во внимание, что поведение мигрантов предопределено их социальным, культурным и гендерным статусом. Нужно «видеть» репатриацию и процессы интеграции глазами мигранта и прочувствовать, как он воспринимает все связанные с иммиграцией проблемы.

В гуманитарной науке известны несколько моделей социально-культурной адаптации и интеграции этнических групп:

1) идея так называемого *плавильного котла*, распространенная не только в Америке, но также в Израиле и в англосаксонских демократиях в 1950-е гг. Согласно этой модели, благом

для общества в целом и для самих переселенцев является их быстрое приобщение к системе ценностей, принятых в новом обществе. Но модель оценивается как устаревшая, а на авансцену выходит новая:

2) «*этнографический мультикультурализм*». Она допускает сохранение отдельных, менее значимых компонентов идентичности, принятой в странах исхода (например, стиль одежды, любимые блюда и т.д.), при повсеместном принятии ими основополагающих культурных ориентаций нового общества.

3) состояние «*сепаратного плюрализма*», не предполагает никакого взаимодействия между различными общинами внутри общества: каждая община сохраняет свою обособленность и свои специфические черты, не стремясь к конструктивному диалогу с представителями других общин. При этом отсутствует иерархия между культурами различных общин.

4) *мультикультурный плюрализм* – локальное разнообразие культуры для постепенной адаптации. Культура должна быть способной нести в себе необходимые потенции для достижения адаптивного эффекта в новых резко изменяющихся условиях.

В Казахстане осуществляется проект построения уникальной казахстанской культуры. В какой мере репатрианты воспримут его составные компоненты и внесут свой вклад, покажет время.

Известно, что проживающее за пределами страны казахи относятся к двум типам – диаспора и ирредента. Казахи, проживающие в Саратовской, Самарской, Астраханской, Омской или Оренбургской областях России, а также этнические казахи в Туркменистане, Узбекистане и Кыргызстане являются членами ирреденты. Диаспора – это этническая группа, которая проживает вдали от своей исторической родины, а ирредента – это те, кто проживают в соседних или приграничных районах. В результате политических катаклизмов – джунгарского нашествия, возвышения узбекских ханств, российской колонизации, насильственной советской реформы – карта региона перекраивалась, и народы оказывались под разными правителями в составе разных государственных образований.

Казахи Узбекистана имеют долгую историю, традиции и культурные практики, которые связывают их с территориями современного расселения в Узбекистане.

Основной поток репатриантов в Казахстан идет из сопредельных стран, среди которых особенно выделяется *Узбекистан*, где активно идут под руководством лидера страны процессы этнократического государства. Даже имамы в этой стране вынуждены во время пятничных проповедей читать государственные указы.

Казахи в Узбекистане являются автохтонным этносом страны, которые оказались на территории современного Узбекистана в результате реформ по созданию советских республик и постсоветского пограничного разграничения. До начала массовой репатриации в Казахстан в 1990-е годы в Узбекистане проживала самая крупная в СНГ казахская диаспора, и вторая в мире (после казахской диаспоры в КНР). Казахи Узбекистана населяют, прежде всего, регионы, пограничные с Казахстаном. Значительную часть населения казахи составляют в Ташкентской (13,7%), Навоийской (10,2%) и Джизакской (6,6%) областях, а также в Республике Каракалпакстан (24,8%). В столице Узбекистана, в городе Ташкент, казахи составляют около 2% от всего населения города, занимая, таким образом, четвертое место по удельному весу (после узбеков, русских и татар). Традиционное занятие узбеков – сельское хозяйство, а также малый и средний бизнес. По данным исследователей, казахи, живущие на территории этой страны и в пределах Республики Каракалпакстан (39% всех казахов Узбекистана), сосредоточены в основном в западной и восточной частях (в то время как центральная часть республики – дельта Амударьи – заселена преимущественно каракалпаками), а также в Ташкентской области (33% общего числа), в которой они образуют несколько компактных ареалов.

До февраля 1925 г. и по июль 1930 г. Каракалпакия входила в состав Казахской АССР, а с 1930 по 1936 год – в РСФСР. И лишь после неоднократных обращений тогдашнего узбекского руководства Каракалпакскую АССР передали в состав Узбекистана. Казахи преобладают в слабозаселенных северных и центральных районах Бухарской и в северных районах Сырдарьинской областей. По итогам последней переписи Советского Союза в Узбекистане проживало более 800 тысяч казахов. Многие источники подтверждают данные о том, что большинство казахов там записаны как узбеки, что вызвано давлением государственных органов.

По жузовскому составу ситуация с казахами в Узбекистане представляется таковой. В западной части Узбекистана на всем пространстве, начинающемся с района Нураты в Самаркандской области до станции Каракалпакия, являющейся крайней северо-западной точкой этой республики, и охватывающем Навоийскую, Бухарскую, Хивинскую области и Каракалпакскую республику, казахское население, главным образом, состоит из представителей родов и племен Младшего жуза. Именно они продолжают в большей мере, чем их сородичи из других узбекских регионов, сохранять свою самобытность, т.к. они живут в основном в тех животноводческих или просто пустынных и полупустынных районах, где представителей собственно узбекского населения не так много. Они составляют две трети казахского населения Узбекистана. Остальная часть наших соотечественников расселена в восточной части Самаркандской, Джизакской и Ташкентской областей и состоит из представителей племен коньрат, кипчак и аргын, относящихся к Среднему жузу, а также племен канлы, дулат, шанышкылы, входивших в состав Старшего жуза. Поскольку районы их обитания находятся в плотно населенных узбеками районах, то они в той или иной степени переживают процесс ассимиляции в местной этнической среде. По данным Министерства народного образования Узбекистана, если в 2002–2003 годах в Узбекистане была 581 смешанная школа с казахским и узбекским языком обучения, то в 2006–2007 годах количество таких смешанных школ составило 521. Общее количество казахских школ здесь доходит до 234, где обучается более 100 тысяч учащихся. Обучение в школах проводится на латинице, общая образовательная школа ограничена уровнем 9 классов, дальше действует система колледжей, где преподавание ведется только на узбекском и русском языках. В Ташкентском педагогическом университете им. Низами открыт факультет казахской филологии. В Сырдарьинском, Джизакском, Нукусском и Навоийском пединститутах действуют отделения, где обучение ведется на казахском языке. На Ташкент и Ташкентскую область регулярно ведется трансляция программ Казахского телевидения, радиовещания на казахском языке, выходит газета «Нұрлы жол». Организованы передачи Узбекского телевидения на Казахстан [1].

Причины миграции казахов на историческую родину объясняются ими с точки зрения прагматического выбора этнополитической ориентации – сохранение этнического потенциала. Казахы из Узбекистана, особенно выходцы из сельской местности, придерживаются традиционного уклада жизни и правил организации общего бытия в рамках соседской общины (махалли) и плохо владеют русским языком. Казахы из Узбекистана строго следуют правилам генеалогического родства при социальной коммуникации и при заключении браков. Многие юноши и девушки казахской национальности, обучавшиеся в Узбекистане в средней школе и колледжах и лицеях, решают продолжить свое образование в Казахстане – в основном, в Южно-Казахстанской области, в силу близкой географического расположения и более схожих условий проживания. Молодежь считает, что, получив казахстанское образование, она имеет больше перспектив для обустройства в жизни, нежели с узбекистанским.

Казахы Туркмении. Как этническое меньшинство численность казахов представлена следующим образом: 1926 год – 9,5 тыс. чел. 1939 год – 61,4 тыс. чел. 1959 год – 69,5 тыс. чел. 1970 год – 68,5 тыс. чел. 1979 год – 79,5 тыс. чел. 1989 год – 87,8 тыс. чел. Казахы издавна проживали на территории Туркменистана. Численность их резко увеличилась в 30-е годы XX в. в связи с передачей части казахской территории Туркмении и с миграцией казахов во время коллективизации. В 1991 г. в Туркменистане проживало 90 тыс. этнических казахов. С 1991 по 2000 год 22 тыс. из них мигрировали в Казахстан. В связи с резким ухудшением экономического положения возможен рост числа переселенцев в Казахстан. Но у переселенцев из Туркменистана возникает много проблем при прохождении пограничных и таможенных процедур, обмене жилья и перегоне скота (по туркменскому законодательству его вывоз из республики запрещен). Согласно данным Агентства по миграции и демографии, на 1 января 2001 года в Казахстан из Туркмении прибыла 22,1 тысяча этнических казахов. С 2001 по 2007 гг. мигрировало из Туркменистана еще 38–40 тыс. казахов. Основная причина миграции в Казахстан – политика этнизации населения, когда нетуркмены вынуждены менять свою идентичность по правовым принципам, иначе они теряют большую часть своих накопленных личных ресурсов и приобретенных за время проживания в стране – работа, должности. В Туркменистане все казахские школы закрыты еще в конце 1980-х годов и дети казахов, в

зависимости от городской или сельской прописки, посещают школы с русским или туркменским языком обучения.

Казахы России, по данным переписи 2002 г., насчитывают 654 тыс. человек, являются коренным народом в Российской Федерации, десятым по численности среди всех этносов страны. Они расселяются в подавляющем большинстве вдоль всей протяженной границы с Казахстаном, т.е. по северным окраинам казахского этнического ареала, и имеют тесные контакты с основным этническим массивом.

Для казахского этноса России в последнее десятилетие характерна позитивная адаптация к новым экономическим и этнокультурным условиям России новейшего времени. Казахы России преимущественно сельские жители (более 63%), поэтому ассимиляции со стороны местных этносов подвержены в меньшей степени, чем казахы в крупных российских городах. Более 90% наших сельских соотечественников считают своим родным языком казахский, хотя и свободно владеют русским языком. Значительный объем браков заключается внутри казахского этноса. Городские казахы, свободно владея русским языком, во многом утратили навыки общения на казахском языке. Это в большей мере относится к молодому поколению (до 35 лет), старшее поколение казахов старается общаться в семье на родном казахском языке. В городе казахы зачастую заключают браки с представителями других этносов.

Некоторые российские казахы переезжают в Казахстан и другие страны, при этом основная часть их убытия приходится именно на историческую родину, куда они возвращаются по программе этнической репатриации как оралманы. Так, за период 1991–2009 года, из Российской Федерации в Казахстан прибыло по программе этнической репатриации 24 000 казахов, кроме того вне программы прибыло 74 000 казахов. Часть казахов отправляют своих детей в Казахстан, чтобы они могли получить там образование на родном языке или остались там работать в крупных городах (Алматы и Астане). Казахы России мигрируют в основном из Алтайского края, известные в научной литературе по географическому признаку – Кош-Агашские казахы [2]. В качестве причин миграции они выделяют символические – историческая родина, заветы предков, воссоединение со своим этносом.

Исследователи в целом, выделяют следующие компоненты этнического сознания российских казахов: родоплеменной, локальный и общекзахский. В настоящее время родоплеменное сознание у российских казахов выражено весьма слабо [3]. Как правило, казахы всех возрастов знают название своего мелкого родового подразделения *ру*, однако очень немногие представляют себе родоплеменную структуру казахов в целом и место в ней своего «ру». Молодежь подчас не знает не только своего жуза, но не имеет понятия о существовании жузов вообще. Ослабевает понятие «старшинства» рода, статуса стариков во время торжества (тоя), рассаживания «по старшинству» не рода, а возраста.

В религиозном отношении казахы России не проявляют особой активности. Не пить, не курить, читать намаз, а также, держать пост, праздновать Ораза-айт и Курбан-айт и давать садака и «бітір» в мечеть – вот, пожалуй, современные представления о правоверном мусульманине, характерные для людей среднего поколения (40–60-летних), вся сознательная жизнь которых пришлась на время советской атеистической пропаганды. Обращение молодых казахов к религии объясняется прагматической целью – уберечь их от негативного влияния современного образа жизни – алкоголя и наркотиков. Редко кто совершает намаз пять раз в день. Но регулярно и с должным уважением к ритуалу казахы самых разных взглядов делают *бата* – молитвенное благословение, напутствие или пожелание, в которое иногда включены элементы молитвы. Бата сопровождает жизнь казаха ежедневно: практически каждая трапеза заканчивается произнесением бата. Кроме того, казахы обязательно соблюдают все ритуалы, связанные с проводами в вечность – похоронные – даур, жыртис и т.д. На сегодняшний день ислам казахов России во всех его проявлениях стал мобилизирующим фактором для выражения даже не столько религиозного, сколько национального самосознания казахов. Будучи во внешнем аспекте минимальным, во внутреннем содержании проник глубоко.

В целом российские казахы более европеизированы, а казахы Казахстана (особенно в моноэтнических казахских районах) в большей степени традиционны. Осмысливая это явление, российские казахы, живущие в селах, формируют положительный автостереотип, компенсируя утрату традиционной культуры позитивной оценкой вновь приобретенных ценностей. Они называют себя «современными», «культурными» казахами, противопоставляя «чистым», «строгим» казахстанским казахам, причем понятие культуры у них связывается с западной

культурой. Иерархию современного этнического самосознания российских казахов можно представить в виде шкалы убывающих по значимости самоопределений в следующем виде: казах – российский казах – мусульманин – родовое подразделение.

Исследования идентичности групп этнических казахов, проживающих за пределами Казахстана (Средняя Азия и Россия) выявили следующие устойчивые компоненты этнической идентичности казахов: родо-племенная-жузовая принадлежность как выражение историчности этноса и канонизированное устное знание в языковых формулах, закодированные культурные и ментальные практики организации жизненного пространства, генерированные кочевым образом жизни, этнизированный (казахизированный) ислам и способности адаптироваться к внешней среде.

В советское время многие компоненты этничности казахов претерпели серьезные изменения. К примеру, низкий статус казахского языка в советское время не рассматривался элитой и большей частью казахов как угроза существованию самого этноса. И причиной было то, что остальные компоненты этничности, закодированные в исторической и литературной традициях (в рамках социалистического реализма) и изменениях в образе жизни были искусно адаптированы под советские реалии, а наличие хотя и модифицированной казахской государственности, сохранение этносом своей территории были выделены в качестве основных.

Сохранение родо-племенной-жузовой системы, формализованных отношений, встроенных в советскую партийно-административную модель, способствовало сохранению идентичности казахов, но в настоящее время, несмотря на возрождение интереса к родовым корням, они рассматриваются как часть социального капитала семьи в историко-личностном измерении и в качестве ориентира брачной дипломатии.

Литература:

1. Кобландин К.И., Мендикулова Г.М. *Өзбекстандағы қазақтардың тарихы және бүгінгі дамуы.* – Алматы: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы. «Атажұрт» баспа орталығы, 2009. – 296 с.
2. Коновалов А.В. *Казахи Южного Алтая (проблемы формирования этнической группы).* Алма-Ата: Наука, 1986. – 144 с.
3. Ескембаев Д.Б. *Орынбор қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу).* Алматы: Қаскелең, 2001. – 136 б.; Кабульдинов З.Е. *Казахи России (вторая половина XVIII - начало XX вв.).* Алматы: Баспалар үйі, 2009. – 192 с.

Жоошбекова А. Р.,

д. и. н., и. о. профессора

зав. кафедры Истории Кыргызстана

и этнологии КГУ им. И. Арабаева

г. Бишкек, Кыргызстан

gysbaevna1@mail.ru

ВЛИЯНИЕ МИГРАЦИИ НА ДИНАМИКУ НАСЕЛЕНИЯ СРЕДНИХ ГОРОДОВ КЫРГЫЗСТАНА В КОНЦЕ 80-Х ГГ. XX ВЕКА

Ключевые слова: средние города, социально-культурное развитие городского населения, формирование городского населения, приток рабочей силы, миграция, внутрисреспубликанская миграция, сельские мигранты, потенциальные мигранты, приобщение к городской культуре.

Социально-экономическое, культурное развитие средних городов Кыргызстана было бы невозможным без естественного прироста, внутренней и внешней миграции. Однако дифференцированный анализ особенностей миграционных потоков населения средних городов республики почти отсутствует. В результате большое влияние миграции на формирование населения городских поселений в значительной мере недоучитывается, а сложившееся в современной науке направление в прогнозировании путей развития городов

посвящено преимущественно анализу технико-экономических предпосылок, размещений в них промышленности, в то время как другие аспекты жизни города и горожан остаются по существу неисследованными. Исходя из вышеизложенного и имеющихся в нашем распоряжении материалов, рассмотрим основные параметры, факторы и мотивы миграции населения средних городов республики.

Ускоренные темпы индустриализации, открытие и разработка природных богатств и ресурсов в советское время требовали большого притока в средние города рабочей силы и ее концентрации. В 60-е г. население средних городов формировалось как за счет притока мигрантов в основном кыргызов из других городов и особенно сел самой республики, так и за счет притока их извне. При этом развитие промышленности требовало квалифицированных рабочих кадров и специалистов, а среди кыргызов таковых было мало, потому среди прибывающего населения преобладали русские, украинцы.

В 70-е гг. одним из главных источников увеличения численности населения средних городов республики стала внутрисреспубликанская миграция и естественный прирост. Миграционные процессы играли роль важного фактора социальной и территориальной мобильности населения, способствующей приобщению сельского населения к городской культуре, совершенствованию традиционных форм духовной культуры и быта кыргызского этноса.

Общая закономерность миграционного движения населения средних городов – высокий удельный вес прибывающих из сельской местности и более низкая доля выбывающих в село, следовательно, преобладание выбывающих в другие поселения городского типа. Относительно большая часть мигрирующих из села приходится на города с функциями районоограничивающих центров и центров по подготовке кадров с профессионально-техническим и средним специальным образованием [1].

Решающая роль миграции в росте населения проявляется во всех группах городов безотносительно к их величине. Прирост за счет миграции и территориально-административных преобразований в группах городов разной величины примерно равновелик: с населением до 20 тыс. чел – 60,4%, от 20-50 тыс. чел. – 50,2%, 50-100 тыс. чел. – 65,2%. Но наибольшая интенсивность прироста характерна для городов с населением в 50-100 тыс.чел. [2].

Основным источником роста населения средних городов являются сельские мигранты. Доля выходцев из сельской местности в общей численности мигрантов, прибывших в средние города, составила 68%, тогда как из городского населения – 32%, т.е. первых было в два раза больше [3].

Их всего прибывшего населения доля женщин выше, чем мужчин, что объясняется недостатком рабочих мест в сельской местности республики, где бы мог использоваться женский труд.

Доля мигрантов трудоспособного возраста в средних городах составляет 85%. Особенно выделяется своей активностью в миграционном потоке молодежь в возрасте 16-24 лет. В этой возрастной группе резко выражен разрыв в доле городских и сельских мигрантов. Так, если из городского населения молодежь этой возрастной категории составляет 22 %, то из сельской местности почти в два раза больше – 42% [4]. Сельские мигранты от городских отличаются более низкой долей лиц моложе трудоспособного и старше трудоспособного возраста.

По нашим анкетным данным 44% сельских и городских мигрантов прибывают в средний город, имея среднее общее образование. ¼ часть мигрантов имеет среднее образование, пятая часть – неполное среднее образование, лиц с высшим образованием очень мало (8%). Из числа выбывших из средних городов также преобладают мигранты со средним общим образованием (41%), среди них высок процент лиц со специальным образованием (высшим и средним специальным). Вполне очевидно, что образовательная подготовка мигрирующих из сельской местности ниже, чем у прибывающего из городов. Следовательно, большие и крупные города, в относительно большей степени, концентрирующие мигрирующих из городской местности, чем средние города, находятся в более выгодном положении и по уровню образования мигрирующих [5]. Это хорошо как для городов республик СНГ, так и Кыргызстана. В свою очередь средние города, увеличивая свое население частично и за счет городских жителей, в большей мере пополняются населением с более высоким уровнем образования, чем районоорганизующие центры. Причем относительно высокий уровень общеобразовательной

подготовки мигрирующих из сельской местности свидетельствуют о взаимосвязи между уровнем образования, с одной стороны, миграцией – с другой, поскольку стремление к повышению уровня образования потенциальных и действительных мигрантов означает расширение круга культурных потребностей, оказывает влияние на принятие ими решений о смене места жительства.

Интересующая нас часть городского населения формировалась за счет приезжающих к родственникам, вследствие взаимопомощи и особенно по семейно-родственным отношениям. Для них тесный контакт с городскими родственниками или земляками является, как правило, переходным этапом при переселении в город.

Формирование контингента городского населения происходит не только за счет миграции из села, но и за счет территориального перераспределения самого городского населения. Статистические данные показывают, что хотя миграция из села – основной источник пополнения состава городских кыргызов, в то же время в их миграционном движении значительна роль и межгородских потоков. Нет таких городов, куда бы только приезжали и не уезжали, и почти нет и таких, откуда бы только уезжали, даже если эти города в целом теряют свое постоянное население. Все зависит от соотношения процессов прибытия и выбытия, равно как и от их интенсивности.

Основой формирования населения средних городов в Кыргызстане были вначале межреспубликанская, а затем внутриреспубликанская миграция. Все это определило другие особенности формирования населения и прежде всего его полиэтнический состав.

По данным этносоциологического исследования причинами возможного переезда из средних городов в крупные стали неудовлетворенность их условиями труда и обслуживания. Крупные города притягивают приезжих содержанием и разнообразием образа жизни, на что указали 25% опрошенных. Крупные города в сравнении со средними предоставляют более широкий выбор творческих видов труда, на что указали 29% респондентов, а на жилищную проблему, т.е. возможность улучшить свои жилищные условия показали 27% опрошенных.

Этносоциологический опрос населения городов Джалал-Абад, Кызыл-Кия, Каракол, Нарын, Токмак показали, что среди жителей средних городов постоянно образуется контингент, который можно отнести к потенциальным мигрантам, имея ввиду группу горожан, неудовлетворенные потребности которой осознались “в виде определенных интресов, желаний”, но пока отсутствует само действие – в данном случае миграция [6]. Состав потенциальных мигрантов значительно отличает их от жителей, которые в основном удовлетворены условиями жизни в средних городах. Потенциальные мигранты – это, прежде всего, молодежь с более высоким уровнем образования, а также с большей по сравнению с остальной группой миграционной подвижностью. Уроженцев данного города среди потенциальных мигрантов относительно меньше по сравнению с остальными горожанами. Обращает на себя внимание сравнительно высокий уровень их профессионального состава и одновременно низкие, по сравнению со всем контингентом опрошенных, показатели обеспеченности жильем, несколько меньший размер заработной платы, большая доля семей без личного подсобного хозяйства.

В результате преимущественного оттока из средних городов молодежи изменяется половозрастная структура кыргызского городского населения, снижается в них удельный вес молодых горожан и падает естественный прирост. Это порождает ряд проблем, в результате миграционного движения кыргызской молодежи с более высокой общеобразовательной подготовкой средние города оказываются нередко в менее благоприятных условиях сравнительно с городами, где концентрируются молодежь при решении вопросов о размещении нового производства.

Побочным источником трудовых ресурсов для средних городов является маятниковая миграция, которая расширяется с каждым годом и играет значительную роль в обеспечении рабочей силой промышленности и транспорта.

Следует согласиться с В. И. Переведенцевым, что какими конкретными причинами не вызывались переселения, в их основе лежит стремление людей улучшить условия своей жизни [7]. Сюда относятся природно-географические, социально-экономические, социально-психологические, культурно-бытовые и многие другие условия жизни. Интенсивность миграции, ее размеры непосредственно связаны с показателями уровня жизни. Меньше всего население выбывает из тех мест, где материальные условия оказываются лучшими.

Таким образом, показатели, характеризующие миграционную подвижность населения средних городов, можно использовать в качестве своеобразного барометра, показывающего, насколько города разного типа по своим условиям жизни отвечают потребностям их жителей.

В динамике населения средних городов Кыргызстана значительную роль играет и его естественное движение. Однако естественный прирост в значительной степени следствие той же самой миграции. Различия в этническом составе, половозрастной структуре, функциональном профиле приводят к вариациям уровня рождаемости разных городов. Значительный интерес в демографическом плане представляет изучение изменения в рождаемости в зависимости от величины города. Однако подобный анализ в разрезе отдельных городов не позволяет установить наиболее обобщающие тенденции. Более продуктивным, видимо, следует считать исследование городов по категориям.

Самые высокие темпы снижения рождаемости присущи городам с численностью населения до 20 тыс. чел. В категории средних городов снижение рождаемости, по сравнению с малыми городами, несущественно. По-видимому, данный результат не исходит только от одной многолюдности, а скорее всего вызван той демографической и этнической ситуацией, которая сложилась в ряде городов рассматриваемых категорий.

В средних городах республики еще сильно соблюдаются установившиеся с давних времен национальные, бытовые и другие местные обычаи, которые непосредственно влияют на режим рождаемости. По данным статистики высокий показатель естественного прироста имеют города Джалал-Абад, Нарын, Токмак. Низкий показатель естественного прироста у города Кара-Балта.

Анализируя собранные материалы, можно утверждать, что основной контингент кыргызов – жителей средних городов формировался главным образом из сельчан. Развитие промышленности в средних городах вызывало большой приток рабочей силы и концентрацию в них. В последние годы одним из главных источников увеличения численности кыргызского городского населения в целом, в средних городах, в частности, стала внутриреспубликанская миграция и естественный прирост.

Миграционные процессы служат важным фактором социальной и территориальной мобильности кыргызов, способствующей приобщению к цивилизованным нормам современной жизни и урбанистической культуре, а вместе с тем приводит к совершенствованию традиционных форм духовной культуры и быта других этносов.

Список использованной литературы:

1. Проблемы расселения и урбанизации в развитии социалистического общества. – М., 1980. – С.34.
2. Хорев Б. С., Чапек В. Н. Проблемы изучения миграции населения. – М, 1978. – С. 216.
3. Госкомстат Кыргызской Республики. Материалы отдела статистики переписей и миграции населения. Дело №12. Т. 3. Л. 18.
4. Госкомстат Кыргызской Республики. Материалы отдела статистики переписей и миграции населения. Дело №12. Т. 6. Л. 73.
5. Хорев Б. С. Малый город. – М., 1972. – С.79.
6. Воробьев В. Д., Гладышева Е. Н., Переведенцев В. И., Покшишевский В. В. Об основных закономерностях миграции. Материалы к IV съезду Географического общества СССР. – Ч.2. – Л., 1964. – С.15.
7. Переведенцев В. И. Молодежь и социально-демографические проблемы СССР. – М., 1990. – 152 с.

Кыргызстандын баардык аймактары менен байланышта. Автобус (Кара-Көл - Жалал-Абад, Кара-Көл - Токтогул, Кара-Көл - Өзгөрүш) үзгүлтүксүз каттайт. 200-2001-окуу жылында шаарда 6 орто 2 негизги мектеп, музыкалык мектеп, балдардан чыгармачыл үйү, 2 китепкана, 3 бала бакча, спорт мектеби ошондой эле Жалал-Абад мамлекеттик университетинин Кара-Көл инженердик факультети (1962-жылы Бишкектеги политехникалык институтунун даярдоо бөлүмү катары ачылып, 1963-жылдан техникалык факультети уюшулган). Кесиптик техникалык окуу жайы, «Кайыңды» эс алуу лагери (жылына 600-800 бала эс алат), «Энергетик» спорт комплекси (200 орундуу, күрөш каратэ, футбол жана башка спорттун түрлөрү менен машыгышат) иштейт, ошондой эле маданият үйү да бар. Кара-Көл шаардык борборлоштурулган ооруканасында 398 киши эмгектенет (анын ичинен 86 врач, 137 медициналык орто билимдүү адистер), андан сырткары 4 үй бүлөлүк дарыгерлер тобу, 2 фельдшер-акушердик пункт, төрөт үйү бар [7,157].

Кара-Көл шаары. Облустун борбору Жалал-Абад шаарынан 175 км. түндүк батышта, Таш-Көмүр темир жол бекетинен станциясынан 78 км жогору жайгашкан. Нарын дарыясынын сол жээгинде, Ош Бишкек жолунда жайгашкан. Шаар өрөөндүн аскалардын ичинде тоолордун курчоосунда. Кара-Көл шаарына тикеден тике жакын болгон бир жагынан тоо кыркасы, бир жагынан Токтогул ГЭСинин көтөрмөсү курчап турат. Климаты континенталдуу; январдын орточо температурасы -3 градус суук, июлдуку +23-25 градус жылуу. Жылдык жаан-чачын 300-500 мм. 1962-жылы 16-июнда Орто Азиядагы Токтогул ГЭСин куруучулардын шаарчасы болуп, ал жердеги чакан ишканалардын түзүлүүсүнүн натыйжасында официалдуу түрдө бекитилип түзүлгөн. Алгач шаар статусун алганда республикалык баш ийүүдөгү шаар болуп. 1977-жылы 17-январда кыргыз ССРинин жогорку Советинин Президиумунун указы менен Каракөл шаары облустук баш ийүүдөгү шаар болуп кайрадан түзүлгөн. Шаар түзүлгөндөн тарта болот тетиктерди кайрадан өндүрүүчү гидросталконструкция ишканасы шаардагы өндүрүштүк булактын эң негизгиси болуп саналат [1,257]. 2001-жылдагы жергиликтүү эл каттоо боюнча калкынын саны 24000 адам; көп улуттуу негизинен кыргыздар 80%, орустар 10%, өзбектер 2,6 %, татар 3,2%, азербайжан 0,2%, белорус тажик, армян, украин, казактар жана башкалар жашайт. Азыркы шаар жайгашкан жер Жазы кечүү деп аталган. Малга жайлуу болгондуктан, жергиликтүү эл негизинен мал чарбачылык менен тиричилик кылган. Айрым жерлерге жүгөрү, таруу, шалы эгишкен. Кеңеш бийлиги орногондон кийин колхоздоштуруу башталып, Фрунзе жана Молотов атындагы эки колхоз түзүлгөн. Жазы кечүү айылынын калкы Ноокен районунун аймагына көчүрүлгөн. 2009-жылдагы эл каттоодо калктын жалпы саны 22502 адам, анын 21217 (94.5%) кыргыздар, 771 (3.4%) орустар, 143 (0.7%) өзбектер, 141 (0.7%) татарлар түзгөн [6,79]. Кара-Көл шаарынын аталуусу ага жакын жайгашкан көлдүн кара түсмөлдөш болгондугунан улам гана аталып калган жана шаар Каракөл шаарынын аймагында ири өндүрүштүк ишкана болуп Токтогул гидроэлектростанция каскадындай "Достук завод" ачык типтеги Акционердик коому да жайгашкан. Шаарда 4 мектеп, Бишкек политехникалык институтунун филиалы жана курулуш техникуму, Кара-Көл мамлекеттик техникалык институту, 2 эмкана иш алып барат. СССРдин кулашы менен ГЭС каскадынын курулуш иштери биротоло толугу менен токтоп, Кара-Көлдөгү бул ишкананын бир бөлүгү жабылып, бир бөлүгү кайрадан профилдештирилген. Бүгүнкү күндөгү бирден бир ийгиликтүү ишкана болуп Токтогул ГЭС каскадындагы энергия табуучу компания эсептелет. Нарын гидроэлектростанциясынын эксплуатацияланып иштетет. Шаардагы жумуштун жоктугунан Кара-Көлдүн көптөгөн жашоочулары Кыргызстандан кете баштап, шаар бир топ бош калуу коркунучунда.

Көк-Жаңгак шаары. Жалал-Абад облусунун түндүк чыгыш тарабында жайгашып, деңиз деңгээлинен 1200-1250 метр жогоруда жайгашкан. Жалпы аянты 12.13 чарчы км. Жергиликтүү рельеф тоолуу кесилишкен. Климаты жайынын салкындыгы жана кышынын каардуу катуу сууктугу менен айырмалоого болот. Кышкы мезгилдери болуп октябрдан мартка чейинки мезгил эсептелет. Жазгы жана күзгү мезгилдерде жамгыр түрүндөгү жаан чачын өтө көп жаап, ал эми кээде нөшөрлөгөн мүнөзгө да ээ болот. Кыштагы каардын жаашы 1000 мм да ашат. Кыш мезгилинде аба ырайы - 30 градуска жетсе, жайкысын +30 градус. Көк-Жаңгак Бишкек шаарынан 660 км аралыкта, облустун борборунан 35 км аралыкта жайгашкан [2,183]. Тагыраак айтканда Андижан темир жол бекетинин акыркы пункту. Шаар көмүр кенинин пайда болушу жана аны мамлекеттик деңгээлде иштетүүнүн натыйжасынан улам 1910-жылы түзүлүп, Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин Президиумунун 1943-ж. 15-апрелиндеги Указынын

негизинде Жалал-Абад облусунун Жаңы-Жол районундагы Көк-Жаңгак жумушчу шаарчасы мурдагы аты сакталуу менен областка тиешелүү шаар болуп түзүлдү, ошого ылайык №47 протоколдун 16 пунктунда шаардык аткаруу комитети жана шаардык кеңеш түзүлгөн. Шаардык аткаруу комитетинде жалпы бөлүм, өздүк стол, пландоо комиссиясынын инспектору, маданий-массалык иштер боюнча инспектор жана архитектор болгон. 1943-жылы шаар уюшулганда Көк-Жаңгак шаардык башкаруу системасы катары аткаруу комитети уюштурулган анын составына коммунисттик партиянын шаардык комитети жана эл депутаттарынын шаардык кеңеши кирген. 2004-жылдагы эл каттоого ылайык калктын саны 10341 облустун калкынын 1.2% түзөт. Шаардагы иштеген калк 1630 адам. Шаарды 30 ашуун этникалык топтордун өкүлдөрү жашайт. Кыргыздар 8.4%, өзбектер 0.64%, орустар 0.54%, татарлар 0.21%, казактар 0.14%, жана башкалар 0.41% түзөт. Ал эми 2009-жылга карата 10500 адам, анын ичинен кыргыздар 8400, орустар 540, татарлар 210, өзбектер 640, казактар 140, башка улуттар 411. Шаар төмөндөгүдөй территориалдык микрорайондорго бөлүнөт: Борбор, эски Көк-Жаңгак, Көлмө, Спутник, Черемушка, Зона, 23-квартал, 40 квартал [7, 258].

Кербен шаары. 1930-жылы бул аймак Караван айылы деп аталып түзүлгөн. Жалпы аянты 0.99 чарчы км. Шаар Жалал-Абад шаарынан же облустун борборунан 220 км. түндүк батыш тарабында жайгашкан. Аксы районунун аймагында жайгашып, деңиз деңгээлинен 1200 метр жогоруда жайгашкан. Жергиликтүү рельеф бирдей кесилишкен. Климаты континенталдуу. Кышы каардуу катуу суук болот. Жайы ысык, жылдык орточо температурасы +12 градус. 2004-жылы 4-октябрда кайрадан Кербен деп аталып райондук баш ийүүдөгү шаар болгон. 2004-жылдын 1-январына карата шаарга караган айыл өкмөттөрүн кошкондо калктын жалпы саны 22408, облустун калкынын 11.2% түзөт. Анын ичинен кыргыздар 19943 (89%) өзбектер 1994 (8.9%), орустар 314 (1.4%) ал калган 157 (0.7%) жана башка улуттун өкүлдөрү. Ал эми таза шаардын калкы 13433 адам, мындан айылдыктар 8975. 2009-жылдагы эл каттоого карата калктын жалпы саны 14100 адам, Кербен шаардык башкаруусунда Кербен, Күлүктөбө, Актөбө, Жетиген, Курулуш, Устукан, Мамай деп аталган айылдык пункттар кирип, Таш-Көмүр шаарындагы темир жолдун бүтүшүнөн 60 км жогоруда жайгашкан [3,57]. Шаардын алгачкы түптөлгөнүнөн тарта 19 этникалык топтор жашап, бул жерде уруулук түзүлүш чоң мааниге ээ болгон. Бүгүнкү күндө шаарда 3 мектеп шаардык оорукана иш алып барып, өндүрүштүк мекемелер жокко эсе. Шаардын түзүлүү зарылчылыгы Аксы районунун борбору катары атоо менен бирге эле бул жердеги коммуналдык тиричиликти жана приоритетти жакшыртуу болгон. Мындагы айрым бир көрүнүштөр шаардын ар тармактагы социалдык-экономикалык абалынын аз-аздан болсо да өнүгүү жолуна түшкөндүгүнөн кабар берет. Ички тышкы инвестициянын жылдан жылга өсүүсү да шаардын уроосуна тоскоол болот деген ишеним чоң.

Пайдаланылган адабияттар.

1. Жалал-Абад облусу. Энциклопедия. - Бишкек, 2001.
2. Катаргин В. Угледобывающая промышленность Киргизии на грани полного исчезновения. URL: www.dw.de/dw/article/0,2734843,00.html. - Загл. с экрана.
3. Концепция развития малых городов и поселков городского типа URL: <http://municipalkg.narod.ru/>. - Загл. с экрана.
4. Кыргыз Республикасынын социалдык экономикалык абалы. URL: www.stat.kg/rus1/common.files/obzor9k.pdf. - Загл. с экрана.
5. Кыргыз Республикасы жана райондору (статистикалык бюллетень) URL: www.eco-expertise.org/wp-content/.../06/book-aarhus-konvention1.pdf. - Загл. с экрана.
6. Кыргызстан цифраларда стат жыйнак. - Б., 2007.
7. Кыргыздар кылымдардын тогошуусунда. - Б., 2000.
8. Мамбеталиева К. Быт и культура шахтеров-киргизов каменноугольной промышленности Киргизии. - Фрунзе: Изд-во АН Киргизской ССР, 1963. - 122 с.

Кадыралиева Н. Ш.,
преподаватель КНУ им.
Жусупа Баласагына
г. Бишкек, Кыргызстан
kadyralieva1986@mail.ru

ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА СТУДЕНТОВ ИСТОРИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА КГУ ПОД РУКОВОДСТВОМ К. М. МАМБЕТАЛИЕВОЙ

Ключевые слова: К. Мамбеталиева, подготовка, педагогические кадры-историков, этнографическая практика.

В 1932 г. было открыто первое высшее учебное заведение Кыргызстана – Кыргызский государственный педагогический институт (КГПИ) [1]. Институт начал свою работу в составе 4-х факультетов биологического, физико-математического, литературного и факультета общественных наук. Общественно-экономический факультет института в 1934 году был преобразован в исторический факультет [2]. Таким образом, в КГПИ на историческом факультете было положено начало массовой подготовке учителей-историков, исторических научно-педагогических и научных кадров. Кыргызстан сам стал готовить кадры с высшим и средним специальным историческим образованием. При этом историческому образованию отводилась большая роль: история и примеры из прошлого должны были «вооружать» учащихся пониманием законов общественного развития, воспитывать на революционных и трудовых традициях советского народа, развивать у них «высокое чувство советского патриотизма», воспитывать готовность к защите социалистической родины и т.п. Таким образом, историческое знание лежало в основе государственной идеологии и носило официальный характер.

В первые годы преподаватели КГПИ формировались из выпускников вузов Москвы, Ленинграда, Киева, Ташкента, Казахского пединститута и других городов Советского Союза. В 1936 году состоялся первый выпуск КГПИ. Дипломы о высшем профессиональном историческом образовании получили 9 человек. Среди первых выпускников исторического факультета были д.и.н., академик Б. Д. Джамгырчинов [3]; д.и.н., проф. А. Х. Хасанов; С. Ильясов; д.и.н., А. Джолдошева. Сразу после окончания КГПИ начинают свою научно-педагогическую деятельность на факультете в 1936 г. Б. Д. Джамгерчинов, а с 1937-1938 гг. А. Х. Хасанов и С. Ильясов [4].

Преобразование КГПИ в КГУ в 1951 г. способствовало значительному расширению и совершенствованию исторического факультета и увеличению числа преподавателей из числа выпускников исторического факультета. Так и в 60-х гг. на историческом факультете, уже преобразованного в университет, начинает свою педагогическую деятельность К. Мамбеталиева.

К. Мамбеталиеву сегодня мы знаем как ученого этнографа, педагога фанатично преданного изучению своего дела – этнографии. К. Мамбеталиева в 1957 г. окончила с отличием исторический факультет КГУ. Поступила в аспирантуру Ленинградского института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР. Окончив ее, работала младшим научным сотрудником сектора археологии и этнографии Института истории АН СССР.

В 1963 г. ректор КГУ С. Т. Табышалиев обратился со специальным письмом к министру просвещения СССР А. К. Каниметову с просьбой перевести К. Мамбеталиеву на работу в КГУ. Где она заняла особое место на историческом факультете КГУ, и работала с 1963 г. до 1984 г. преподавателем кафедры всеобщей истории, затем доцентом кафедры археологии и этнографии (открытой в 1978 г. по инициативе Б. М. Зима). Она читала дисциплины: история первобытного общества, основы этнографии [5], и внесла огромный вклад в дело подготовки педагогических кадров историков.

Одной из главных особенностей подготовки специалистов в советской высшей школе была – ее связь, с конкретными задачами будущей практической деятельности специалиста. Производственная практика служила неотъемлемой частью подготовки специалистов историков в высших учебных заведениях и органически входила в учебный процесс. Практика позволяла студентам получить практические знания и навыки работы по специальности,

содействуя проверке и закреплению теоретических знаний, установлению тесной связи учебных заведений с учреждениями соответствующего профиля. [6]

Изменения, внесенные в учебные планы 1960-1970-х гг., предусматривали развитие ряда новых предметов, факультативов, видов практики на историческом факультете. Их появление уже само по себе было положительным знаком, свидетельством того, что историческое образование расширялось, включая новые научные направления. В 1950-1960-е гг. становится заметным рост интереса к педагогике и методике преподавания. Отчасти это регламентировалось государством: разработанные планы развития институтов и университетов ориентировали профессорско-преподавательский состав вузов на качественное улучшение учебно-воспитательной, научной и методической работы, на усиление связи со школой и оказание ей постоянной методической помощи. При подготовке педагогических кадров историков вносились свои коррективы, так, если студенты раньше проходили только лишь педагогическую практику, то с 1960-х гг. при подготовке студентов историков в КГУ была введена различного направления практика: педагогическая практика, архивная практика, музейная практика, археологическая практика, пионерская практика и этнографическая практика.

Студенты исторического факультета проходили педагогическую практику, где внимание будущих учителей-историков сосредотачивалось на специфике педагогической профессии, умелой организации учебного процесса по своему предмету, формировании первичных умений и навыков в подготовке и проведении классной работы по истории, развитии у них педагогических способностей.

В эпоху «оттепели» перед студентами и преподавателями открыли двери архивы. Исторические факультеты получили возможность проводить в них архивную практику, ей стала отводиться важная роль в профессиональной подготовке историков. На архивной практике проводилось ознакомление с архивохранилищами и экскурсионные работы по сбору материала по архивам, для курсовых и дипломных проектов.

Во время музейной практики студенты знакомились со многими историко-архитектурными и историческими памятниками, она способствовала повышению общей эрудиции студентов [7]. Целью музейной практики было углубление и расширение знания студентов по истории, улучшение профессиональной подготовки будущих учителей, изучение принципов организации музейного дела, основных методов музейной работы, методики экскурсионных работ, привитие навыков организации музейной работы в школе. Музейная практика заканчивалась защитой рефератов по музейной практике, а затем кафедра проводила итоговую конференцию с выставкой лучшей документации, отчетов, фотографий и литературы, собранной студентами за период практики.

Целью археологической практики было ознакомление студентов с историческим прошлым исследуемого района практики, обучение методике раскопочных работ, практическое закрепление теоретических вопросов в период работы практики.

Студенты исторического факультета проходили даже пионерскую практику, что было связано с требованиями времени. Продолжительностью в 3 недели проводилась на 2 либо на 3 курсе.

А проведение этнографической практики на историческом факультете связано с именем К. Мамбеталиевой. Именно она добивалась введения для студентов этнографической практики, во время которой студенты выезжали в регионы республики в составе полевых экспедиций и под ее руководством собирали этнографический материал и осуществляли свои первые научные исследования. Она еще в 1958-1960 гг. проводила этнологические экспедиции в г. Сулукта, Кызыл-Кия, Таш-Кумыр, Кок-Жаңгак и собрала огромный полевой материал, отражающий весь комплекс вопросов, касающегося рабочего класса каменноугольной промышленности. [8]

К. Мамбеталиева в соавторстве с д.и.н. С. Аттокуровым разработала учебную программу по кыргызской этнографии для студентов исторических факультетов. Эта программа была признана одной из лучших ведущими учеными-этнологами Москвы, Ленинграда, Ташкента, Алма-Аты.

Этнографическая практика осуществлялась кафедрой всеобщей истории на 1 курсе и проводилась под руководством К. Мамбеталиевой. Студентов делили на 2 группы: одна группа

проходила археологическую практику, другая этнографическую практику, сроком в 3 недели. Практику в среднем проходили около 40 студентов.

Историко-этнографическая практика являлась по своей практической значимости важной частью подготовки дипломированных специалистов. Целью практики: было формирование профессиональных умений и личностных качеств будущего специалиста, сбор этнографического материала по вопросам быта рабочих, по изучению прошлой истории родного края, ознакомление студентов-практикантов с методикой краеведческой работы, организация экскурсий по достопримечательностям региона, посещение мест культурных и исторических памятников.

Задачами практики являлись: закрепление и углубление знаний, полученных студентами в процессе обучения в университете и освоения лекционного курса исторического краеведения, этнографии; овладение навыками и умениями применять полученные знания при решении практических задач; овладение методикой проведения полевых краеведческих и этнографических исследований; приобретение студентами практических умений, навыков и опыта проведения краеведческих и этнографических исследований; совершенствование коммуникативных навыков, аналитических и организаторских умений.

Перед этнографической практикой студентов знакомили с инструкцией по технике безопасности и охране труда студентов в период проведения этнографической практики [9].

Студенты этнографической практики в 1963 г. работали совместно с Кетмен-Тюбинским археологическим отрядом института истории АН КССР [10].

В 1967 г. студенты исторического факультета работали в с. Калининское, с. Беловодское, г. Токмок, г. Кант, г. Каинда [11], в Ыссык-кульской котловине, Таласской котловине [12], студенты были разделены на 3 группы и работали в поселках Хайдаркан, Кадамжай, Чаувай (ЮГМК им. Фрунзе) Южно-горнометаллургический комбинат им. Фрунзе.

В 1967-1968 уч.гг. проводились историко-этнографические экспедиции в районах Таласской и Кирове. С целью ознакомления с племенным составом кыргызов, проживавших в Таласской долине; составлялась схематическая структура о племенах саруу, кушчу и др. [13].

Студенты 1 курса в 1968-1969 гг. этнографическую практику проходили среди рабочих Токтогульской ГЭС и сельского населения, близлежащих к поселкам Токтогул и Кара-куль кишлаков [14].

В 1969 г. этнографическая практика проводилась по двум темам: «Родословная таблица кыргызов и этнический состав населения указанных районов» и «Жизнь и быт колхозников Чуйской долины». По первой теме материал собирали студенты, владеющие языком местного населения и интересующиеся историей кыргызского народа. По второй теме работали студенты не кыргызы. В результате практики студенты получали навыки по сбору этнографических материалов [15].

В ходе работы этнографической практики в конце каждого рабочего дня подводились итоги работы за день. Собранный материал изучался, итоги подводились на занятиях этнографического кружка. Этнографический материал использовался при написании курсовых и дипломных работ, лучшие доклады слушались на студенческих научных конференциях факультета.

В качестве недостатков этнографической практики в своих отчетах руководители практики отмечали, что в 1960-х гг. студенты практиканты до сих пор не были обеспечены необходимыми условиями для полевой практики, поэтому бывали случаи, когда студенты ночевали под открытым небом, из-за отсутствия палаток, спальных мешков, раскладушек [16]. Также говорилось об отсутствии специалистов: фотографа, картографа, что делало практику малодейственной. Руководители в своих отчетах отмечали, что уже во всех университетах, где преподается этнография, практика по данному предмету мыслится и проводится только так, ибо изучение жизни и быта любого народа без фотоиллюстрации абсолютно невозможно. Отсутствовало руководство и контроль производственной практики со стороны учебной части (имеется ввиду, университетский методист) [17]. Говоря о недостатках этнографической практики в советский период нельзя не сказать о том, что этнографическая практика сегодня вообще не проводится на историческом факультете, что также влияет на качество подготовки историков и развитие этнографической науки в республике.

Под руководством К.М. Мамбеталиевой на историческом факультете КГУ успешно работал и кружок этнографии. Участники кружка принимали участие во всесоюзных

студенческих научных конференциях, награждались дипломами и похвальными листами. Многие члены этого кружка успешно защищали дипломные работы по актуальным проблемам этнографии, получили рекомендации продолжать научную работу в аспирантуре. Среди её учеников стали видными учеными, докторами наук, профессорами Т. Чоротегин, А. Асанканов, А. Акунов, М. Эдилова, Ж. Матенова и другие.

К. Мамбеталиева читала лекции в университете, скрупулезно объясняла этнографический материал, используя наглядные пособия, широко применяла труды и открытия известных ученых-этнографов. Благодаря ей студенты исторического факультета проходили этнографическую практику. В результате студенты чувствовали себя соучастниками этнографических исследований и глубоко осваивали предмет. Велика её заслуга и в том, что кыргызская этнография выделилась из исторической науки и заняла свое место в мировой этнографии. Исследования и труды К. Мамбеталиевой вошли в золотой фонд науки Кыргызстана. Как видно из ее деятельности на историческом факультете К. М. Мамбеталиева была не только талантливый ученый-исследователь, но и замечательный педагог.

Список использованных источников:

1. В. М. Петровец, А. С. Сраждинов, И. М. Скляр. Первенец высшей школы Кыргызстана. – Б., 1992. – С. 8,12.
2. С. Т. Табышалиев. Кузница подготовки кадров. – Ф., КГУ, 1971. – С. 185.
3. Славный отряд кыргызской интеллигенции // Советская Киргизия 1966 г. 19 октября № 241. С. 3.
4. В. М. Петровец, А. С. Сраждинов, И. М. Скляр. Первенец высшей школы Кыргызстана. – Б., 1992. – С. 35.
5. ЦГА КР. КГУ. Ф. 869; Оп. 10. Ед.хр. 901. Л. 17-22. Отчеты о работе кафедр.
6. С. И. Зиновьев. Учебный процесс в советский высшей школе. – М. «Высшая школа», 1975. – С. 294
7. ЦГА КР. Ф. 869; Оп. 10. Ед.хр. 189. Л. 66-69.
8. К. Бектурганова. Дочери земли кыргызской. – Б.: Бийиктик, 2007. – С. 224-232.
9. ЦГА КР. Ф. 869; Оп. 10. Ед.хр. 700. Л.111. КГУ. Протоколы заседания Совета факультета
10. ЦГА КР. Ф. 869; Оп. 10. Ед.хр. 389. Л.4-5. КГУ. Отчет годовой по учебной и производственной практике студентов КГУ 1963 г.
11. ЦГА КР. Ф. 869; Оп. 10. Ед.хр. 655. Л.2-6. КГУ. Отчеты руководителей о прохождении студентами практики кафедры истории Кыргызстана за 1966-1969 гг.
12. ЦГА КР. Ф. 869; Оп. 10. Ед.хр. 900. Л.12. КГУ. Справки и отчеты о работе за 1967-1974 гг.
13. ЦГА КР. Ф. 869; Оп. 10, Ед.хр. 655. Л.11-12. КГУ. Отчеты руководителей о прохождении студентами практики кафедры истории Кыргызстана за 1966-1969 гг.
14. ЦГА КР. Ф. 869; Оп. 10. Ед.хр. 700. Л.111. КГУ. Протоколы заседания Совета факультета 1967-1969 гг.
15. ЦГА КР. Ф. 869; Оп. 10. Ед.хр. 405. Л. 61-62. КГУ. Отчеты о выполнении учебных планов кафедры всеобщей истории за 1949-1969 гг.
16. ЦГА КР. Ф. 869; Оп. 10. Ед.хр. 900. Л.12. КГУ. Справки и отчеты о работе за 1967-1974 гг.
17. ЦГА КР. Ф. 869. Оп. 10. Ед.хр. 405. Л. 61-62. КГУ. Отчеты о выполнении учебных планов кафедры всеобщей истории за 1949-1969 гг.

КЕМЕНГЕР КАРГА БИЙДИН МИҢ САНАТЫ (1718-1828)

Улуу кыргыз элинде аңтаңдап адашууну билбеген, сүйлөгөнү санат, жашоосу өрнөк нечендеген даанышмандар, сансыз алааматта, тоо жылып бар жатса да акылынан шашпаган акылмандар, жандуу менен жансыздын сырын билген билгилер, уккандын кумарын кандырган, чечилбеген табышмактын жообун тапкан, өнбөгөн доону өндүргөн чечендер жашап өткөн. Алар миндеген жылдар бою жыйналган аталардын айткан акылын, энелердин насаат-санатын өз боюна сиңирип, элден алып элге өткөрүп берип келишти. Бирок бардык эле даанышмандын, акылмандын, кемеңгердин, чечендин тагдыры окшош боло бербейт тура. Анткени бүтүндөй улуу адамдардын, даанышмандардын айткан кептери, санжыргалуу сөздөрү бизге жете берген жок. Кандай гана керемет сөздөр, улуу баяндар, уламалуу санжыралар өздөрү менен кошо кетти. Алардын уюткулуу сөздөрүн жаттап калган куйма кулактуулардын болбой калгандыгы же сөз кадырын түшүнбөй көңүл сыртына калтырган муундун келиши менен «айтылган сөздөр, атылган ок сыяктуу» изин таптырбай жоголду. Эми бүгүн «аттигиң» деп, тизебизди муштап, эринибизди тиштеп, желкебизди кашып, өкүт айтып олтурабыз.

«Өсөөр адам өзүн сыйлайт», – дегендей эстүү эл улуу муундун айткан сөзүн аздектеп, көкүрөгүнө бек тутуп, эсине кыттай куюп сактап келсе, ал эми сөөгү жаткан жерин чоң корумдап, тегерегин тосуп, күмбөзүн тургузуп, мал эмес бөлөк бөтөн адамдардан дагы коруп, өзгөчө сый урмат кылышат экен. «Өлгөндөр баркталмайын, тирүүлөр даңкталбайт», – деген сыңары өлгөн адамдарга ушунча ызаат сый көрсөткөн элден атактуу инсандар, жалындуу жаштар чыкпаганда анан, өзү менен өзү болгон, биринин сөзүн бири укпаган, айткан тилди албаган, өзүнүн агасын эмес, бирөөнүн агасын сагалаган, аксакалы улуу экенин, балдары кичүү экенин, аялы ургаачы экенин билбеген элден «укмуштуулар» чыкмак беле. Ошондуктан «Колдо бар алтындын баркы жок» же «Басмайылдын кысканын минген билбейт, ат билет. Азаматтын жакшысын тууган билбейт, жат билет» болбой дагы да болсо эл арасындагы көкүрөгүндө учкундуу оту, оозунда айтаар сөзү бар, «куйма кулактуу» аксакалдардын билгендерин кеч болуп кала электе жазып, тасмага түшүрүп калышыбыз керек.

Туура, азыр түрдүү жазылган чыгармалар, эмгектер аябай көбөйдү. Бирок эч ким окубаган китептерге айланып, китептин дагы кадырын төмөндөтүп жибергендейбиз. Же болбосо ар ким эле кат тааныганы, тааныбаганы да өзүнүн өмүр баянын, урук-уруусун шумдуктуудай мактап, даңазалап жаза берсе эле, эл окуй бербейт. Балким жаман жазылган ыр болсун, жаман тартылган сүрөт болсун, анын угарманы же көрөрманы табыла береттир. Ошондой болсо дагы ар ким өзүнүн колунан келген ишти гана кылган туура болот. Эгерде сенин тарыхта кала турганга укугуң, же тарых сени жазуу милдеттүү болсо жазган китебиң үчүн эмес, элге, мекенге жасаган эмгегиң үчүн жазылып калууга тийиштүүсүң. «Чөптү кордосоң көзгө зыян» дегендей китепке дагы, жазылган ар бир сөзгө аяр мамиле кылсак дейбиз.

Жогоруда биз кеп козгогон «көркөм сөз өнөрүнүн ири өкүлдөрүнүн тагдырлары, өлгөндөн кийинки даражалары түрдүү болот турбайбы» дегенибиз кай бирөөлөрүнүн аты ондогон кылымдар бою даңкталып келе жатса, көптөрүнүн айткан акылдары, насааттары эмес аттары дагы айтылбай, алардын кадыр-баркынан даражалары кем болуп, белгисиздердин арасынан орун алып калгандыгы аябагандай чоң өкүнүчтүү.

Ал эми биз кеп кыла турган Карга акенин Жаратканга жалынган дубалары кабыл болуп, эки дүйнөдө тең даражасы бирдей көтөрүлүп, өзүнүн элинде өмүр бою «түшпөс бий» атыгып, айткан сөзүнүн баары аткарылып, бул жалган дүйнөнүн даамын жүз он жыл татып өтсө, арадан төрт кылымдай мезгил өтсө дагы айткан берметтүү акыл насааттары бүгүнкү күндө бир урууга эмес бүтүндөй улутка кызмат кылып, баркын жоготпой, такыр көөнөрбөй, укумдан тукумга уланып келе жаткандыгы кимди гана таң калтырбайт. Дегеле кылымды карытып, кандай адамдар жашашат мунун өзү чоң философия эмеспи. Жүз жашты кой элүүсүндө эңчейип, алтымышында алжып, жетимишинде желпинип, сексенинде котур болуп ар кимге

сүйкөнүп калып жатканы дагы жок эмес. Ошон үчүн улуу муундун өкүлдөрүнө ыйман, нысап, аксакалдык нарк бер деп тилей жүрбөсөк өзүбүз эле зыян тартабыз.

Эми кеп кезеги кылымдын карыта жашаган, кыргыз улутунун улуу сыймыгы, Акелердин акеси, даңазалуу даанышман Карга аке тууралуу болсун.

Карга аке кырк уруулуу кыргыз элинин чоң урууларынын бири Бугу уруусунун Желден уругунан чыккан. Ал болжолдуу 1718-жылы Ысык-Көлдүн тескейинен орун алган Дархан айылында туулган. Карга акенин жети атасын сүрүп көрсөк: Долондон Агуул, Агуулдан Тагай, Тагайдан Кылжыр, Кылжырдан Орозбакты, Орозбактыдан Мырзакул, Мырзакулдан Алсейит, Алсейиттен Туумакашка, Туумакашкандан Каракозу, Каракозудан Желден, Желденден Түлөкө, Түлөкөдөн Мендегул, Мендегулдан Карга аке [http://kmb3.kloop.kg; Мамбетов, 2013: 15]. Карга акеден Долон бийге чейин он эки муун өтүп жатат. Бул жерде дагы бир кызыгы Алсейиттин үчүнчү аялы Чээжимжан калмактын кызы болгон. Андан жалгыз Туумакашка төрөлөт.

Бул боюнча «Улукбектин санжырасында» төмөндөгүдөй баяндалат: «Кыргыз санжырасында айтылган уламыш боюнча кайберендин тилин, сырын билген бир касиеттүү адам ушул Ала-Мышык тоосуна келип, дүйнөдөн кайткан экен. Өзү менен кошо ээрчип жүргөн бир уулу менен бир кызы сыягы кеч күз болуп, айылга түшө албай, тоо арасында бир үңкүрдө кыштап калышат.

Ошол убакта Орозбактынын Асанмырза менен Карамырза деген эки уулу Ала-Мышык тоосуна аң уулап чыгышат. Бир жерге келгенде тоонун боорунан созулуп чыгып жаткан көк түтүндү көрүшөт. «Бул жерде бирөө бар окшойт» дешип, түтүн чыгып жаткан жерге жакын келишсе, үңкүргө бугулар кирип-чыгып жатышыптыр. Карамырза мылтыгын алып, бирин атып жиберет. Ошол убакта ачуу кыйкырган кыздын үнү чыгат. Кирип барышса, бугунун терисин кийинишкен бир кыз, бир улан. Окко учуп өлгөн бир тууганын кучактап бир кыз ыйлап отуруптур. Ыйлап отурган кыз «кимиңер аттыңар» деп сурайт. Карамырза моюнуна алганда, кыз алаканын тетири жайып: «Тукумуң жүзгө жетпесин, жүзгө жетсе да, күзгө жетпесин» деп бата кылып жиберет. Эки бир тууган өлгөн баланын сөөгүн ошол жерге жашырып, кызды алып келгенден кийин Карамырза калыстык кылып, агасы Арыкмырзага кыз кылып берет. Арыкмырза багып жүрүп кыз он үч-он төрт жашка чыгып, бой жетип калганда, «өзүмө токол кылып алсамбы» деп көңүлдөнүп атканда, байбичеси билип калып, согум союлган күнү атайын элге угуза айтып күйөөсүнө: «Ушул бугу кызды иниц Мырзакулдун баласы Алсейтке алып бербейсиңби?» – дейт. Анан элдин көзүнчө макул болуп, «эл алдында ушак болбоюн, баласынан аял талашты дедирбейин» деп инисинин баласы Алсейтке алып бериптир [http://www.sanjyga.kg]. Нике кыйылган соң, кыз Алсейиттен үч нерсени суранган экен. Биринчиси: – «Мен жуунуп жатканда үйдөн чыгып кетип, артыңызды кылчайып карабаңыз», – дейт. Экинчиси: – «Турмушта ар кандай болот, урушуп калсак, башыма урбаңыз». Үчүнчүсү: – «Мен киммин, кайдан келдим, эмне кылгам, тегим ким экенин сурабаңыз». Алсейит кызга үйлөнгөндөн кийин иши оңолуп, даражасы өсө баштайт. Бирок, ал «эмне үчүн минтип айтты» деп, жуунуп атканда шыкаалап карайт да, кыздын башында мүйүзү бар экенин көрөт. Ошентип, ал биринчи шартын бузуп коюп, кийин анын айынан «тукумунун көзү кароо» болуп калыптыр [http://kmb3.kloop.kg].

Алсейиттин экинчи аялы бугу энеден Жаманкул, Бапа деген эки уруу эл тараган. Биринчи аялы Тообукта. Андан Боор тукуму тарайт.

Кыз жашы өйдөлөп барганда, «мүйүздүү байбиче» деген атка конуп, анын олуялыгынан улам Алсейит калмак кызы – Чээжимжанга үйлөнүп, ушунчалык көп жана мыкты тукумдуу болуптур [http://kmb3.kloop.kg]. Демек, Алсейит Чээжимжанды Мүйүздүү эненин кеңеши менен алган экен. Кыргыз элинде: «Келин жердигин айтпайт, барган жерин айтат», «Кыздын менен алган экен. Кыргыз элинде: «Келин жердигин айтпайт, барган жерин айтат», «Кыздын уругун сурабайт, өзү айтат» деген байыртадан эле келе жаткан түшүнүктөр ошол аялзатынын эр кишини сыйлоосунун туу чокусу болсо керек деген ойго жетеленесиң. Себеби бардык нерсе барып эле салыштырмалуулукка барып такалат. Адамдар дагы бири биринен ошол адамдык касиет-касирети, тагдыр жазмышы менен өзгөчөлөнүп, айырмаланып турат.

Жогорудагы санжырада баяндалгандай Карга бийдин ата-теги да жөнөкөй тегин адамдардан эмес экендигин белгилөөгө болот. Бирок Карга бийге чейинки ар бир муунга токтолуп алардын жашаган доорун, эл оозунда айтылып калган окуяларына токтоло берип баяныбыз узарып кетпеси үчүн Карга бийдин же Карга акенин баянына көңүлүңүздөрдү буралы.

Мендегулдун тун уулу Сатыш жаштайынан тың чыгып, сүйлөгөн сөзү, кылган иштери менен элге жагып, эл оозуна алына баштаган мезгилде аны энеси өзүнүн төркүндөрүнө барып, коноктоп келүүгө уруксат берип жөнөтөт. Өзүн жалгыз жибербей жанына айылдагы балбан билектүү жигиттердин бири Казакбайды коштоп жиберет. Жолдо бир нече күн жол жүрүшүп, эч кимди жолуктурбай, ээригип келе жатышканда алдыларынан бир топ караанды көрүп, алардын каракчылар экендигин баамдабай Сатыш балалык кылып чаап барып жөн гана амандашканча болбой, «арттан кууп келе жаткан куугун» экен деген ойго келген каракчылар жаш баланы найза менен уруп өлтүрүп качкан бойдон кетишет. Артта келе жаткан Казакбай көз ачып жумганча болуп өткөн окуяга түшүнүп түшүнбөй, үлгүрүп үлгүрбөй, ортого арача түшө албай калып баланын өлүгүн кучактаган бойдон кала берет. Сатыш баланын сөөгүн зуңкуйтуп атка артып барганда, баласынын каракчылардын колунан мерт болгонун уккан эне күйүтүнө чыдабай, Казакбайды: – «Сатышымды сага табыштадым эле, сени, Кудайга табыштадым эле. Топ кишилик алың бар эле. Тукумуң үчтөн ашпасын», – деп тетири каргыш бата айткан экен. Күйүттүү адамдын каргышы түз тиет дегени чын белем, каргышы өтүп кетиптир деп айтышат. Сатыштан кийин Самтыр, Боку, Байкиши аттуу уулду болушат.

Ошентип өлбөгөн жашоо уланып жаткан күндөрдүн бир күнүндө Карга акенин энеси суу алып келгени идиштерин көтөрүп алып, алышты карай кетип бара жатса, алдынан жылан чыгып алдын тосуп жатып алат. Байыртадан эле кыргыз «жылан үйгө кирсе, ак чач» дейт эмеспи, ак чачайын десе жанында ак жок, ойлонуп олтурбай башындагы ак жоолугун чече салып, жерге жайып, өзү жыланды айланып өтүп кетет. Сууга барып келгенче жылан такыр эсинен чыкпайт, чакасына сууну шаша-буша толтуруп кайра келсе, жоолукта жыландын карт териси калып өзү жок. «Түш болмоюн иш болбойт, аян болмоюн баян болбойт» дегендей чак түштө болуп өткөн окуяны эне жакшылыкка жоруп, айылдын элин бирин калтырбай чакырып түлөө өткөрүшөт. Туура бир жылдан кийин дагы бир балалуу болгондо, эне: – «Сатышымдын орду эми келди», – деген дешет [Асанбеков, 2011 : 14].

Кыргыз элинин балага ат коюу салтынын бир түрү боюнча, боз үйдөн сыртка чуркап чыкканда көзгө биринчи эмне көрүнсө жансыз болобу, жандуу болобу ошонун атын коюу адаты болгон эмеспи, анын сыңарыдай «Карга төрөлгөндө боз үйдүн чамгарагынан бир карга кетпей, какылдаптыр» [Асанбеков, 2011 : 14], деген маалыматты жолуктурабыз. Карга аты коюлуп калышына жогорудагы маалымат чындыкка өтө жакындашат.

Ошентип Карга эр жетип, үйлөнүп орун-очок алып калган кезде атасы Мендегул каза болот. Өлгөн адамдын ариетин, каада-салтынын баарын жасагандан кийин улуу агалары «атадан калган малды бөлүшөлү» деген маселени ортого коюшканда, Карга: – «Адегенде инилерибизди үйлөйлү, андан кийин бөлүштүрөлү», – деп туура, калыс сөзүн айткан экен. Туура сөз баарына жагып, инилери Ногой, Сүйөрдү үйлөнтүшкөндөн кийин атадан калган малды теңдеп бөлүшүп алышат. Демек, Карга кичинекейинен баштап тирикарак чоңоюп, акылы зирек болуп, аны менен улуу, кичүүлөрүнүн баары эсептешип, оюн-пикирин угушкан жана ага макул болушкан.

«Атанын байлыгы, балага байлык болбойт» дегендей атанын байлыгы балдардын бардыгына эле жуга бербейт. Ата өз байлыгын беш же он баласына теңдеп бөлүп бергени менен энчине бардыгы бирдей пайдалана албайт. «Бай мактанса бир жуттук, баатыр мактанса бир октук» болуп, бир заматта эле башканын колун карап калган эчен замандар өткөн. «Атадан алтоо болсоң да ар жалгыздык башта бар», «Бир үйдүн жарыгы экинчи үйгө тийбет» деп айтылгандай бир туугандардын баары эле малга бай боло бербейт. Бири малга, бири башка, бири жашка бай болот. Мына ошол Мендегул атасынан калган малдын «куту» Байкиши менен Каргага «конот» экен. Бир кезде «мал чаап келүү», «жылкы тийип келүү» баатырдык өнөр, бир чети кесип, бир чети эрдик катары эсептелген. Себеби жуттан, кырсыктан же оорудан кырылып калган малдын ордун толтурабыз деп башка уруулардын, кошуна элдердин малын чаап келип турушкан. «Мал боор эт менен бир тең» дегендей колундагы малды ким эле берип койгусу келсин, жан-алы калганча малын талашып кармашат. Бирок күч тең болбой калган учурда адамдар мерт болгон. Мындай учурда көчмөндөр болсун, отурукташкан эл болсун «кун» төлөшкөн. Бул тагдыр баарынын башында турган.

Ууру-кескиден, ит-куштан сактанган байлар жылкыларын чогуу жайып, чогуу көздөө адатка айланган мезгил экен. Адаттагыдай эле Байкиши менен Карга дагы өз малын «сарыкатын» уруусунун байларынын жылкысы менен чогуу багып жүргөн күндөрдүн бир күндөрүндө сарбагыш уруусунан чыккан «баатырлар» жылкыга тийишет. Айдап кеткен

жылкынын артынан куугун түшүп, жанжал чыгып, эки тараптын чабышында Байкиши жылкы тийген тараптын бирөөсүн союл менен өлтүрө чабат. Адам өлдү. Көчмөндөрдүн эрежеси боюнча өлгөн адамга кун төлөнүшү шарт. Бирок канча өлчөмдө төлөнүшү керек? Себеби ал адам дагы ак жеринен эле өлгөн жок да? Сарыкатындар «кундун жарымын төлөйсүңө»р десе, куугунчулар «жетиден экисин гана төлөйбүз» деп эки тарап келише, чечише албай тирешип калат. Чыр күчөгөндөн күчөп бара жатканда бул маселени чечүү үчүн калыска барууну, ошол кандай чечсе баарына макул болууну туура көрүшөт. Ошентип кыз алып, кыз беришип, бирге жайлоолорго көчүп-конуп жүрүшкөн казак туугандардан калыс кылууга токтолушат. Калыска барганда эки тарап бирдей болгон окуяны, өз чындыктарын түрдүү өңүттө айтып бүткөндөн кийин, эң артында Карга:

Көп курусун, көпкө бүткөн көз курусун,

Аз курусун, азга бүткөн сөз курусун.

Көп курусун, көпкө бүткөн мал курусун,

Аз курусун, азга бүткөн жан курусун, – деп айтып калат [Асанбеков, 2011 : 15]. Мааниси терең айтылган ойду уккан калыс, сөзгө, акыйкатты белгилегенине өтө ыраазы болуп, таң берип, Карга тараптын пайдасына «кундун өлчөмү жетинин экиси болсун» деп чечиптир. Мына ошол окуядан кийин Байкиши эки тизгин бир чылбырды, сөз алып кеп айтканды: – «Малдан алдырсам – маа, Кептен алдырсаң – саа», деп Каргага бийликти өткөрүп берген экен дешет.

Түрдүү макал-лакаптарды, акыл-насааттарды бардыгыбыз эле угуп, айрымдарыбыз аны пайдаланып деле жүрөбүз. Бирок ошол алптын күчүн, алакаттын илебін токтотуп койгон сөздүн күчүн кимибиз кандай кабыл алып жатабыз? Мына маселенин бардыгы ушул жерде. «Жамандан жакшы туулат, адам айтса ынанысыз. Жакшыдан жаман туулат, бир аяк ашка алгысыз» дегендей кээ бирибиз билген нерсебизди жеткиликтүү айтып бере албай, тилибиз күрмөлүп, ой жетип турганы менен тил жетпей, аба жетпей, өз шилекейиңе өзүң чакап туруп каласың. Туура ойлоону, ойду даана, так элге жеткирүү дагы чоң машакаттуу иш экендигин танууга болбойт. Бул мезгилге чейин деле, бүгүнкү күндө дагы улуттук лидерлер даанышмандыктын «көзүн» табып, элин акыл күчү аркылуу акыйкаттык менен башкарып келсе, алардын кылган иштери, айткан акылман кептери калктын кадырлаган ооздон оозго өткөн мурастарына айланып келген.

Карга аке дагы өз учурунда эл башы-бий болуп жеңил эле келип калбаптыр. Көчмөндөрдүн салты боюнча атанын байлыгы балдарына теңдеп бөлүнүп берилсе, бийлик бир гана баласында калган. Ал эми «бий» элди каалагандай башкаруу, дөөлөткө тутунуп олтуруу дегенди түшүндүргөн эмес. Элдин кызыкчылыгы үчүн күрөш дегенди туюндурган. Үй бүлөнүн уруунан, эрди-катындын чабышынан баштап, урууларды жазалоо, жер-жайыт талашуу көйгөйлөрүн, каада-салттын аткарылышын көзөмөлдөгөн, түрдүү машакаттардын баарын чечкен жана аларга жооп берген чоң жоопкерчиликтүү кызмат болгон.

Элди күч менен эмес акыл менен гана башкарган учурда ынтымак-ырыс, тынчтык орнойт. Ал эми калган учурларда өнүгүү эмес, жок болуп кетүү коркунучу туулат. Ынтымакка, биримдикке чакырууга акыл көрөңгөсү кемибеген кемеңгерлер гана жараган. Анда Карга акенин калың элге калтырган осуятын мисалга тартып көрөлү:

... бирдик орногон жерде, тирдик бар,

Ынтымак көкөлөтөт, чыр-чатак көмөлөтөт.

Ырыс алды ынтымак, ынтымагың жок болсо, алдындан таяр алтын бак.

Ынтымак болсо үйүңдө, ырыскы толоор күнүгө.

Ынтымактан айрылдың, ырысыңдан кайрылдың.

Биримдиги жок эле тозот, биримдиги күчтүү эл озот.

Ийгилик башы ынтымак, ынтымак болсо күн чубак.

Душманга өздөй караба, түшөөрсүң бир күн санаага.

Душманың кылдай болсо тоодой көр, ийнедей болсо төөдөй көр.

Душманга кекти кетиргенче, денеден башты кетир.

Жоо жакаласа, бөрү этектейт.

Жоолашкан эки элди бириктирүү үчүн кайраттуу кол керек, акыры түбү акылы мол жан керек, – дептир. Жогорудагы «ат башындай алтынга» да алмашкысыз уңгулуу сөздөрдүн баары ынтымакка, биримдикке чакырылган насааттар экендигин эч ким танбаса керек. Демек, ошол мезгилде да кыргыз элинде анын ичинде ири уруулардын ортосунда ынтымак, биримдик жетишпей келген. Себеби ар ким өзүнүн кокту-колотуна, урук-уруусуна элине ээ болуп ээлик

кылса, ошого канагат кылышкан. Карга бийди мындай майда бөлүнүп-жарылуулар, өзгөчө Бугу уруусунун чачырап бөлүнүшү көп ойлонткон өңдөнөт. «Бугу уруусунун баарынын башын бир бириктирсе, баш-көз боло алса, ага бир Боромбай жарайт» деп, ал өз сөзүндө:

– Оо, Боромбай султаным.

Бийликтин күчү биримдик.

Биримдиги жок болуп,

Бугу эли алды-алдынан бүлүндүк.

Жолубузга сакчы бол,

Журтубузга башчы бол.

Манас атандын осуятын тутунуп,

Кулаалы таптап куш кылгын,

Курама жыйнап журт кылгын.

Ар уруу элди курап ал,

Адилет карап сурап ал.

Көп элди көп экен деп көкөлөтпө,

Көп элге аз элинди чөгөлөтпө.

Бирин ашынта мактап,

Экинчисин басынта мактаба.

Узун карап тең сана,

Убайга салбай кең кара.

Айтканың жерде калбасын,

Канатың карып талбасын.

Жүрөгүң кабында болсун,

Акылың табында болсун.

Сен – түндүк, биз уукпуз,

Бирде жылуу, бирде суукпуз.

Оң, солун өзүң билээрсиң,

Көңүлүңө илээрсиң.

Кар эрибей сел болбойт,

Калк жыйылбай эл болбойт.

Башчы акылман болбосо,

Башка журт менен тең болбойт.

Хан кара өзгөй болсо өлгөнү,

Өзүн өзү тирүүлөй көмгөнү.

Хан жаңылса кадыры кетет,

Калк кыйналса сабыры кетет.

Жакынындан алыс бол,

Жалпы журтка калыс бол.

Ойлонбой ишин баштаба,

Баштаган ишин таштаба.

Акыл – сокур адамга көз,

Өлөсөлүү жанга сөз, дудукка тил.

Айласыз акимдин айланасында акмактар көп болот,

Айлалуу акимдин айланасында акылдуулар топтолот.

Акылдуунун акылы жугат,

Акылсыздын кесири жуга.

Акылдан жакын дос барбы,

Ачуудан жаман кас барбы?

Тамган жериң каска кетпесин,

Талаа-түзүңө көз арткан жетпесин.

Акылдуу башчы жоктон бар кылат,

Акылсыз башчы барды жарга урат.

Амалдуу какырдан чөп чыгарат,

Жалгыздан көп чыгарат.

Кемтигинди биле жүр,

Керейбей кепти иле жүр.

Казака канатташ-табакташ бол,

Оруска ооматташ-сабакташ бол.

Көл толкуса толкусун, эл толкубасын.

Бейпил жашап чочубасын.

Касыңа жан тартсаң, башыңа кан тартат.

Айткан акылым сага ашыкча болбос. Анын үстүнө өзүң деле акыл-эстүү, экиннин бири болгон абройлуу жансың. Жашың аз-көп эмес, кыркка чамалап калдың.

Жети өлчөп, бир кесе бил.

Күлгөндүн баары дос эмес,

Күйгүзө айткан кас эмес.

Калк айтса, калп айтпас.

Ак бол, так бол,

Ар балээден сак бол. Ал эми мына бул алкынган ак боз атымды ак дилден алдыңа тартып, кылым карыта жашаган ак батамды аянбай берип жатамын. Анымды жүрөгүң менен ак ниетинден кабыл алып кой» [Асанбеков, 2011 : 34-35; Мамбетов, 2013 : 17-18.] – деп Карга аке Боромбай бийге ак батасын бериптир.

Эми жогоруда Карга аке Боромбайга алгач кайрылганда эле «султаным» деп атап өттү. Биз ушул сөздү тактап алууну ылайык көрүп турабыз. К.Юдахиндин сөздүгүндө «султан» термини бир нече мааниси менен берилген: Алсак, 1) кээ бир мусулман өлкөлөрүндө монархтардын титулу; 2) хан тукумунун мүчөсү; 3) кооздук (көбүнчө аскердин баш кийимдерине тагылуучу бир тутам куш жүкү же бир топ кыл); 4) асылзат (эпостордо берилет) [Русско-кыргызский словарь, 2012 : 840]. Демек, берилген төрт маанинин ичинде Боромбай бийге төртүнчү мааниси туура келгендигин баамдаса болот. Анын жеке адамдык сапатына карата «эл берген наам» деп караса болот.

Бул ойду изилдөөчү К.Исмаев дагы төмөндөгүдөй өңүттө тастыктап өтөт: – «Ал (Боромбай бий – К.О.) өз элинин камкор, көсөм жетекчиси, ар кандай саясий, согуштук иште алысты көрө билген кылдат стратег, ири демократ, феодал, куюлуштуруп сүйлөгөн чечен, акын болгон. Ал мамлекеттик-чебер ишмер, элдин бакубаттыгы үчүн күч-кубатын, аң-сезимдүү өмүрүн тартуулаган адам болгондуктан, өмүрүнүн акырына чейин көл бугусунун гана улуу даражалуу өкүмдар-манабы эмес, бугу уруусу менен танапташ, аралаш жашаган дөөлөс, саруу, мундуз, коңурат, саяк, катаган ж.б. уруудагы элдердин да даанышман, кара кылды как жарган калыс, адилет жетекчиси болгон. Ошондон улам эл аны жигит пири Султан деп аташкан [http://nbisu.moy.su/_ld/3/392_Ismaev_Kangeldi.pdf]. Бул маалыматтардан улам биз анын «султан» даражасын алышы бийликтеги адам катары эмес, адамдык мыкты, асыл сапаты үчүн эл тарабынан берилген. Демек, Боромбай бийдин жалпы көл өрөөнүнө бий «жылдызы» жанып калышына Карга акенин чоң таасири тийгендиги, анын ыраазы-макулдугу менен «Бий» даражасын алгандыгын көрүүгө болот.

«Дарактын жемиши канча болсо, шагы ошончо ийилет» дегендей «журт атасы» даражасына жеткен адамдарга жакындан, алыстан жол арбытып көптөгөн адамдар саламга келип, ал-акыбал сурашып, нускалуу кептен улашып, сөз «атасын» таанытышып, коюн-колтук сыр алышып кетип турушкан. Ошондой күндөрдүн бир күндөрүндө Карга акенин үйүнө Белек уруусунун бийи Бирназар бий конокко келип калат. Келген конокту түнөтпөй, конок каадасын кылбай кетирүү бир адам үчүн эмес бүтүндөй бир уруу үчүн кечирилгич чоң күнөө, бул үчүн керек болсо айып дагы төлөшкөн. Келген коноктордун дагы даражасына жараша мал союлган. Тактык үчүн айта кете турган нерсе, үй ээси келген адамдан кетээрин эч качан сураган эмес. Көчмөн жашоо аларды өтө кыраакы болууга тарбиялаган. Болгону аттан түшүп келе жаткан адамдын камчыны кайсыл абалда алып келе жатышын тактап билип коюу жетиштүү болгон. Алсак, эгер камчы аттын ээринин кайшында илинүү бойдон калса, шашылыш кабар менен жүргөн же чабарман; эгер камчынын өрүмүн жерге сүйрөп келе жатса, душмандашканы; эгер камчыны эки бүктөп өтүгүнүн кончуна салып коё турган болсо, жатар конок; эгер камчыны кош бүктөп колуна кармап келе турган болсо, өкүм угузган; эгер камчынын мойнуна салып келсе, кечирим сурап келген. Демек, жогорудан көрүнүп тургандай келген адамдан сурабай эле үй ээси өзүнүн конок тосуу, узатуу милдетин акыбалына жараша аткарууга киришкен.

Даражалуу конок катары Бирназар бийге чоң чый урмат көрсөтүлүп, атайын арналып мал союлуп, тамак алдыга келген чейин ата-бабалардын улуу сөздөрү, баяндуу санжыралары айтылып отурат. Мындайда коноктор минип келген аттардын ээр-токумун алуу, таң ашыруу,

таң атпай отко коюу үй ээсинин, үй кызматкерлеринин иши болуп эсептелинет. Карга бий дагы үй ээсинин милдетин унутпай, аттарды «жайлап» коюу үчүн кызмат кылып жүргөн жигиттерге буйрук кылат. Аттардын сууту кана эс алышына, экинчиден алыс кетип калбашы үчүн аттарды таң сөгүлө баштаган мезгилде отко коюу кыргыздардын байыртадан эле келе жаткан адаты. Бирок бул саам аттар кыйналбай жол жүрүп келгенгеби же замандын тынч учурунанбы аттарды, коноктордун жатаар алдында агытып жиберешет. Балээнин баары эрте менен коноктордун аттарын кармап келип, ээр токуурдун алдында башталат. Ошончо аттын ичинен Бирназар бийдин минип келген Ак боз жоргосу жок болуп чыгат. Чоң бийдин минген атынын жоголушу көчмөн кыргызды, Карга акенин айылын түрдүү ойго салат. Мындай мамиленин арты жаңжал менен же чоң согуш менен аякташы мүмкүн. Айласы алты жерден кеткен Карга аке айылындагы шектүү бала-чакалардын баарын чогултуп, алгач жакшы айтып, жай түшүндүрөт. Бирок эч ким мойнуна албастыгын түшүнгөндөн кийин:

– Баарыңар ушул аңдан аттап өткүлө, аттай албаганың арам өлсүн. Ак болгонуң аттап өтүп кетесиң, – деп тетири батасын жүзүнө тартып жиберет. Карга аке айтып сөзүн жыйганча топ балдар аңдан биринин артынан бири секирип өтүп кетишет. Бир гана өзүнүн кара чечекей баласы аңдан секиргенде аңдын экинчи жээгине жетип барып бир тийип, бирок бутуна тура албай, аңдын таманына кулап түшөөрү менен жаны үзүлүп кетет экен. Ошондо Карга бий:

– Менин мындай балам жок деп эсептеп койгула. «Кары кайтса кадыр, жаш кайтса жабыр» деген. Бирок канчалык кабыргам кайышып турса дагы «калыстык» деген нерсе мени сөөмөйү менен сайгылап турбайбы. Мындан ары анын атын оозанчу болбогула. Каранын иши ар качан кара болот. Ал Кудайдан өз жазасын алды. Жар көчүрүп, иттин өлүгүндөй кылып көмүп салгыла. Анын түбөлүктүү жайы дал ушундай жар, жаткан жери өзү каалагандай тар болсун. «Жаманга кейиш болбойт, жаннатта бейиш болбойт». Буга аздектеп топурак салыш дагы арам иштин белгиси, – деп айтып, али денеси муздай элек баласынын сөөгүн айланып, артына бир кылчайып карап койбой басып кеткен дешет [Мамбетов, 2013 : 20-21].

«Жамандын жанын сактаганча, жакшынын кадырын сакта» дегендей көрсө, Карга акенин уулунун көзүнө эч нерсе көрүнбөй көпкөндүктөнбү же ажалы ошол себептүү болгонбу, айтор, Бирназар бийдин Ак боз жоргосу көзүнө жакшы көрүнүп, жолдошторун көндүрүп, чогулуп союп алышкан экен. Бирназар бий Карга акенин касиет-касиреттүү улуу адам экендигине дагы бир жолу ынанып, атынын кунун кечип, эч жерде сөз кылбоону өзүнө убада кылып, өлгөн баланын күнөөсүн кечип, Карга аке мингизген атты минип жөнөп кетиптир.

Карга акеден калган дагы бир миң санатка көңүлүңүздөрдү буралы:

Балдарыма Алла-Таллам ырыскы берсе тең берсин,

Бербесе бардыгына бирдей кем берсин.

Кудайым тең тууганга тепселетпесин,

Текебер арттырып жемелетпесин.

Теңирим тааныбаган «темене акыл» тууганыңа чөгөлөтпөсүн.

Алды тең тууганың теңириңе карабайт.

Барын көрө албайт, жогун асырай албайт.

Ошондуктан туугандан сууган жаман болот.

Жат жарасы айыгат, тууган жарасы айыкпайт.

Тууганга күнкор, ары түрткүнчүк, бери түрткүнчүк болбой,

Туугандын көңүлүн калтырбай жүргөн жакшы.

«Түбү бирге түтүшпөйт» жаман тууганыңды жерип,

Бирөөнүн жакшы тууганы тууган болуп бербейт.

Сындашкан туугандан сырдашкан тууган озот.

Бирок тууганды, ынтымакты кураштырган, сулаттырган дагы аял болот. Мына ушуларды биле жүргүлө [Мамбетов, 2013 : 21], – деген экен кайран кемеңгер Карга аке.

Сүйлөгөн сөздөрүнүн баары алым-сабак, насаат-санат болгон, акылдын көзүн ачкан Карга акенин карманган, тутунган урааны акыйкаттык, калыстык, чындык гана болуптур. Басса-турса маселдетип сүйлөгөн даанышман кары төмөндөгү акыл-насааттарды дагы бизге калтырыптыр:

Кудайымдын бергени угулбайт,

Жалгаганы туюлбайт.

Эр менен эрдин эрегишинин эбин тапса болот.

Кудайым, эл менен элдин эрегишинен Кудай сактасын.

Эрдин эрегиши мал менен бүтөт,

Элдин эрегиши кан менен бүтөт.

Аздын шору арбын.

Тең туугандын кем тууган жаман.

Эрин сойсоң – эли бар,

Малын чапсаң – беги бар.

Жер жабырын казган билет,

Калк кадырын азган билет.

Жол катуусун баскан билет,

Жан таттуусун качкан билет.

Жылдыздын сырын асман билет,

Жылкынын сырын баккан билет.

Туякка – жер тирек,

Канатка – жел тирек.

Карага – мал тирек,

Ханга – эл тирек.

Күнөө кылгандын күйүтү ичинде.

Алтынды таш катат,

Акылды баш катат.

Сабыр – сакалдууда,

Санаа – акылдууда.

Эл көрүп сөзү ачылат.

Жер көрүп көзү ачылат.

Жалгызды тул дейт.

Жаманды кул дейт.

Темирди корго малат,

Терини шорго малат.

Сөздүн көбү дурус эмес, төбү дурус.

Тең тууганга текеберлик кылба.

Сараңга бересе болбо,

Санаасы бузукка келеке болбо.

Жылың жай өтсүн, жаның бай өтсүн.

Сараң санаадан өлөт.

Бир үйдү билген аялда чен барбы.

Төөнү буйла жетелейт.

Төрөнү айла жетелейт.

Ылайым эки эриктирбеген, бир элди бириктирбеген касаптардан оолак кылсын. Ынтымак ырыстын иши, ал эми ыркы кеткен уруштун иши [Асанбеков, 2011 : 26; Мамбетов, 2013 : 20], – деген тура кайран гана кемеңгер Карга аке.

Акындардын санат ырларындай уйкаштыгы, уюткулуу акыл кептеринин терең маанилүүлүгү анын жөнөкөй эмес кыдыр жылоогон, касиет даарыган, башкача жаралган адамдардан экендигин далилдеп турат. «Сөз баштаган эл баштайт», «Көч баштаган мыкты болсо, конуш жакшысын ар ким табат», «Өспөс өзүн ойлойт, өсөөр өзгөнү ойлойт», «Тил – жүрөктүн тилмечи» дегендей өмүр көрөңгөсү элдин жалаң ынтымагына, биримдигине, өнүп-өсүүсүнө арналып, жашоо шаңы аягына чыкканга чейин эл арасында «Түшпөс бий», «Калыстыкты Карга акеден тап» деп өмүрү улуу жомокко, ооздон оозго көчкөн лакапка, көркөмү бузулбаган дастанга айланган Карга акенин тарыхтагы ордун жана ролун кийинки муун унутпай аздектеп алат чоң ишенимдебиз.

Бул макаланы жазуудагы биздин максатыбыз улуу көркөм сөз өнөрүнүн өкүлдөрүн, алардын улуу мурастарын мүмкүн болушунча калктын калың катмарына жайылтуу, сөздүн гүлү менен берметтин терип сүйлөгөн чечендердин өткөн өмүрүн даңазалоо жана сөз өстүрүү болуп саналды. Ошондуктан ойго ойлордун улануусуна, сөзгө сөздөрдүн жалгануусуна чакырабыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Асанбеков К. Ысык-Көлдүн жети акеси: Илимий-популярдуу басылма. – Каракол, 2011. – 177 б.

- 992 с.

Каратаев О. К.,

ЧЫГЫШ ТҮРКСТАНДЫН ДОЛОНДОРУ ЖАНА КЫРГЫЗДАР

Илимий адабияттарда кыргыздардын этнос катары калыптануусуна катышкан этнокомпоненттер тууралуу маалыматтар сейрек жазылып жүрөрү белгилүү. Тескерисинче, кыргыздардын башка этностордун эл катары калыптануусуна катышуу процесси тилекке каршы кеңири изилденбей келери илимге белгилүү. Бул маселеде С. М. Абрамзон, И. Б. Молдобаевдердин изилдөөлөрүн белгилөө зарыл [1]. Мындан сырткары, айрым илимий эмгектерди, макалаларды белгилөөгө болот [2]. Кыргыздар менен тектеш болгон аз сандуу элдерге, этнографиялык топторго лакайлар, сары уйгурлар, лобнорлуктар, хотондор, долондор, чулумдар, катагандар, коңураттар ж.б. кирет. Алардын ичинен долондор жана кыргыздар менен этностук жалпылыктары тууралуу сөз болот.

Бүгүнкү Чыгыш Түркстандын (кытайча "Синьцзян" – "жаңы ээлик") түпкү калкын түрк тилдүү уйгурлар түзөт. Уйгурлар учурда консолидациялуу этнос катары толук калыптанып бүтө элек эл. Негизги 8 диалектиде сүйлөгөн уйгурлардын жашаган аймагынын ландшафты, рельефи, көлөмү өзгөчө контрастуулугу менен айырмаланат. Кулжа, Кашкар, Хами, Корла, Хотен, Үрүмчү аймактарынын уйгурларынын тилдеринде, лексикалык корунда, каада-салттарында, руханий маданиятынын үлгүлөрүндө, кала берсе антропологиясында бир катар өзгөчөлүктөр байкаларын XIX к. бул аймактарды изилдеген европалык, орус ж.б. ориенталисттер белгилешкен. Өзү "уйгур" деген этноним Чыгыш Түркстандын түрк тилдүү калкына Совет доорунун алгачкы жылдарында, тагыраак айтканда 1921-ж. (Ташкент ш.,) ташкенттик жана алматылык уйгур интеллигенциясынын өкүлдөрүнүн курултайында кайра калыбына келтирилген эле. Энчилүү ат ыйгаруу демилгесин илимий жактан профессор-түрколог С. Е. Малов жигердүү колдоп бергендиги маалым. Бул мезгилге чейин Чыгыш Түркстандын калкы өздөрүн "мусулманбыз" же "йерликбиз" (жашаган жердин аталышы) деп аташчу. Бүгүнкү күнү да "уйгурбуз" деген улуттук өзүн-өзү таануунун ордуна жашаган жерине, аймагына карата "хотенликмаз" (хотендикбиз), "турфанлыкмаз" (турпандыкбыз), "хамилекмаз" (хамиликбиз), "кулжалыкмаз" (кулжалыкбыз) ж.б. деп айтышат. XXI к. биринчи чейрегине чейин аймамтын калкы "кашкарлык", "долон", "мачин", "таранчы" деген этнографиялык топтордон турчу. Өз учурунда Чыгыш Түркстанды кунт коюп изилдеген Ч. Валиханов да "Кичи Бухара эли" (Чыгыш Түркстан орус илимий адабияттарында ушундайча аталчу) өздөрүнүн чыгыш тектерин жердин аталышына карата айтышарын байкаган (Сочинение Ч. Ч. Валиханова, 1904, 404). Бул тарыхый жана географиялык шарттар аймактын "уйгур" деп аталган калкынын калыптануусунун, анын этникалык курамынын татаалдыгын чагылдырары бышык. Уйгурлар да орто кылымдардагы хунну, уйгур, түрк, теле, кыргыз, ханзу, тибет, монгол, калмак ж.б. этникалык компоненттерди өзүнүн курамына сиңиргендиги анык. Чыгыш Түркстандын бүгүнкү эли Орто Азия чөлкөмүнүн калкында жалпысынан

“кашкарлыктар”, монголдордо - “хотон”, кытайларда - “чантоу” (“чалма оронгондор”, “селдечендер”) деген аттар менен белгилүү болушкан.

Учурдагы тарыхчылардын басымдуу бөлүгү кыргыздардын этностук тарыхында Чыгыш Түркстандын, Ички Азиянын (Батыш Кытай) этникалык чөйрөсүнүн мааниси зор экендигин белгилешет. Тоолуу, өрөөндүү жерлери, экономикалык жана соода борборлору болгон шаарлары, иштетилген талаалары, ирригациялык курулуштары бар Чыгыш Түркстан жана Ички Азиянын калктары менен кыргыздар тарыхый-этностук, социалдык-маданий, согуштук-саясий байланыштарда болуп келишкен. Кыргыздардын этностук тарыхынын, эл болуп калыптануу процессинин чечүүчү этаптарына аталган аймактар да киргендиги илимге белгилүү. Учурда кыргыздар эзелтеден жердеген зор аймактар Кытай Эл Республикасынын юрисдикциясында калды. Бул аймакта соңку маалыматтар боюнча 200 000 ге чукул кыргыздар жашайт.

С. М. Абрамзон өз изилдөөлөрүндөгү Чыгыш Түркстан аймактары жана анын этностук абалы жөнүндөгү маселеде уйгурлардын курамына сиңген, бүгүнкү күнү уйгурча сүйлөп, салттуу маданияты, расмилери уйгурлашкан, бирок өздөрүнүн этностук эс-тутумунда "кыргызбыз" деген этностук топтор бар экендигине токтолгон (Абрамзон 1990, 30-69). Мисалы, Кашкар менен Янги-Гиссардын ортолугунда жер иштетүү менен жашаган жыйырмадан ашуун уйгур айылдарынын калкы өздөрүнүн теги кыргыз экендигин жашырышпайт. Алар күндөлүк турмушта уйгур тили менен кошо кыргыз тилин, кыргыз салттарын колдонушары белгилүү. Булар XIX к. экинчи жарымында Улуу Британия, Россия жана Циндик Кытайдын чек ара тактоолорунун натыйжасында салтуу көчүп-конуу багыттарынан айрылган, анын натыйжасында отурукташууга өткөн кыргыздар болуусу ыктымал. Буга мисал катары ошол доордогу Орто Азияда отурукташууга өткөн, кийинчерээк өзбектешкен, тажиктешкен он, жүз миндеген кыргыздарды атоого болот (караңыз: Каратаев 2013, 197-198).

Кытай Эл Республикасынын Синьцзян-Уйгур Автономиялуу районунда саны жагынан анчалык көп эмес долондор деген этнос жашап келет. Илимий ж.б. адабияттарда долондор өз алдынча этнос катары эскерилбейт. Такла-Макан чөлүн тең жарып агып өткөн Тарим суу бассейнин жээктеп бири-экинчисинен обочолонуп бөлүнгөн этностук топтор катары жашап келишери маалым (Тарим суу бассейни жогорку агымы Чоң Алайдан башталат. – О. К.). Мындай обочолонгон топтордун пайда болуусуна жаратылыштын жергиликтүү оор шарттары өз таасирин берген. Бул этностук топ Тарим суу бассейнинин Жаргандарыя, Чекилдек, Караңгылык деген жерлерин өздөштүрүшкөн. Долондордун ичинде максаттуу изилдөөлөр менен болгон москвалык түрколог Э. Р. Тенишев долондорду топ-топ (дисперстик абалда) болуп Меркиттен (Яркенддин атрабы), Курляга (Корла) чейинки өрөөндүү жерлерде жашашарын белгилеген. Долондордун айрым учкундары түштүк тарапта, Хотен шаарына жана анын жакасындагы өрөөндүү аймактарында да кездешери байкалган. Долондор жашаган аймактарда XIX к. орус аскер саякатчылары Н. М. Пржевальский, В. И. Роборовский, Ч. Ч. Валихановдор, батыштын изилдөөчүлөрү А. Леккок, К. Скраиндер да болушканы белгилүү. Арийне, аталган авторлордун эмгектери долондор боюнча үстүртөдөн, фрагментардуу маалыматтарды гана камтыйт. С. Е. Маловдун Синьцзянда жашаган элдердин тилдери боюнча XX к. баш чендеринде жыйнаган материалдары 1960-ж. жарыкка чыккан эле. Түрколог С. Е. Малов берген маалыматтарга караганда долондордун басымдуу бөлүгү Маралбашы районунун Чарбак, Яркет кыштактарында турушкан. Долондордун айрымдары Бүгүр (Бюгур) өрөөнүнө көчүп түшүшүп, анда Чоң-Чумпак, Кечик-Чумпак аттуу кыштактарын өздөштүрүшкөн. 1956-ж. ноябрь айында долондордун Тувэн Долан (Аксуунун төмөн атрабы, Оват айылы) жана Шахкур (Аксудан Кашкарга кеткен жолдо жайгашкан Маралбашы аймагы) айылдарында С. Е. Маловдун окуучусу, болочоктогу түрколог Э. Р. Тенишев илимий изилдөө сапары менен болгон (Тенишев 1965, 95).

Долондордун жалпы саны тууралуу маалыматтар да толук эмес. Интернет-сайттагы айрым материалдарда долондордун жалпы саны 15 миңден, айрымдарында 100 миңден ашат деген маалыматтар берилет (караңыз: www.shopstyle.com/Dolan). Оват районунда болгон түрколог Э. Р. Тенишев жергиликтүү долондордун саны 4 миңден ашуун экени, бирок калктын басымдуу бөлүгү Меркит аймагында жашарын баяндаган. Жергиликтүү калктын өкүлдөрүнүн берген маалыматтары боюнча Маралбашы жана Оваттагы долондордун жалпы саны бирдей болгон жана жогорудагы маалыматтар менен толук дал келет.

Россия императорунун атайын тапшырмасы менен Чыгыш Түркстанда болгон Ч. Ч. Валиханов долондор тууралуу төмөндөгүдөй маалыматтарды берет: "Долондор Еркенд (Яркенд), Аксу жана Карашар ведомстволоруна баш ийет. Аксулук жана яркенддик долондор Кашгар-Дарыя жана Еркенд-Дарыя агымдарын бойлоп жашашат. Бир нече айылдардан турган бул округдун эң көрүнүктүүлөрү кытай аскер гарнизону жайгашкан Барчык айылы жана Маралбашы. Карашарлык долондор Корла жана Бугурда турушат. Долондор жергиликтүү кожолорго көз каранды абалда жашашат. Алар (долондор) башка түркстандыктардан тили жагынан кескин айрымаланат, аялдары кыргыздар жана бухаралыктар сыяктуу апакай жоолуктарды баштарына оронушат..." - деп жазган (Валиханов 1904, 404).

С. М. Абрамзон долондорду кыргыз этносунун бир учкуну деп атаган, эң алгачкы пикир айткан окумуштуулардын бири. Долондордун өздөрүнүн берген маалыматтарына караганда алардын түпкү атасы кыргыз, энеси "Долоондон туулган калмак кызы" болот. Тилдери уйгурлашып калса да күндөлүк жашоо-турмушунда, каада-салттарында кыргыз элементтери басымдуулук кылат. Расмий Пекин долондорду уйгурларга кошкону менен бул эл (этностик топ) өздөрүн өзгөдөн айырмалап этникалык жана тарыхый эс-тутумун унутпай келишет. Айтмакчы, долондор эч качан өздөрүн "уйгурбуз" деп эч качан айтышпайт. Кытайлык кыргыздар тарабынан "үч долон" деп аталган бул эл кадыресе кыргыздардай эле ат оюндарына өзгөчө көңүл бөлүшүп, улак тартып, күлүк чабышат. Долондор ырга, оюн-зоокко ышкыбоз келишет. Ал эми кошуна жашаган башка уйгурлар көчмөндөргө гана мүнөздүү болгон ат оюндарын жана ага байланышкан каада-салт, расмилерди такыр билишпеси маалым.

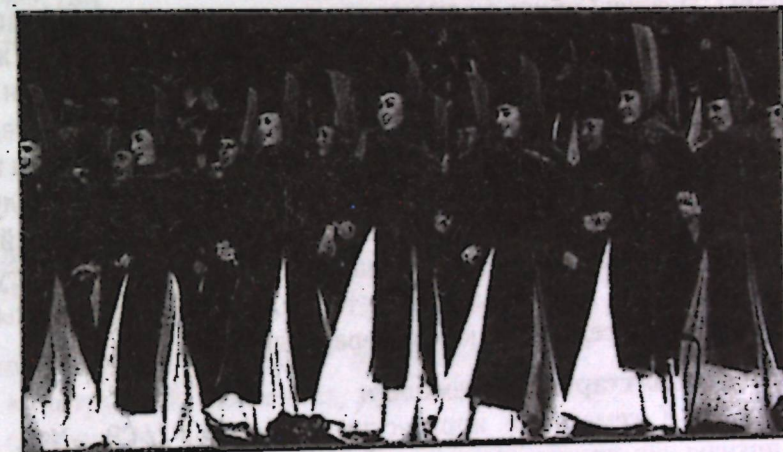

Долондордун элдик бийи

С. М. Абрамзондун белгилөөсүнө караганда учурда уйгурларга жуурулушуп бараткан долондор өздөрүнүн түпкү чыгыш теги боюнча кыргыз экендигин белгилешет. Бул этнографиялык топтун антропологиялык тиби кыргыздардай, тулку бойлору узун келишет, өздөрүн айтылуу баатыр Жаңыл-Мырзанын тукумдары экендигин баса белгилешет (Абрамзон 1959, 336-337). Ириде, нойгуттан чыккан (нойгуттар - кыргыз уруусу) Жаңыл Мырза эпосу кыргыздарда гана бар. Тарыхый уламыштарда Жаңыл мырза жана нойгуттар Лоб-Нор көлүнө жакын жерлерди байырлашкан экен (Каратаев 2013, 216). Бул доор болжол менен алганда XVI-XVII кк. таандык. Башка авторлор да долондордун жергиликтүү башка уйгурлардан ак жумалдуулугу, бойлорунун салыштырмалуу узундугу, келбеттүүлүгү, антропологиялык жактан монголоиддик тип үстөмдүк кыларын белгилешет. Учурда Кызылкөбү, Чоңмыс, Ортомыс, Кичимыс, Балыксуу ж.б. жерлердеги долондор уйгурча сүйлөп калышкан. Бирок, улак

тартуу, ат чабуу ж.б.у.с. кыргыз каада-салттарын сактап калышкан (Абрамзон 1990, 40). Кыргыз тарыхчысы, профессор Ө. Караев да Ч. Валихановдун жазган маалыматтарына кайрылып, долондордун теги кыргыз, алар өздөрүнүн чыгыш тегин кыргыздар менен жалпылыкта карашат деп белгилегени бар.

Учурда жергиликтүү, кошуна жашаган уйгурлар да долондордун тегинин бөтөн экендигин белгилешет. Долондордун күндөлүк жашоо турмушунда уйгурлардын тилдик, маданий-этникалык таасири абдан басымдуу болгондугуна карабастан, алардан (уйгурлардан) долондордун элдик оозеки чыгармалары, бийлери айрымаланып турат. Мисалы, долондордогу "мешреб" деп аталган улуттук тамаша оюну спецификалык өзгөчөлүктөргө ээ. Бир нече бөлүктөн (акт) турган бул улуттук оюндарга долондордун аялдары да катышып, айрым учурларда бул жамаат катышкан салтанатты жетектешет. Ошол эле учурда кошуна турушкан уйгурларда (уйгур айылдары) жогорудагыдай "мешреб" деп аталган салтанаттарга аялдардын катышуусуна тыюу салынат. Музыка таануучу адистер "Долондордун мукамы" деп аталган философиялык-музыкалык багыт да уйгурлардан айрым өзгөчөлөнгөн этникалык мүнөзгө ээ экендигин белгилешет. Мындан башка долондордун салттуу элдик бийлери да уйгурлардан таптакыр айрымаланып турат. Бийлердин мотивдери долондордун эзелки замандардагы жашоо-турмушун, чарбалык укладын чагылдырат. Долондордун салттуу бийлери мотивдери жагынан адамдардын ууга чыккандагы аң улоо процессин толук чагылдырып, сценада образдуу сүрөттөп берилет. Бийлегендердин дене кыймылы аркылуу аңчылардын ууга чыгуусун, аңга токойлуу буктурмадан кол салуусу, анды колго түшүрүп, ийгиликтүү ууга чыгууну жана аны жыйынтыктоону салтанаттуу белгилөө менен аяктайт. Бул бийлердин мазмуну долондордун эзелки чарбалык укладын чагылдырып, алардын оболу көчмөн болушкандыктарынан да кабар берери ырас.

Долон бийи

Долондордун чыгыш теги да башка ар бир этностой эле талаш-тартыштарды жаратып келет. Илимде долондордун кыргыз тектүү экендигин ырасташкан Ч. Валихановдун, С. Е. Маловдун, С. М. Абрамзон ж.б. пикирлери илимде абройго ээ. Түрколог Э. Р. Тенишев тилдери, жашоо образы, каада-салттары, антропологиялык тиби өзгөчөлөнүп турган долондорду уйгурларга кошууга аракет жасаган. Бирок, этностук өзүн-өзү таануусунда долондордун өздөрү кыргыз тектүү экендигин белгилөөсү, кыргыздын нойгут уруусунан чыккан айтылуу Жаңыл Мырзанын тукумдарыбыз деген аргументтерин кабыл алууга болот. Тарых жана этнография илиминен алыс турган таанымал түрколог Э. Р. Тенишев тил илиминин каражаттары менен гана элдин этностук жүзүн аныктоого аракет жасаган. Арийне, бул маселеде комплекстүү изилдөөлөр гана өз жыйынтыгын туура берери илимде белгилүү. Мисалга, XIX к. орус аскер чалгынчылары Н. А. Пржевальский, В. И. Роборовскийлер долондордун расмилерин, тилин, маданиятынын ж.б. спецификалык өзгөчөлүктөрүн түшүнбөй турушуп, "калмактар" деп аташкандарын белгилеп кетүү керек. Демек, жогорудагы аныктоолордон мындан бир кылымдан ашык убакыт мурда долондор кошуна жашашкан жергиликтүү башка уйгурлардан тили жана антропологиясы жагынан такыр айырмалангандыктарын билүүгө болот.

"Долон" - бурят-монгол тилдеринде "жети" маанисин туюнтат. Бул этностук топ "жети урук" деп аталып жүрөт (www.shopstyle.com/Dolan). Өздөрүн "йетэ урук" деп аташары маалым.

Орто кылымдарда: Орто Азияда "Йетте" деген аталыш бирдиктүү башкарууга, борбордук бийликке моюн сунбаган уруулар белгилүү болушкан. Тувалардын уруулук курамында (Тоожу-Монгун аймагы) "долаан" = "толаан" деген уруу катталган (Каратаев 2003, 184). Этнонимди байыркы "толанго", "теле" этнонимдери менен да параллель кароого болот. Анын дагы бир этнонимдик параллели алтайлыктардын курамындагы "теленгит" формасында бар. Кыргыздардын генеалогиялык уламыштарында (санжыраларда) Долон-бий кыргыз этносунун түпкү бабасы катары баяндалары маалым. Долон бийдин Ак уул, Ку уул, Кызыл уул деген уулдары болгондугу жана алардан кыргыздын оң, сол жана ичкилик уруулары тарары баяндалат. Кыргызстандын аймагында бул энчилүү ат менен айыл-кыштак, бийик ашуулар белгилүү (Словарь географических названий Кыргызской ССР, 1988, 53).

Ириде, С. Е. Маловдун көз карашына каршы чыккан Э. Р. Тенишев долондордун лоптуктар (лобнорлуктар) менен жакын экендигине токтолгон. Илимде лобнорлуктардын этникалык тарыхында жана тилинин өнүгүшүндө кыргыздардын негизги ээлеген ролу аныкталган. "Лингвистикалык көрсөткүчтөр боюнча долон тили уйгур адабий тилинен ыраакта болуп, лобнорлуктардын тилине жакындыгы байкалат" (Тенишев 1965, 92-95). Изилдөөчүлөрдүн лобнорлуктар орто кылымдар доорунда (болжолу, XIII-XIV кк.) азыркы жашаган аймагына монгол жапырыгы менен кошо келип туруп калышкан, аз сандуу долондор мезгилдин алга жылуусу менен уйгурлардын тилдик, маданий ж.б. таасирин өздөрүнө кабыл алышкан деген пикирлерине кошулууга болот.

Долондордун каада-салты, фольклору, тили, материалдык маданиятынын үлгүлөрү боюнча маалыматтар тилекке каршы, өтө жарды. Долондор чарбалык укладында дыйканчылык, мал чарбачылыгы, жыйноочулук, аң улоочулук, канаттууларды багуу менен кесиптенишет. Долондордун тарыхый фольклорунда, тарыхый эс-тутумунда Борбордук Азиянын аймактары, Түштүк Сибирь тууралуу маалыматтар сакталып калган. Алар өтмүш бир доорлордо тоолуу-токойлуу аймактарда жашагандыктарын, алардын жыгачтан курулган, чатыры шоңшогой үйлөрү боло тургандыгын эскеришкен. Долондордун учурдагы жашаган жерлери кургакчыл, чөл аймактарында жайгашып, бул чөлкөм тал-терекке, даракка өтө жарды келери белгилүү. Бирок, долондордун байыркы доорлордогу ата-бабалары жашаган "токойлуу" аймактарды эстешери алардын Түштүк Сибирь (Саян-Алтай) жана тоолуу-токойлуу келген азыркы Монголиянын батыш аймактарын чагылдыруусу ыктымал. Жыйынтыктаганда, бир катар булактардан иргелип, жыйналган маалыматтар долондордун этностук тарыхын, салттуу маданиятын, тилин изилдөө кыргыздардын орто кылымдардагы тарыхый өнүгүүсүнүн бир этабын тактоого, бүдөмүк маселелерди көмөк берери ырас.

Колдонулган адабияттарга шилтемелер:

1. Абрамзон С. М. К семантике киргизских этнонимов // СЭ. - №3, 1946. - С.123-132; Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Фрунзе, «Илим», 1990. - 345 с; Абрамзон С. М. Народные предания как источник этнической истории киргизов Центрального Тянь-Шаня // Этническая история народов Азии. - М.: «Наука», 1972. - С. 67-83; Абрамзон С. М. Вопросы этногенеза киргизов по данным этнографии // ТКАЭЭ. Т.III. - С.31-43; Абрамзон С. М. Этногенетические связи кыргызов с народами Алтая // XXV Междун. Конгр. востоковедов. Доклад делегации СССР (отд. оттиск). - М., 1960. - 24 с; Молдобаев И. Б. Эпос "Манас" как источник изучения духовной культуры киргизского народа. - Фрунзе, 1989, - 152 с; Молдобаев И. Б. «Манас» - историко-культурный памятник кыргызов. - Бишкек, 1995; ж.б.
2. Каратаев О. К. Кыргыздардын этномаданий байланыштарынын тарыхынан. Бишкек, 1993. - 176 б; Кыргыздардын теги, келип чыгышы, этностук-маданий алакалары. - Бишкек, КТМУ, 2013. - 290 б; Karatayev O.K. Kirgiz soylu hotanlar. Mogolistandaki 'kirgiz' Etnoyimlri ve toponimleri. Karadeniz dergisi. 2015 (26). - S.34-40; Karatayev O.K. Eski Turk devrindeki kirgiz etnik isimleri // Türkler II. Yeni Türkiye yayinlari. Ankara, 2002. - S.456-459; Karatayev O.K. Sari Uygurlar ve Ioplularin Kirgizlarla Etnik Ilişkileri // Dunden Bugüne Ipek Yolu: Beklentile ve Gerçekler. - Istanbul, 2008. - S. 45-50; Karataev O.K. Хотондор жана Монголиядагы «кыргыз» уруктары жөнүндө // Кыргызский каганат в контексте тюркской цивилизации: проблемы кыргызоведения. Ч. I. - Б.: 2012. - С.51-58; Каратаев О. К. Лакайлар жана алардын теги жөнүндө // Материалы республиканской конференции посвящ. проф. С. Аттокурову. - Б.: 2013. - С.59-70; Каратаев О. К.; Жаныбекова К. Р. Юйгулар (сары угурлар) енисей кыргыздарынын уруктары // Наука и новые технологии. - № 5. - Б.: 2013. - С. 31-36; Karatayev O. K. Tarbagatay Kirgizlari ve Kökenleri // Türk dünyası Tarih kültür dergisi Istanbul, Ekim.2013, Sayı 322, - S.58-63;

Karatayev O. K. Tarbagatay Kirgizlari ve Kökeni // Siberian Studies (SAD) 1.3. (2014): 1-16. Türkiye; Karatayev O. K. Kirgiz soylu hotanlar. Mogolistandaki 'kirgiz' Etnonimleri ve toponimleri // Karadeniz dergisi. 2015 (26) ж.б.

Адабияттар:

1. Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Фрунзе: «Илим», 1990. - 345 с.
2. Абрамзон С. М. Народные предания как источник этнической истории киргизов Центрального Тянь-Шаня // Этническая история народов Азии. - М.: «Наука», 1972. - С. 67-83.
3. Каратаев О. К. Кыргыздардын этномаданий байланыштарынын тарыхынан. - Б.: «Бийиктик», 2003. - 167 б.
4. Каратаев О. К. Кыргыздардын теги, келип чыгышы, этностук-маданий алакалары. - Б.: КТМУ, 2013. - 290 б.
5. Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова. (Записки Императорского Русского Географического Общества по отделению этнографии, том XXIX). - СПб, 1904 г.
6. Словарь географических названий Кыргызской ССР. - Фрунзе, 1988.
7. Тенишев Э. Р., Тодаева Б. Х. Язык желтых уйгуров. - М., 1966. - 243 с.
8. Тенишев Э. Р. У тюркских народов Китая. (Дневники 1956-1958). - М., 1995. - 240 с.
9. www.shopstyle.com/Dolan

Мамытова А. Б.,

ст. преп. КНУ им. Жусупа Баласагына

г. Бишкек, Кыргызстан

e-mail: mamytova-altynai@yandex.com

ЮРТА: СТРУКТУРА ПРОСТРАНСТВЕННОСТИ

(на примере кыргызского кочевого жилища)

Ключевые слова: жилище, пространство, убранство, кочевое, конструкция, традиционное, поколение, решение, оформление, предмет, место.

В традиционной жилище кыргызов пространственные отношения развиваются в разнообразии форм конструкций, элементов, утвари, а также проявляются в мифах, обрядах, ритуалах связанных с жилищем.

Пространство жилища формируется в условиях кочевой жизни, удовлетворяя потребности и отвечая вкусам народа, достигло высокого совершенства, оно развивалось в лучших традициях национальной культуры [1].

Пространство юрты, упорядоченного от предков, сотворялись поколениями степных кочевников из множества элементов, достаточно выразительных и вместе с тем понятных каждому, кто ими пользовался [2].

Традиционное пространство юрты — результат коллективного опыта на сложном историческом пути развития этого вида переносного жилища. Конструкция юрты наиболее согласуется с местными климатическими условиями и сложившимся на протяжении многих веков укладом жизни кыргызов. Во внутреннем и внешнем убранстве, в орнаментальном искусстве и выборе пластических форм предметов быта прослеживается стремление — максимум удобств для проживания семьи.

Изучение художественности и конструктивности решения пространства юрты, выявление его традиционных черт с эстетических позиций имеют большое практическое значение для науки о современной внутренней организации бытового пространства.

При рассмотрении пространства юрты необходимо учитывать разнообразные функции предметов в их взаимосвязи с пространством и конструкцией жилища. Это позволяет раскрыть комплексное назначение вещей в быту и в то же время определить место отдельного предмета в интерьере, особенности его художественного оформления и эстетического восприятия. Интерьер юрты надо рассматривать именно как единое целое конкретности (вещи) должны подчиняться традиционно сложившимся закономерностям внутреннего убранства.

Особую роль в пространстве юрты играет ее оформление. Юрта как переносное жилище имеет специфическую форму решения внутреннего пространства, определенную организацией круглого помещения со сферическим куполом. Ограниченность площади диктует своеобразное размещение вещей. Они должны занимать как можно меньшую часть пространства. Согласно логике самой конструкции юрты, вещи располагаются по кругу вдоль стены, на полу и подвешенным на кереге и купольных жердях. Круговая форма помещения, сравнительно небольшая площадь пола — все это явилось причиной отсутствия деления юрты на отдельные секции.

По функциональному признаку кыргызская юрта в горизонтальной плоскости делится на несколько частей: очаг — в центре юрты; почетное место «тор», расположенное в противоположной от двери части юрты, самая отдаленная от двери часть юрты; место хозяина — чуть ближе к входу, слева от почетного места; кухонная часть — ближе к двери; место для молодых членов семьи — справа от почетного места; место для хранения конской сбруи — ближе к входу от места молодых членов семьи, также в правой половине юрты; входная часть, дверь — противоположная почетному месту часть юрты.

Центральная часть юрты — это место, на котором разводится очаг (коломто). Очаг в жилище определял не только порядок сосредоточения вокруг него людей, но и расположение в жилище семейного инвентаря. Место, занимаемое очагом в жилище, существенным образом отражалось на интерьере жилища.

Очаг служил местом приготовления пищи, обогрева в холодные месяцы и потому почитался как святыня. За ним у задней стенки, прямо против входа, складывают сундуки, постельные принадлежности, войлоки и ковры, меховую и другую верхнюю одежду. Здесь же расположено место тор, которое считается почетным. По правую сторону от входа расположена «женская половина» («эпчи жак») [3]. Здесь имеется хозяйственный уголок, отделенный узорной ширмой из чия, который служит для хранения запаса продуктов. Рядом развешивают и расставляют посуду и хозяйственную утварь. По левую сторону юрты расположена «мужская половина» («эр жак»). Здесь можно видеть седло, ружье, сбрую и другие принадлежности.

Напротив входа за очагом находится самое почетное место юрты — тор для гостей и заслуженных людей. На почетное место настилают самые лучшие войлочные и тканые ковры. Бытовые предметы — сундуки, войлочные чемоданы, одеяла и подушки для гостей, ковры и т. д. — помещаются на подставках (жэк аяк) у кереге юрты, сзади почетного места.

Термин почетного места (тор) бытует и ныне в обозначении одной из комнат многосекционных домов современных сельских жителей (тор үй, тор бөлмө), которая отличается наилучшим своим убранством и используется как гостевая комната.

Пространство около двери называется босого. Направо от входа — место расположения утвари и посуды, шкафчиков для хранения пищи, налево — место хранения конской сбруи, седел и других предметов, связанных с животноводством. Направо от двери между тор и босого — место стариков и детей. Налево от входа ближе к тор — место сына с супругой, если они не отделились от стариков и составляют с ними единую семью. На этом месте также стоит кровать, отгороженная занавесью. Если же в юрте проживает одна семья, то это место свободно, застелено войлочными или ткаными коврами и служит местом отдыха членов семьи в дневное время.

Между кроватями и почетным местом располагаются шесты — вешалки с накинутыми на них предметами одежды.

На головки кереге по правую и левую сторонам от входа накинута подвесные сумки, переметные сумы, хранилища вещей и т. д. На кереге растягиваются ковры, тушкызы, инкрустированные из войлока и матерчатые, вышитые аппликацией. Под куполом свисают различные тканые полосы войлочных покрытий, плетеные или тканые узорные тесьмы с кисточками. Украшена и дверь изнутри.

Важная особенность пространства юрты — все вещи находятся на виду. И каждая из них помимо своей утилитарной значимости одновременно служит предметом убранства жилища.

Интерьер современной кыргызской юрты отражает в своей основе традиционность народного искусства, базируется на самобытности народной художественной культуры и время от времени обогащается за счет заимствований предметов из профессионального искусства, но никогда не подчиняется этим заимствованиям [4].

Прежде чем перейти к рассказу о предметах внутреннего убранства юрты как составной части пространства жилища, следует в общих чертах дать характеристику кыргызского орнамента, ведущим в кыргызском узоротворчестве является зооморфный и растительные мотивы.

Основными (традиционными) видами кыргызского декоративно-прикладного искусства издревле являются: изготовление узорных войлочных ковров разных типов и предметов домашнего обихода из орнаментированного войлока; плетение узорных циновки из степного растения чия, обмотанного разноцветными шерстяными нитями; узорное ткачество (ворсовое и безворсовое); вышивка (по коже, войлоку, шерстяной, шелковой и хлопчатобумажной ткани); курак (создание орнаментальных композиций из разноцветных мелких фрагментов ткани), изготовление узорных изделий из кожи; резьба по дереву; художественная обработка металлов, ручное плетение из шерсти и шелка (поясков, тесьмы, бахромы, кружев) [5].

На земле в юрте расстилают войлоки, а поверх них подстилки из овечьих или телячьих шкур. На почетном месте постилают войлочный ковер. В юртах богатых скотоводов в прошлом раскладывали ворсовые ковры, иногда встречались деревянные кровати и низкие столики, которые были также принадлежностью богатой юрты. Юрты богатых отличались большими размерами. Внутри юрты — всегда обилие войлочных, ворсовых ковров, паласов, вышивок, аппликаций, циновки из чия.

Кыргызское войлочное искусство одно из древнейших. Орнаментальные войлочные ковры — шырдаки или шырдамалы — важный компонент в многослойном убранстве юрты, шырдак — главный ковер для пола, в котором декларируются принципы построения национального узора, его отличительные черты. Шырдак — изготавливается из плотно укатанной шерстяной овечьей шерсти осенней стрижки, состоит из центрального поля и бордюра, выполняется в технике аппликации, мозаики и редко встречается вышитый [6].

Широко распространены в быту кыргызов тушкызы (называют их также туш туурдук) — настенные ковры, создаваемые из различного материала и по разной технологии [7].

Конструкция юрты «диктует» определенный стиль меблировки: хранилища для предметов быта должны быть легкими и не загромождать помещение. Опыт подсказал нашим далеким предкам изобретение подвесных сумок — предметов, небольших по размеру, но вместительных и одновременно украшающих жилище.

Подвесные сумки делаются из войлока с петлями на концах, лицевая часть их украшается орнаментом в виде аппликации или шнуровой вязи. Каждая предназначена для хранения определенных предметов [8].

Курак — интересный и яркий вид художественного творчества кыргызов — известен очень давно. Лоскутная техника используется у многих народов и имеет свои самобытные особенности. Для традиционного кыргызского курака характерно орнаментальное решение с преимущественным использованием геометрических элементов. Композиция строится на соотношении локальных контрастных цветовых элементов и носит ярко выраженный декоративный характер. В основном для курака используется шерстяной лоскут. Курак дополняется вышивкой, исполненной традиционными швами.

Интерьер юрты трудно представить без предметов ткачества. Их много. Но самый распространенный элемент внутреннего оформления юрты — узорные полосы, или ленты.

Выделанные шерстяные ткани — таар — использовали для изготовления верхней одежды и предметов быта. Узорное ткачество занимает большое место в декоративном убранстве юрты. Юрта немыслима без узорных полос — боо — вытканых в технике «терме» [9]. Ткань, созданная в этой технике, прочная, с рельефной фактурой, с глубинным проникновением цветов фона и узора. Геометрический рисунок выступает только на лицевой стороне.

Бесчисленные сумки, футляры, декоративные полотенца — скулгу, мешочки, выполненные с большим мастерством и художественным вкусом, являлись важным украшением юрты, наглядно демонстрируя мастерство хозяйки, ее трудолюбие и тягу к прекрасному [10].

Традиционно кыргызское искусство обработки и украшения дерева лепешек (юкок), украшалась деревянная посуда (чойчок, аяк, табак), сундуки для хранения (юкок), сандыки (для хранения одежды), музыкальные инструменты, футляры для пиал (чыны кап, каса кап), подставки, двери юрты и т. д. Кыргызская резьба по дереву отличается четкостью и мягкостью рельефного очертания, придающего своеобразное очарование узору [10]. С момента возникновения юрты во внутреннем убранстве определенное место занимали предметы,

изготовленные мастерами - деревообделочниками. Искусство резчиков по дереву — одно из самых древних видов декоративно-прикладного творчества. — было довольно широко распространено у кыргызов. Эти вещи подвергались художественной обработке и поставленные в юрте придавали красоте ее интерьеру.

В жизни кочевого народа выделка кож являлась одним из важнейших видов домашних промыслов. Из кожи кыргызские ремесленники изготавливали различные предметы хозяйственного, бытового и декоративного назначения. В прошлом, в условиях натурального хозяйства преобладало скотоводство, и кожа, как материал для изделий быта использовалась довольно широко. После первичной обработки кожи из нее шили обувь и одежду (из овечьей кожи). Посуду для молочных продуктов (сабаа, коокор, конок, коночок) делали из слабо выделанной верблюжьей кожи, а затем ее коптили. Для изготовления домашней утвари (деревянных сундучков, футляров для пиал и т.д.) и конской сбруи (подхвостников, уздечек, подпруг, ремней, плеток) использовали кожу крупного рогатого скота, верблюдов, лошадей. Особенно много изделий из кожи было у северных кыргызов.

Большинство предметов, входящих в комплект конского снаряжения, выполняются из кожи и металла, седла обтягиваются кожей, прибитой к основе декоративными гвоздиками, составляющими узор. Металлические части сбруи также представляют значительный интерес: уздечка, подпруги, нагрудник, подхвостник очень декоративны. Художественная обработка металла - один из древнейших видов народного искусства кыргызов. Ювелиры украшали конскую сбрую, мужские кожаные пояса (кемер), создавали серебряные женские украшения, являвшиеся обязательной принадлежностью национального костюма.

Таким образом, пространство кыргызской юрты гармоничный и совершенный с точки зрения конструкций, при рассмотрении его содержания можно увидеть глубокий смысл, мерилом которого является сам человек, его представления об упорядоченности мироздания. А все убранство, прикладное искусство, конструктивные элементы, пространственные отношения, декор в свое время несли символическое значение, в котором воплощались представления и мировоззрение кочевника.

Сноски:

1. Абрамзон С. М. Кыргызы и их этногенетические и этнокультурные связи. -Ф.,1990. С.129.
2. Казахская юрта. - Атырау, Лондон, 2005. Стр. 93.
3. Антипина К. И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных кыргызов. - Ф., 1962. С.168.
4. Муканов М. С. Казахская юрта. -Алма-Ата, 1981. С.46.
5. Муканов М. С. Казахская юрта. -Алма-Ата, 1981. С.46.
6. Антипина К. И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных кыргызов. - Ф., 1962. С.169.
7. Муканов М. С. Казахская юрта. - Алма-Ата, 1981.С.152
8. Антипина К. И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных кыргызов. - Ф.,1962. С.170
9. Антипина К. И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных кыргызов. - Ф.,1962. С.171
10. Муканов М. С. Казахская юрта. -Алма-Ата, 1981. С.176

Маразыков Н. К.,
т. и. к., ОшМУнун доценти
Ош шаары, Кыргызстан

ХІХ КЫЛЫМДЫН АЯГЫ ХХ КЫЛЫМДЫН БАШЫНДАГЫ САЛТТУУ ҮЙЛӨРДҮ ТУРГУЗУУДАГЫ ЖЫГАЧ УСТАЛАРДЫН ЭМГЕК КУРАЛДАРЫ ЖАНА АНЫН ФУНКЦИЯЛАРЫ

ХІХ кылымдагы кыргыздардын үйлөрүнүн түптөлүшүнө өзгөчө көп салым кошкон өзбек, тажик, жана уйгур элдеринин усталары эсептелип келинген. Кээ бир отурукташып калган элдердин кыргыздардай эле Кашкардан, Жерге-Талдан көчүп келген кыргыз усталар үйлөрдү тургузушуп келишкен. Кыргыз үй усталары жөнүндө азын оолак маалыматтар болгону менен, бирок тарыхый фактылар көрсөтүп тургандай кээ бир кыргыздар жашаган райондордо алар өздөрү эле үй тургузуп келгендиги, ал эми ал тажрыйбаларды аталар менен чоң аталарынан мурас тутуп калгандыгы ырас. Бул деген сөз, кыргыздар туруктуу турак жайларды эзелтеден бери эле тургузуп келгендигин далилдейт. Турак жайларды тургузуудагы усталарды дубалчы жана жыгач уста деп бөлүп келишкен [1, 1]. Үй тургузууга белгилүү ченде үй бүлөнүн бардык мүчөлөрү катышып келишкен, бирок курулуш иштеринин башкаруучусу жана эң башкы жетекчиси болуп чакыртылып келинген уста эсептелинген.

Там үй курууда жергиликтүү жыгач усталар устачылыкка зарыл болгон бир топ аспаптарды пайдаланып келишкен. Бул аспаптар там үйдүн планын жогорку тактык менен түзүүдө жана тикелөөдө гана пайдаланылбастан, өтө татаал деп эсептелинген карыны, устунду, торсундун дөбөгө окшоп ийилип келип кошулган жерлерин же там үйдүн же балык жонго окшоп томпоюп турган төбөсүн тургузуудагы эң татаал конструкцияларды аткарууда да такай колдонуп келишкен. Бул курулуш аспаптары Казакстандын, Өзбекстандын жана Тажикстандын усталары тарабынан да кеңири колдонулуп келинген. Бирок алар жергиликтүү шарттарга жараша аталыштары гана башкача болгон [2,1].

Кыргызстандагы элдик кол өнөрчүлүккө эзелтеден бери эле курулуш аспаптары катары балта, пай теше, теше, ноо теше же ийри теше, чоң араа, кол араа, шадабир араа, парга араа, түртмө араа, ийри кол араа, кош кулак сүргү, муш сүргү, жапис сүргү, басма сүргү, чак сүргү, абзал сүргү, дил сүргү, каныш сүргү, орок тарткы, эки кулактуу тарткы, парма, искананын түрлөрү сыяктуу аспаптар иштетилип келген. Усталар аспаптардын тиштерин курчутууда ар түрлүү формадагы бүлөө таштар иштетилген. Имараттын планы боюнча ички бөлмөлөрүн бөлүштүрүүдө жыгач казыкчага байланган житар (жип) колдонулган [1, 1].

Кыргыздардын жыгач устачылыктагы негизги аспабы болуп узун саптуу (70-75см.) балта эсептелинген. Анын жардамы аркылуу жыгач материалдарын: терек, арча жана башкаларды кыюу менен биринчи иштетүүдөн өткөрүп, бутактарын чабуу үчүн колдонулган.

Ошондой эле жоон устундарды жонууда пайтеше колдонулган. Устундарды, торсундарды ж.б. даярдоодо, бутактардын ордун жымсалдатып жылмалоодо балтага караганда пайтеше көп колдонулган. Кыргызстандын түштүгүндөгү тоолуу район болуп эсептелген Чоң-Алайдагы айылдарда, мисалы Дароот-Коргон, Куу-Талаадагы ХІХ кылымдын аягы - ХХ кылымдын башындагы курулган үйлөрдөгү карылар (алардагы аталыш боюнча устун дегенди түшүндүрөт) негизинен арча дарагынан даярдалган. Аларды кыйган жерде эле пайтеше менен төрт кырдуу формага келтирип, атка же төөгө сүйрөтүп келишкен. Ал үчүн карынын бир жак учуна көзөнөк жасалып, ага аркандын бир учу байланган, ал эми аркандын экинчи учу моюнтурукка бекитилген.

Ал эми түштүктүн тоо этектериндеги Кадамжай районунун Охна айылы менен түздүктөгү Кара-Суу районунун Зарбалик айылында усталар койгон карыларда жана пеш карыларда жип байлоочу көзөнөктүн жоктугу курулуш материалдарын там, үй куруучу жерде даярдашарын тастыктайт. Тоодогу жана тоо этегиндегиден айырмаланып арча жыгачтарынан эмес, түздүктөгү там үй курууга материалдарды даярдоодо жергиликтүү теректерди, талдарды, арчаны (эшик, терезенин кашектерине гана пайдаланылган, себеби түздүктө арча болбогондуктан) [4,1] [5,1]. Түздүктө дарактар жалбырактарын түшүрүп, "уктагандан" кийин кыйган. Камышты, бадал өсүмдүктөрүн керектүү мезгилде, бирок кургай электе оруп жана кыркып суу бойдон торсундун үстүнө таштаган. Себеби мындай мезгилде, биринчиден, жеңил кыркылат, экинчиден, вассанын, торсундун үстүнө жаткырууга ыңгайлуу. Тоолуу районго салыштырмалуу түздүк аймактарда васса тегиз коюлат. Вассаларды тегиздөөнү кош кулак,

муш, жапиз рандаларинин жардамы менен ишке ашырышкан. Бир жагынан алганда тоо этеги менен түздүктө арчага салыштырмалуу көк терек, мырза терек, бака терек, кара жыгач, тал сыяктуу жумшак дарактарды иштетүү оңой экендиги байкалат. Теше көп түрдүү кызмат аткарган, мисалы, тоолуу айылдарда арчанын майда бутактарын буттоодо, бадыранын (торсундун) үстүнө таштоочу сай талдарын, шыраалжын, чычырканактарды кыйып даярдоодо, тегиздөө жана кагуу сыяктуу иштерде такай пайдаланылган. Тоо этеги менен түздүктө тоодогу аткарган жумуштардан тышкары кош же жеке сынчтарды тургузууда түркүктөрдөгү чармактарга тирөөчтөрдү киргизип кагууда, чарчөптү курууда, сараптарды бири-бири менен кайчылаштырууда, торсундун учундагы калбактардын арасына праманды, арак сараптарды бириктирүүдөгү шынааларды кагууда пайдаланылат. Ноо теше же ийри теше суу кетүүчү ноону даярдаш үчүн колдонулган [4,1].

Ал эми жыгач курулуш материалдарын аралоодо араанын көп түрү пайдаланылып келинген: чоң араа эки кулактуу келип, Чоң-Алай сымал тоолуу райондордо арчаларды кыюуда дарактарды өлчөмүнө жараша туурасынан бөлүүдө, тоо этегинде жана түздүктө терек, тал, арчаны кыюуда колдонулат [6, 1].

Жоон жана узун жумуру жыгачтарды узунунан жарып аралоодо шадабир, араа колдонулат. Мындай жыгачтарды аралоо үчүн жыгач, тактайлардан бийиктиги 2,5 м., туурасы 2 м., узуну 3,5 м. келген төрт буттуу сөрү сымал секиче орнотулат. Бир киши секиченин үстүндө, ал эми экинчи киши жерде туруп араалашат. Парга араа калбакти даярдоодо колдонулат. Калбак- торсундун пеш карыдан сыртка чыгып турган жана кооздолуп жасалган тумшугу. Кол араа көп түрдүү майда жеңил иштерди аткарууда, түртмө араа болсо жыгачтарды бири-бирине отургузуп матоодо дал келтирүү үчүн пайдаланылат. Кош кулак ранданын жардамы менен карынын, торсундун, пеш карынын, устундун же түркүктөрдүн одоно жерлери тегизделет, андан кийин кол ранда же муш ранда майда одуракай жерлерди тегиздесе, жапыз сүргү тегиздеп жымсалдоону аягына чыгарат, калган рандалар тегизделген же даярдалган жыгач материалдарын кураштырууда, кооздоодо колдонулат. Чак ранда арак сараптарды, вассаларды бири-бирине кийгизет же жабыштырат, пар ранда терезе жасайт, ийри ранда терезелердин үстүнкү бетине, эшиктердин үстүнө арка сымал кашек жасайт, дил сүргү эшиктин тактайына кооздоп бурч чыгарууда керек, абзал ранда, басма ранда, каныш ранда жыгачка оймо-чийме салат. Андан сырткары оюу салып кооздоодо сүргүлөрдөн сырткары искананын бир канча түрү пайдаланылат. Үшкүнүн жардамы менен турум менен чармактын бириктирилген жерин тешет, ал жерге шынаа кагылып бекитилет, үшкү-ийри жаа сымал жыгачка жип байланып, анын жардамы менен айлана турган жери жыгачка кагылган парманы айлантат. Ушул кураштыруу процессинде парманын жардамы менен түркүктөрдүн же устундардын башындагы турумдарга пешкарыдагы чармактарды тешүүгө, алдыңкы сынчка же чарчөпкө түркүктөрдүн түбүндөгү турумдарга чармактарды тешет да, түркүк же устун тургузулат, пешайвандан башка үй менен далистин кош же жеке сынчтардагы үстүңкү сынч (сарап), астынкы сынч (чарчөп) бириктирип турган түркүктөрдүн турумуна, түркүктөрдү таяп туруучу тирөөчтөрдүн турумуна чармак салуу үчүн иштетилет. Лавхан (жыгачка оймо, сай салуучу аспап) арчадан жасалган терезелердин жана эшиктердин кашеги бышык болушу үчүн кашектин эки жамбашындагы төрт бурч түркүк (устумдагы) турумга сай салат да, чармактын оюлган жерине сай салынган турум буралып кириши үчүн тамгазак чармакка сай салат. Андан кийин жасалган эшиктин кашегин, терезелерди, түркүк, пеш карыларды күнгө кургап жарылуудан сакташ үчүн, ал жерге жаңы союлган малдын терисинин челин кырып, ал челди 3-4 саат кайнаткандан кийин пайда болгон желим (клей) колдонулган (азыркы олифтин ордуна). Анын үстүнө өң берип жалтыратуу үчүн малдын баш этин, туягын казанга салып, 3 саат кайнаткандан кийин пайда болгон түзсүз лак менен сырдалат. Тик бурчтарды чыгарууда гөния (угольник) пайдаланылат. Жыгач усталар куралдарын курчутууда тепме чаркты колдонушкан [3,1].

Дароот-Коргон, Куу-Талаа сыяктуу айылдарда устачылыкка тиешелүү пайтеше, теше, чоң араа, кол араа, сүргү, эки кулактуу тарткы, парма, исканалар эле колдонулат. Андан сырткары жыгач усталар жыгачты тегиз жара тилүү үчүн из салууда жошого буланган житар жипти колдонушкан [6,1]. Тоонун этегиндеги жана түздүктөгү айылдарда болсо (Кадам-Жай районунун Охна, түздүктөгү Кара-Суу районунун Жоош айыл өкмөтүнө караштуу Зарбалик айылдарында) жогорудагы сөз болгон усталардын курал-жарактарынын баары колдонулган [2,1]. XIX кылымдын аягында – XX кылымдын башында жыгач буюмдарга көркөм кооздук

берүүдө түркүн түрдөгү жана формадагы кыскычтар, жыгач, темир балкалар ж.б. устачылык аспаптары колдонулган. Коңшулаш элдердин жана Россиядан көчүп келгендердин таасири аркылуу кыргыздар устачылыктын өркүндөтүлгөн курал-жабдыктарын колдонууну өздөштүрүп келишкен.

Ошентип, кыргыздар туруктуу жашоого өткөн учурда сала турган үйү үчүн ыңгайлуу жерди тандоого олуттуу маани берип тандап, айрыкча коопсуздукка өзгөчө көңүл бурушкан. Курулушка колдонулган эмгек куралдарынын жардамы менен жегиликтүү материалдарды колдонгондугу, зарыл учурда алыстан болсо да ташып келинген. Кыргыздардын там үй куруудагы тажрыйбасынын XIX кылымда эле эмес алда качан пайда болгондугун далилдейт. Мында алардын мурда колдонулуп келген салттары менен кийин келип кирген ислам дининин эрежелери айкалышып кеткен. Алсак, мурун үйдүн маңдайы чыгышка карата багытталган болсо, кийинчерээк кыбыласы чыгарылышы да, күндүн тегиз тийиши да көңүлгө алынып калган Кыргыз усталарынын үй куруудагы ыкмалары жалпысынан отурукташкан элдердин, айрыкча тажик усталарынын (иран маданиятынын) тажрыйбасына негизделгенин белгилей кетүүгө болот. Бирок бул алардын өздөрүнүн өзгөчөлүгүн, ошондой эле кыргыз элдик маданиятынын таасирин да жокко чыгарбайт.

Шилтемелер:

1. Антипина К. И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных кыргызов. По материалам, собр. в юж. части Ош. обл. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1962. – 288 с.

2. Воронина В. Л. Народные традиции архитектуры Узбекистана. – М.: Гос. Изд-во архитектуры и градостроительства, 1951. – 167 с.

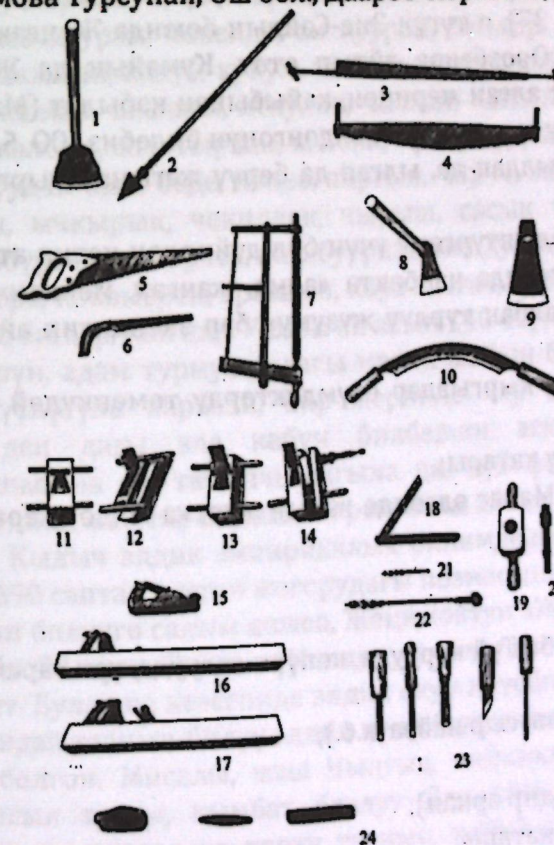
Автордун талаа дептери:

3. Набиев Ибраимжан, 1952 ж.т., Ош шаары, А.Навои көчөсү - 45, урусу карача.

4. Омошов Садирдин, 1935-ж.т., Ош обл., Зарбалик а., уруусу жоош.

5. Исаков Талип, 1930 ж.т., Баткен обл., Охна а., (азыркы Орозбеков, уруусу найман.

6. Каримова Турсунай, Ош обл., Даарот-Коргон а., уруусу хан кыпчак.

Сүрөт 76. Үй куруудагы эмгек куралдары. 1 - кетмен, 2 - бел күрөк, 3 - шадабир ара, 4 - эки кулактуу чоң ара, 5 - кол ара, 6 - түртмө ара, 7 - парга ара, 8 - теше, 9 - пай теше, 10 - тарткы, 11 - чак сүргү, 12 - абзал сүргү, 13 - дил сүргү, 14 - каныш сүргү, 15 - муш сүргү, 16 - жапиз сүргү, 17 - басма сүргү, 18 - гөния, 19 - лавхан, 20 - тамгазак, 21-22 - парма, 23 - искана, 24 - бүлө таш.

Муратов А,
педагогика илимдеринин доктору, профессор,
И. Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университети,
Бишкек шаары, Кыргызстан
bashredaktor@mail.ru

КЫРГЫЗДАРДЫН БОТАНИКАЛЫК ЖАНА ЗООЛОГИЯЛЫК САЛТТУУ БИЛИМДЕРИ

Багыттоочу сөздөр: эмпирика, этникалык маданият, элдик медицина, салттуу билимдер

Элдик эмпирикалык ботаниктер жана зоологдор да кыргыз этникалык маданиятынын ажырагыс бөлүгү болгон. Кунту өзгөчө күчтүү адамдар жаратылышка байкоо салып, билгендерин балдарга үйрөтүп турган.

С. Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда (үчилтиктин биринчи гана бөлүмү экенин эстеңиз) өсүмдүктөрдүн 120дан ашык түрү тууралуу айтылат. Аларды изилдөөчүлөр төмөнкүдөй бөлүштүрөт [1, 1087-189]:

Дарак жана бадалдар: арча, алтыгана, жылгын, караган, кара жыгач, тал: ак тал, кара тал, кырчын тал, эчки тал; терек: ак терек, бай терек, көк терек, чынар терек; мөмө-жемиш берүүчүлөрү: алма, алмурут, айва, анар, бадам, долоно, жаңгак, жийде, кокок, сары жыгач, үкөк ж.б.

Чөптөр: ат кулак, балтыркан, беченди, жантак, жекен, кара кыяк, камгак, киемин, кемирчек, кымыздык, санаа, тикен: ак тикен, көк тикен, тулаң ж.б.

Дан өсүмдүктөрү: арпа, буудай, жүгөрү, конок, күрүч, таруу ж.б.

Булалуу өсүмдүктөр: кендир, пахта.

Бакча өсүмдүктөрү: андалек, ашкабак, дарбыз, коон ж.б.

Мына ушул өсүмдүктөр кыргыздар тарабынан өстүрүлгөн, аларды карап, багуунун, кыйыштыруунун сырларын билишкен. Биз жаңгак Асланбапта өсөт дегенибиз менен эпосто жаңгак Алтай жеринде эле кыргыздар тарабынан өстүрүлгөндүгү айтылат («Алма, жаңгак жемиши, атпай журтка белгилүү» СО, 8, 37), а түгүл Эне-Сайдын боюнда Жаңгактуу, Жаңгак-Тоо деген жер аттары болгондугун С. Орозбаков айтып өтөт. Кумайык да Жаңгактуунун керүүдөн Кум-Булактын белинен, даарат алган жеринен, кайыбынан кабылат (Манас, 2010, 1-т., 429). Эпосто аттарды багууда жүгөрүнү жем катары колдонгонун билебиз (СО, 5, 251).

Аттардын жемине өсүмдүктөрдү кылдап да, ылгап да берүү жагынан кыргыздар абдан билгичтик кылган.

Бакчылыктын технологияларын өздөштүргөнү үчүн бул дүйнөдөн кетип аткан Көкөтөй артында калган Баймырзага керээз айтканда чарбакта «алма, жаңгак, мейизи», «жетти таш жерге тигилген жетимиш уруу талы», «албан түрлүү жүзүмү» бар экендигин айтып, аларды тапшырат (СО, 8, 19-20).

Эпостогу маалыматтарга караганда кыргыздар өсүмдүктөрдү төмөнкүдөй максаттарда колдонгон:

- жерге кооздук, жаратылыш көркү катары;
- адам менен символдош катары (Манас өлгөндө калың журтка кошо «карагай ыйлайт, тал ыйлайт»);
- адамдарга азык катары;
- малдарга жем-чөп катары;
- курулуш материалдары катары (боз үй курууда, көпүрө салууда, хан сарай тургузууда ж.б.);
- аскер куралдары катары (балта сап, сыр найза ж.б.);
- дары-дармек катары;
- буюмдар катары (чара, табак, кендир аркан);
- эс алганда көлөкөлөй турган жер катары;
- канаттуулардын мекени катары;
- адамдарды салыштыруу катары («чынарым», «бай теректей», «кырчындай», «карагаттай», «чирмооктой», «коко тикендей» ж.б.).

«Улуу манасчы (С. Орозбаков тууралуу – М.А.) өсүмдүктөрдүн чөйрө шарттарын, аймактык өзгөчөлүгүн, түрлөрүн жакшы билип, алар адамдын жашоосу үчүн ыңгайлуу шарт түзүп тураарын ар тараптан ачып берген» [1, 1087-189], эгер анын элдик ботаникалык билими болбосо, кыргыз жеринин гана эмес Батыш Сибирь, Чыгыш Түркстан, Борбордук Азия, Жакынкы, Чыгыш ж.б. аймактардын флорасын мынчалык билгичтик менен эпостун көркөм структурасына киргизе алмак эмес.

Манасчылар адамдын түркөйлүгүн, билимсиздигин, элге душмандыгын алардын өсүмдүктөргө кылган мамилеси аркылуу көрсөтөт. Канчоро бийлик кылган кезде: «Чынар да терек, бай терек, суу жайылбай соолуптур» («Сейтек», 163), - деп айтылат.

Кайран абаң барында

Касиеттин чагында

Алма бышып көң болгон,

Жаңгак бышып дөң болгон,

Жаңгагы түгүл чырпык жок,

Дүнүйө кара жер болгон («Сейтек», 163) ж.б.

XIX кылымда азыркы Жалал-Абад жакта жашаган Калмат аттуу акын бүтүндөй ырларында чөптү, анын түрлөрүн, көрүнүш-көркөмүн ырдай берчү экен, кийин анын өз аты унутулуп Чөп ырчы аталып калыптар. Мына ошол киши анык ботаник, ботаник гана эмес, андан сабак берген устат да болгонун кантип айтпай коё алабыз.

Жазгыч акын Молдо Кылыч Кара-Кочкордон чыгып Чүй жерине барып, «Чүй баяны» деген атактуу казалын жазып, анан ошол жердеги өскөн өсүмдүктөрдү бир-бирден атайт, алар: кара куурай, зыгыр, кытай конок, кунжут, картөшкө, шалгам, алча, алма, өрүк, шабдаалы, чие, тыт, алмурут, мисте, бадам, жаңгак, капуста, сабиз, пияз, чөп (тамакка кошулган көктөр тууралуу айтып жатат го – М.А.), калемпир, мурч, жүзүм, анар, коон, дарбыз, ашкабак, бадыран, карагат, бүлдүркөн, кожогат, дан куурай, текей, мандалак, ышкын, сарымсак, балтыркан, балжууран, козу кулак, кымыздык, арча, карагай, жады куурай, карандыз, катыраңкы, дулдана, сары жыгач, кайың, четин, мүрөлү, кара куурай сүттүкен, күлкайыр, камыш, жекен, терек, байчечекей, уу коргошун, боз караган, жылгын, алтыгана, шоро, шилби, чычырканак, сөгөттү, ак чечек, сагыз куурай, чекенде, ак куурай, кендир, топчу куурай, камгак, ак тикен, уйгак, алабата, шыраалжын, вакум-кукум, төө-тапан, жер чай, тегерек баш, сар куурай, чачыраткы, ак куурай, адырашман, акшары, аткулак, чалкан, кызыл куурай, чогойно, коко тикен, чирмоок, кызыл мыя, жалбыз, жылтыркан, шыбак, түлкү куурай мизибек, бетеге, ыраң, шибер, ажырык, кара кыяк, буудай баш, беде, көдөө, таргыл, чирче, жөргөмүш, көтүбош, тогуз төбө, теңге чөп, доңуз сырты, ычкырык, чекилдек, чырыш, сасык таана, тулаң, куурай, шимүүр, чечекей, кырмеси, көбүргөн, чемирчек, жер буурчак, мендумана, чечен, жанузак, карга тырмак, терскен, кызыл гүл, сере, көкөмерен, эрбазын, кара жыгач, күрмөк, маш урук, ураан, кызыл конок, арпа, тамеки, күнгө багаар, көк нар. Ушинтип акын 140 өсүмдүктүн атын атайт, ар биринин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн, адам турмушундагы маани-жайын белгилейт, ушунчалык энциклопедиялык бай билимдүүлүгүнө карабай, бир жеринде «ар бир түрдүү чөптөр көп, атын билбейм нечендин» деп дагы эле көбүн билбешин эскертип өтөт. Ырыс акын кыргыздын фитомедицинасына да, табыпчылыгына да, Чүй фауна-флорасына да экскурс жасоо менен алардын кийинки жаштар билиши керектигин айтат.

Молдо Кылыч элдик эмпирикалык билимдерге таянып, өзүнүн муунуна жана кийинки урпактарга 650 саптан турган жогорудагы поэмасында атаган 140 өсүмдүктүн, 73 жаныбардын түрүн таанып билүүгө салым кошсо, Жеңижоктун «Жер соорусу Аксы экен» ырында фаунанын 78, флоранын 32 түрү, Тоголок Молдонун «Ала-Тоо» поэмасында фаунанын 50, флоранын 20 түрү берилет. Булар өз кезегинде элдик окуу китеби катары дүйнөнү таанып-билүүдө кызмат кылган. Мындай таанып-билүү элдин күнүмдүк жашоо-тиричилиги, турмуштук уклады үчүн эң эле зарыл болгон. Мисалы, жаш Чыңгыз, кийинки белгилүү жазуучу, Шекер айылындагы жайлоодо асыл тукум, кымбат баалуу Дон айгыры уу чөп жеп алып, өлгөнүн, ал эми жергиликтүү жылкылар ал чөптү таанып, жебей тургандыгын орус ветеринарына которуп бергени тууралуу айтып-жазып жүрөт. Демек, жаныбарлар жана өсүмдүктөр тууралуу элдик билимдер адамдарга гана эмес, алар багып аткан малдарга да керек болгон.

Молдо Кылыч дары өсүмдүктөргө «байчечекей байрачанды», жады курай, карандысты, сууга чыккан жанузакты кошот, уу коргошун, ак кодол малга зыян экенин белгилейт, «пулу жүз сом мүйүзү, бугусунун башында» деп мүйүздүн жогору бааланарын айтып өтөт, а түгүл

«Америкендин тоогу, ала чаар түгү бар» деп алыскы континент тууралуу да билимге эгедер экендигин тастыктайт [2, 87].

Кыргыздардын ботаникалык билимдери сыяктуу эле зоологиялык билимдери да бир топ терең экендигин элдик оозеки чыгармалар дааналап турат.

Байыртадан кыргыз элинин жаратылышы жаныбарларга өтө бай болгон. А түгүл азыр Жер бетинде жок болуп кеткен, же кыргыздар жашаган Батыш Сибирдин Эне-Сай, Алтай, Бай-Көл, Турпан, Кызыл-Суу, Памир, Жаззак, Алай-Анжиан, Талас, Ысык-Көл, Нарын, Ош, Чүй чөлкөмдөрүндө учурда кездешпеген жаныбарлар тууралуу оозеки баяндарында айтылып калган. Алар жолборсту, арстанды, пилди колго үйрөткөн. Адамдардын колдоочулары катары жапайы жаныбарларды эсептешкен, а түгүл ири уруулук бирикмелердин (бугу, бөрү, жору, багыш ж.б.) түпкү тегин да ошол жапайы айбандардан чыккан деп аларды сыйынуучу ыйыктары катары эсептешкен. Бала төрөлгөндө алардын ысымын да Бөрү, Бөрүбай, Илбирс, Жолборс, Түлкүбек, Бүркүт, Кундуз, Шумкар ж.б. деп коюшуп, ошол жаныбарлар аны колдоп жүрөт деп эсептешкен. Жаныбарлардын терилеринин ар кандай буюмдарды, анын ичинде өздөрү үчүн кийимдерди турмуш-тиричилигинде кеңири колдонгон. Албетте, мындай кылуу үчүн ошол жаныбарлардын жашоосу, териси, арам-адалдагы, кишиге таасир этүүчү органдары ж.б. тууралуу маалыматтарга ээ болушу керек эле.

«Манас» эпосунда жезтумшук деген жаныбар тууралуу айтылат: «Тумшугу жез киши бар – убара чаркоо дегини» (СО, 2, 170).

Желмаян деген төөнү Шай ата Манаска кайыптын элинин алып келип берет, ал баатыр кайып болуп кеткенде кошо кайып болуп кетип, бейшемби, жума күндөрү күмбөзгө келип, ал жердин ээси катары эл тарабынан ыйык тутулат. Ак буура да Манасты согуш учурунда колдоп жүрөт:

Кара башыл ак буура
Оң капталдан туптуура
Калжаң уруп качырып,
Кабактан чыга калгандай (СО, 2, 186)
Канаттуулар тууралуу мындай аныктамалар берилет:
Карпайып конгон кажыр бар,
Жопоюп конгон жору бар.
Канаттуу куштун зору бар,
Куркулдап жүргөн кузгун бар (СО, 3, 168)

Мында кажырдын, жорунун, кузгундун башкы белгилери жана алардын жүрүшү, учушу табияттагыдай таамай берилет. Жаш чагында Манас кербен деп жиберген Эсенкандын тыңчыларын кармап алып, ал он калмак, беш кытайды тындым кылып:

Жору жесин жоңконун,
Кузгун жесин куулугун (СО, 2, 258), - деп тарп жеген канаттуу куштар тууралуу айтат.

Табияттын адамга баш ийбес жырткыч макулуктарын да адамдар колго үйрөтүшкөн: «Жолборстон баккан үчү бар, илбирстен баккан беши бар» (СО, 8-9, 56), - деп кишилердин дрессировщиктин өнөрү тууралуу айтылат. Дрессировщик (франц. dresser – башкарып алуу, үйрөтүү, көнүктүрүү) – жаныбарларды адамдын айткан-дегенине көрүнүктүү. Андай көнүктүрүүнүн максаты: жаныбарлар менен жакшы мамиледе жашоо; башка душмандарына каршы коюу; аңчылык кылууга жардамдашуу ж.б. Дрессировка – байыркы өнөрлөрдүн бири болуп, ал кандайдыр бир билимди талап кылган. Дрессировка – бул билимге негизделген, максатка багытталган, өз усулу жана ырааттуулугу бар адамдардын жаныбарларга жасаган үстөмдүк мамилесинин жыйынтыгы. Анда адамдар үйрөтүп жаткан жаныбарлардын кыймылын, мүнөз-куюну, максатын, жактырган жана жактырбаган нерселерин бүт билип турушу керек. Эгерде жаныбарлардын артында этияты-шарты деп 20дан 200 чейин таяна турган нерсеси турса, бул таяныч адамдарда 2ден 20га чейин эле болот экен. Демек жаныбарларды жаңыдан үйрөтүү өтө эле татаал, курмандыктын талап кылат. Андагы башкы нерсе – акыл-эс жана мыкты туюм-сезим, дал ошол нерселер жаныбарлардын тилин жана дилин түшүнүүдө адамга жардам берет, үйрөтүлүүчү жаныбарларга жылмаюу, сылап-сыйпоо, жакшы сөз, сүйгөн тамагын берүү, үйрөтүлүүчү жерде атмосфера түзүү ж.б. жагдайлар мында сөзсүз эске алынат. Андай үйрөтүлгөн жаныбарлар көчтө унаа катары пайдаланылат, барктуу тартуу катары берилет, согушта теңдешсиз көөлүк катары колдонулат. Мисалдар:

Кериги бар, пили бар,

Алооке оңой жоо эмес,
Кейиштүү балдар, билип ал! (СК. 1, 24)
Менин жүктөөрүм атан, пил болду (СК. 1, 44)
Кызыл куйрук пилимди ал,
Кымбатым журтум тилимди ал.
Силерден сурайм угуп ал.
Ак сакалдуу карың ук,
Кырк үйлүү кыргыз баарын ук! (СК. 1, 66)
Добулбас бекем кагылды,
Керик коштоп жүк арткан
Төө-төөсүнө жабылды.

Эр Алооке баатырга
Шашкалаң катуу көрүндү (СК. 1, 380)
Керикке алтын артылып (СК. 1, 380) ж.б.

Мындай жаныбарларга жогорудагы керик менен пилден тышкары кабылан, мады, тумгак аюу, кетечек аюу, суңал аюу ж.б. жырткычтар кирет.

Душман тарап түлкү, кулжа, куу өрдөк, ж.б. жаныбарларды тыңчы, кабарчы катары пайдаланат, демек, аларды ошого үйрөткөн.

Элдин салттуу жашоо-тиричилигинде төрт түлүк малдан тышкары кайберен тукуму (аркар, кулжа, марал, элик, чаарчык, теке, бугу ж.б.) жердин кооздугун, элдин бейпилдигин символдоштурат. С.Орозбаковдун вариантында «Будурунда бугу бар», «Адырдан аркар куюлуп» деген саптар кездешет.

С. Каралаевдин вариантында Манас Текес жерине келгенде ал жер мындай сүрөттөлөт:

Жан жараткан ар түрдүү,
Жаныбарлар баары бар.
Коңулунда коён бар,
Копшутунда жылан бар,
Тектиринде теке бар,
Будурунда бугу бар.
Адырында аркар бар,
Түзөңүндө түлкү бар.
Талаасында кулан бар.
Кескелдирик жыландай,
Куландары кунандай,
Жыландарын карасаң
Алты кулач аркандай,
Алда таала кудурет,
Жан жараткан ар кандай.
Булбулу сайрап чуулдап,
Буруп-буруп сайраса,
Мундуу киши уккусуз.
Буркурап ыйлап эчен жан
Бул жайындан чыккысыз.
Тоосунан күкүк сүйлөнүп,
Талынан тоту күүлөнүп,
Кайыңга тууп куштары,
Камынган экен учканы.
Терекке тууган куштары
Теминген экен учканы.
Талынын башы ийилип,
Тамашасы ушундай,
Кумунун үстү чийилип.
Чырпыктары чынардай,
Чымчыктары улардай (СК. 1, 181).

Демек, бул жерде элдин экологиялык сабаттуулугу жогору, жери жаныбарлардын жашоосу үчүн ылайыктуу, эли токейил, ынсаптуу. Манасчы кайсыл жаныбар кандай жерде

жашоого ылайыкташканын, алардын климатка жана жер шартына бапташканын көрсөтүп жатат: коңулунда – коён, копшутунда – жылан, тектиринде – теке, будурунда – бугу, адырында – аркар, түзөңдө – түлкү, талаасында – кулан, тоосунда – күкүк, талында – тоту, кайында – куштар ж.б. Ошол эле кезде ал жаныбарлар башка жактагы жаныбарларга караганда өзгөчө касиетке, өзгөчө жыргалга ээ, андыктан алардын сүрөттөлүшү: кескелдирик жыландай, куландары кунандай, жыландары алты кулач аркандай, куштардан талынын башы ийилет, чырпыктары чынардай, чымчыктары улардай ж.б.

Молдо Кылыч акындын «Чүй баяны» поэмасында Чүй жаныбарлары: саратан, саралалуу аары, сайгак, бөгөнөк, бүргө, мийзам, жөргөмүш, бака, ийнелик, көгөн, кундуз, кашкулак, мадыл, кызыл карсак, түлкү, карышкыр, аюу, жолборс, илбирс, чөө, тай сүлөөсүн, суусар, ачкүсөн, коен, элик, марал, бугу, эчки-теке, аркар, кулжа, саржылан, кара курт, чаян, музоо баш, кескелдирик, билерик, чегиртке, жер кирпичи, арсчыкан, коңуз, көпөлөк, ташбака, көл бака, суу жылан, кызыл куйрук, сар барпы, ала чыйырчык, суучул кара көк соор, көк жылкычы кучкач, майкөт чымчык, борбаш, каракаш, эрсынар, чил, бөдөнө, безбелдек, кашкалдак, бабырган, үкү, соорусун, кара бүркүт, жору, чакчыгай, аладуңган, эчки маарак, бапылдак, карача торгой, жарганат, боз таркылдак, короолу, тораламай, таранчы, кучкач. Ошентип казалчы Сары Өзөн Чүйдүн 73 жаныбарын атайт жана ал аркылуу бул аймактын флорасынын жалпы өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүгө аракет кылат.

Демек акындын табият таануу жаатындагы элдик билими жаныбарлардын аттарын төмөнкүдөй бөлүштүрүүгө мүмкүндүк берет: канаттуулар; жырткычтар; териси баалуу жаныбарлар; адам жей турган (адал) жаныбарлар; жерде-сууда жашоочулар; сойлоочулар; сүт эмүүчүлөр ж.б. Көпчүлүк жаныбардын, же өсүмдүктүн аттарынын алдында анын мүнөздүү белгисин көрсөтөт, мисалы, «катуу кара шилби», «белгилүүдөн безбелдек», «кара сууда кашкалдак», «торала тору кучкачтар» ж.б.

«Канаттуу» деген ырында болсо 76 канаттууга мүнөздөмө берет, алардын ичинде азыр аты анча аталбай калган кара боор, кыл куйруу, ызгыч, эчки маарак, котур эпей, чыйпылдык, каракур, бөк, тели куш, бостек дегендей канаттуулар бар. «Акын канаттууларды күчтүүгө, күчсүзгө, алгырга, тарпчыга, чеченге, ыкчамга, коозго, момунга жана шайырга бөлөт. Канаттуулардын уругу жана дыйканы – бүркүт деп, туйгунду – куштун тунугу деп, үкүнү куштун баёосу деп, кыргыйды – куштун берени деп, тотуну – куштун зыйнаты деп, торгойду – куштун чечени деп, чакчыгайды – куштун куудулу деп, каракурда – куш энөөсү деп, канаттуунун падышасы жалгыз көздүү буудайык деп сүрөттөйт.

Молдо Кылыч «Канаттуу» деген чыгармасын, менин оюмча, тамсил катары жазбай эле өзү «Мен сүйлөймүн көргөндү, сөз маанисин билгенди» деп айткандай Кыргызстандагы канаттуулардын кыял-жоругун, сырткы көрүнүшүн жана алардын мүнөзүн чындык илимий көз караш менен эле жазган», - деп айтат геология-минерология илимдеринин доктору Кубат Осмонбетов [3, 24-25].

Молдо Кылыч кыргыз жериндеги өсүмдүктөр жана жаныбарлар тууралуу билимди кайдан алды? Азыркы илимдин деңгээли да акын атаган кыргыз жергесинин флорасы менен фаунасы тууралуу маалыматтарга ээ эмес го? Ырас, Кылыч молдо болгон, исламий китептерди окуган. Бирок ал китептерде кыргыз жаратылышы тууралуу эч нерсе жазылган эмес да! Андай болсо Молдо Кылычтын таянган билимдери сөзсүз түрдө кыргыз саятчыларынын, мергендеринин, дыйкандарынын, малчыларынын, кыскасы, «тубаса натуралисттеринин» эмпирикалык билимдери жана тажрыйбалары болгон деп айтууга аргасыз болобуз. Мына ошол манасчыларга, Молдо Кылычка окшогон табият таануу боюнча билгич адамдар элдин жаратылыш жана анын жандыктары, өсүмдүктөрү тууралуу түшүнүгүн калыптаган, байыткан.

Адабияттар:

1. Сагынбай Орозбаковдун вариантындагы өсүмдүктөр дүйнөсү // «Манас» Сагымбай энциклопедиясы: Академик А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Б.: Бийиктик Плюс. – 2015. – 1087-1089-б.
2. Молдо Кылыч. Казалдар / Жыйнакты түзгөн жана түшүндүрмөлөрүн жазган О. Сооронов. – Ф.: Адабият, 1991. – 256 б.
3. Осмонбетов К. Молдо Кылыч менен Жеңижоктун казалдарынын сыры / К. Осмонбетов. – Б.: Айат, 2004. – 78 б.

Осмонова С. К.,

ОшМУ Кыргызстан тарыхы

жана археология, этнология

кафедрасынын доценти, т.и.к.

Ош шаары, Кыргызстан

КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮГҮНДӨ ЖАШАГАН КЫРГЫЗДАРДЫН КАЛЫҢ БЕРҮҮ ЖАНА СЕП ЖАСОО САЛТТАРЫ

(XIX к. аягы – XX к. башы)

Багыттоочу сөздөр: үй-бүлө, үйлөнүү, салт, каада, той, ритуал, маданият, кудалашуу, калың.

Кыргызстандын түштүгүндө жашаган кыргыздар үчүн үйлөнүү той алдындагы азем-салтанаттар өтө маанилүү болуп эсептелген, анткени алар кыздын болочок кайын-журту менен туугандашуунун башталышы эле. Кудалашуунун жыйынтыгы бата тойду өткөрүүнү, калыңдын өлчөмүн жана «сырга салды» үрп-адатын өткөрүүнүн шарттарын аныктоо болгон. Ошентип, кудалашкан эки тарап кыз тойго түздөн-түз даярдык көрө башташчу.

Үйлөнүүнүн жогоруда көрсөтүлгөн бардык эски формаларында калың чоң мааниге ээ болгон. С. М. Абрамзон [1, 233], «кыргыздарда калың, башка көп элдердей эле, никелешүүнүн башкы шарты болуп эсептелген». Н. А. Кисляков [6, 66–85] туура белгилегендей, калың да нике сыяктуу эле патриархалдык мамилелер менен бирге жана бир мезгилде олуттуу өнүгүүсүнө жеткен. С. М. Абрамзондун иликтөөлөрүнүн маалыматында күйөөнүн туугандарынын тобу тарабынан калың чогултуу салты баяндалат, бул калыптануу учурундагы уруулар, андан кийин феодалдык төбөлдөр күйөөгө чыгып жаткан кыздын туугандарына үйлөнүү тойго баалуу тартуу кылуу максатында өздөрүнө караштуу элден жыйым чогултуунун формасы катары каралган.

Иликтөөнүн талаа материалдары жаш жубайларга баалуу белек түрүндө тартуулардын болгонун тастыктайт. Мындай белектерди алган жаш үй-бүлө алар менен үйүн жасалгалап, болочок чарбасын бекемдеген. Күйөөнүн ата-энеси өздөрүнүн туугандарын кымбат белек тартуулоого мажбурлашкан эмес, алардын ар бири мүмкүнчүлүктөрүнө жараша үйлөнүү тойго өз ыктыярлары менен белек камдашкан. Элде бул калыптанып калган көрүнүш болгон. Анткени, күйөөнүн ата-энеси да башка туугандары үйлөнгөн учурда ушундай эле жооп кайтармак. Уруунун бардык мүчөлөрүнүн өз ара жардамдашуу салты бай же жарды туугандын үйлөнүү учурунда өзгөчө ажаат ачкан. Бир уруунун өкүлдөрү кудалашууну бирге жүргүзүшүп, үйлөнүү каражаттарына жана кайтарымсыз түрдө бардык үйлөнүү үрп-адаттарын өткөрүшкөн.

Иликтелген аймактагы кыргыздарда «калың» жана «сеп» өздөрүнүн мааниси боюнча бири-бирине тыгыз байланышкан. Айталы, калың, негизинен, күйөө тараптан кыздын үйүнө тойго чейин алып келинген малдан, дандан, ар түрдүү белектерден турат. Ал эми колуктунун туугандары аны бир гана септи даярдоого жумшашкан.

Кээ бир авторлордун маалыматтары боюнча кыргыздарда калыңдын өлчөмү көп жагдайларга байланыштуу болгон. Баарыдан мурда, күйөөнүн социалдык жана мүлктүк абалы эске алынган.

Этнограф К. Мамбеталиева [9, 80-94] Кыргызстандын түштүгүндөгү шахтёрлордун маданиятын жана турмуш-тиричилигин изилдөөдө чоң салым кошкон. Айрыкча үй-бүлөнүн маданиятын жана турмуш-тиричилигин кылдат иликтөөгө алуу менен үй-бүлөнүн формасын жана жана үй-бүлө-нике мамилелерин кылдат иликтөөгө алуу менен үй-бүлөнүн формасын жана курамын, калың берүү, сеп жасоо, үйлөнүү салтанатынын этаптарын, нике жашын, үйлөнүү тойго даярдыктар, түрдүү ырым-жырымдарды өткөрүү убагындагы сый оокаттын ролу жөнүндө маселелер ачып берилген.

Г. С. Загряжский белгилегендей, кыргыздарда калыңдын өлчөмү колуктунун атасынын мал-мүлкүнө жана берешендигине, ошондой эле сепке берилүүчү мүлктүн сапатына жараша болгон [5, 44]. Кыргыздарда калың берүү каадасын салттуу каада-салттардын позициясы тарабынан гана эмес реалдуу экономикалык жагдай боюнча көз караш менен кароо керек деп эсептейт С. М. Абрамзон [1, 235]. Ошондуктан, «калыңды» класстан тышкаркы категория

катары кароого мүмкүн эмес. "Калындын" өлчөмү күйөөнүн жана колуктунун ата-энелеринин социалдык жана мүлктүк абалына түздөн-түз байланыштуу болуп, феодалдарда жана байларда малдын көп саны менен эсептелген.

Төрөлүшө элек, же кичинекей балдарды алдын-ала кудалашууда, демейде, чоң калың макулдашылып, ал негизинен балдардын жашы жеткиче мал түрүндө толук төлөнүп бүтүүчү. Мындан тышкары, ар бир майрамга же өзгөчө учурларда күйөө болуучу баланын ата-энеси колуктунун үйүнө сөзсүз түрдө мал же баалуу тери, кездеме, зергер жасалгалары сыяктуу белектерди жиберип турушкан [10, 57] ж.б.

Талаа материалдарынын маалыматтары боюнча, калктын бай катмарында калың 10 ири мүйүздүү мал жана 50 кой, ошондой эле белгилүү өлчөмдөгү будай жана өрүк менен өлчөнгөн: калктын ортоңку катмарында 4 баш ири мүйүздүү мал жана 10 койдон жогору; жакырларда бирден экиге чейинки ири мүйүздүү мал жана 7 койго чейин жеткен [10, 57].

Кээ бир иликтөөчүлөр билдиргендей, түндүк кыргыздарда калыңга жүздөн миң баш кой берилүүчү [12, 34]. Бирок, кыргыздар короо-короо мал кармашкандыктан, калыңга төлөнүүчү 100 баш кой атанын короосундагы малдын чоң деле эмес бөлүгү эле, анын үстүнө туугандардан тойго кошумча түшүүчү.

Кудалашууда калың тогузга б.а. малдын тогуз түрүнө: кыл куйруктан 1 тай, кара малдан 2 торпок, койдон 4 козу, эчкиден 2 улак эсептелген [10, 58].

Н. И. Гродеков [4, 84] белгилегендей, түндүк кыргыздарда калктын бай катмарында калыңдын өлчөмү малдын көп санын түзгөн, бирок кээ бир учурларда калың тогуз малга эсептелген.

Кыргыздарда «тогуз» сакралдык сан болгон, ошондуктан кыздын себин даярдоодо 9 кесим кездеме, 9 жоолук - «тогуз катар сарпай» жыйнашкан. «Тогуз» деген сөз ар кандай үрп-адаттарды өткөрүүдө, анын ичинде сөөк көмүүдө - «тогуз тон», «тогуз чапан», колдонулган Таш менен «төлгө салууда» тогуз таш түшсө жакшылыкка жорушкан.

Жери жана малы жок үй-бүлөлөр үчүн калыңдын өлчөмү кандай гана болбосун оордук кылган. Ошондуктан, жергиликтүү элдин арасында: «Көрктүүнү көрүп алгыча, наркын сурап ал» деп айтылчу [10, 58].

Үйлөнүүгө көп чыгым сарпташкан кээ бир үй-бүлөлөр жакырданып кеткен учурлар да а эмес болгон. Аз камсыз болушкан үй-бүлөлөр үчүн калыңдын оорчулугу эки гана учурда эгерде калыңды топтоодо жакын туугандар кол кабыш кылышса, же калыңды бөлүп-бөлү төлөө боюнча макулдашууга жетишилсе, жеңилдеген. Акыркы жагдай үйлөнүү күнүн уза жылдарга созуп коюшу мүмкүн эле. Ошондуктан, калың топтоо тууган-уруктардын жалпы иш болуп, бирок негизги бөлүгүн ата-энеси көтөрүшкөн.

Кээ бир эркектер калың топтой алышпай, үйлөнүүнү улам кечендетип жүрүшүп, бойдон өтүп кетишкен. Ошондой эле байлар өздөрүнүн кызматчыларын бири-бирин үйлөндүрүшкөн учур да болгон. Бирок, белгилеп кете турган нерсе, Кыргызстандын түштүгүндө жашаган кээ бир өтө эле жакыр аймактардын катмарында - «пас аяктарда» макулдашуу менен күйөөгө берип, же уул үйлөнтүшкөн. Аларды «али кудрет кудалар» деп аташкан, эки тарап бири-биринин абалын түшүнүшүп, балдарын калыңсыз, сепсиз жана тойсуз эле үйлөнтүшкөн. Мындай үйлөнүү «каран сууга нике кыйды» деп аталып, бир койду гана союп, күйөөгө берди дегенди билдирген [10, 59].

Кыргызстандын түндүк аймактарына салыштырмалуу түштүк бөлүгүндө "калың" деген түшүнүк XX кылымдын башталышына чейин эле өтө деле өзгөрүүгө учураган жок. Кээ бир элдерде калыңдын өлчөмү бир топ көп болгон жагдайды эске алсак, Кыргызстандын түштүгүндөгү тоолуу аймактарда калың менен септин өлчөмү бири-бирине шайкеш келээр белгиленет, ошондуктан кыз чоңоюп жаткан үй-бүлөдө алты жашынан тартып эле сеп даярдала баштаган: «алты жаштан салсаң ашырасың», «жетти жаштан салсаң жеткиресин» [1, 59].

Иликтөөгө алынган аймакта калыңды дан менен төлөө кеңири орун алган, анткени калдыканчылык менен да чарба жүргүзүшкөн. Этнографиялык талаа материалдарын келтирилген маалыматтар боюнча, Кыргызстандын түштүк бөлүгүндө жашашкы кыргыздарда калыңдын өлчөмү бир топ жогору болуп, ошого жараша сеп да көп даярдалган. Алынган маалыматтардын негизинде төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот: калың баштапкы, сеп — анын туундусу. Анткени, берилген калыңдын курамында көбүнчө чий материалдарды (кездеме, жүн, тери) беришкен, кыздын ата-энеси сөзсүз түрдө үйлөнгөн.

жаштарга сепке даярдап беришкен. Кыздын ата-энеси колуктунун сарпайын: көйнөк, жоолук, халат жана үй-тиричилигине керектүү буюмдарды: килем, кийиз, төшөк-жууркандарды да тогуздап беришкен. Турмуш куруу үрп-адаттарынын алгачкы стадиясындагы үй-бүлөлүк баалуулуктар аялдыкы жана эркектики болуп бөлүнгөн. Аялдардын милдети үй буюмдарын, кийим-кечек даярдоого жана үй жумуштарын аткаруу болсо, эркектер жашоого керектүү каражатты жана баштапкы материалдар менен камсыз кылышкан.

Мындан тышкары, күйөө баланын ата-энеси сыяктуу эле колуктунун да ата-энеси баш кошуучу эки жашка кыргыздардын негизги чарбачылыгы жана жашоо каражаты болгон малдан энчи бөлүп бериш алардын жашоосунда башкы ролду ойногон; ошондуктан күйөөнүн ата-энеси үйлөнүү тойдон кийин жаш үй-бүлөнү малдуу кылышса, келиндин ата-энеси кызы төрөгөндө мал тартуулашкан.

Ч. Ч. Валиханов [3, 132] кыргыздардын салттарын жана үрп-адаттарын чагылдырууда кыргыз «мал менен жан сактайт, ал үчүн мал-жанынан да артык» деп белгилеген. Кыргыздар бири-бири менен амандашканда «мал-жаның аманбы?» деп сурашкан.

Келиндин себинин көлөмү, курамы жана сапаты кайын-журтунун кылдат баасынын: купулга толуунун же нааразычылыктын предметине айланган. Сеп төлөнгөн калыңга түздөн-түз байланыштуу болбосо да, экөөнүн дал келүүсү сакталган. Талаа материалдары айгинелегендей, көп учурда септин баасы калыңдан бир азыраак кымбат да турган. Мисалга, тоолуу аймактарда жашаган уруулардан айырмаланып, түздүк аймактарында жашаган урууларда септи көп беришкен. Чоң-Алай аймагындагы айылдарда бай ата-энелер өздөрүнүн кыздарына сепке кымбат кийимдерди жана үй буюмдарын гана эмес, боз үй, ал тургай ал күйөөсүнүн үйүнө минип баруучу ат да беришкен [10, 61].

Ушинтип, калың, бир четинен; септи даярдоого материалдык негиз болуп берсе, экинчи жагынан күйөөнүн туугандары жагынан жаш үй-бүлөнү материалдык жактан камсыздоо болгон.

Кыргызстандын түштүгүндө көбүнчө түздүк аймактарда жашаган кыргыздар өзгөчөлөнүп, күйөө баланын атасынын колунда бардыгына жараша калың берилген жана эки жолкуга бөлүнүп төлөнгөн. Эгерде, биринчи жолкуда мал түрүндө берилсе, экинчи жолкуда күйөөнүн атасы той учурунда төрт куржунга толо дан жана бышырылган бир койдун этин ала барган.

Калың бир жактан, колуктуга болочок жубай жана балдардын энеси катары чоң баалуулук берсе, экинчи жактан, жаш жубайларды материалдык жактан камсыздоо болгон. Ошондуктан, күйөө тарап тойго керектүү болгон малдын белгилүү бир өлчөмүн алдын ала камдоого тийиш болгон. Колунда бар эркек гана 18-20 жашында үйлөнө алган. Мусулмандардын «орозо айт» жана «курман айт» майрамдарында күйөө болуучу жигиттин ата-энеси, сөзсүз түрдө колукту болуучу кызга баалуу кездемеден тигилген «иляс сандип» көйнөгүн, «паран оромол», кээ бир айылдарда «дурия» жоолугун ж.б. тартуулашкан. Өз кезегинде кыздын ата-энеси белек менен жооп кайтарышкан, ошентип эки тарап тең бирин-бирине белек тартуулоо аркылуу кудалык мамилени бекемдешкен. Үйлөнүүгө байланыштуу мындай белек алмашуу туугандашып жатышкан тараптардын ортосундагы жылуу мамилени жаратууга өбөлгө түзгөн.

Иликтөөгө алынган райондун көп жерлеринде септи да калың сыяктуу тогуздап беришкен. Мисалы: тогуз килем, тогуз төшөк, тогуз шырдак, ошондой эле тогуз жаздык, көйнөк, төшөк жапкыч ж.б.

Иликтелген айылдарда сөзсүз түрдө кыздын себине: колго токулган түктүү килем (кээ бир айылдарда – жүн килем), он же жыйырмага жакын баркуттан, атластан жана жибектен кездемелерден капталган төшөк-жууркан кирген. Мындан тышкары, сепке үй-тиричилигинин керектүү дээрлик бардык буюмдар жана үйдүн ички жасалгалары: «түш кийиз», «керегетарткыч», «балыш тыш», «жапкыч», көптөгөн ар түрдүү «баштык», «текче», «аяк кап», «күзгү кап», «кайчы кап» [9, 34] ж.б. Колуктуга жибектен, крепдешинден жана атластан жаңы көйнөктөрдү тигишкен.

Убагы келгенде үйлөнүү үчүн жигиттер күн мурунтан калың топтоону, ал эми кызылар өздөрүнө сеп даярдоону башташкан. Септин курамын негизинен он-жыйырма төшөк түзүп, алардын ичинен аялдар үчүн кызыл менен кыюуланып, ал эми эркектерге жашыл ноотуда чекеленген.

Мындан тышкары, сепке чоң жана кичине жаздыктар, ошондой эле чоң жана киши боюнан бийик келген «көшөгө» сөзсүз түрдө берилген. Салт боюнча көшөгө үчүн келиндин апасы күнөөсүздүктү билдирген ак түстөгү жибек кездемени сайма түшүрүп тиккен. Кээ бир айылдарда көшөгө ар кандай кездемелерден курама же курак болуп жасалган. «Курама», биринчиден, көз тийүүдөн сактайт деп эсептелген, анткени кыйынды кездемелерден жасалган буюм үй-бүлөнү көбөйүшүнө жана барчылык жашоосуна жаш жубайларга көп баланы жана мал-мүлктү ж.б. алып келе турган магиялык касиетке ээ деген түшүнүк жашаган. Ошондой эле, көшөгө тигилген турган кездемелердин кыйындыларын кыздын энеси үйлөнүү, бешикке салуу сыяктуу ар кандай той-салтанаттарда берилүүчү кол жоолук сыяктуу кездемелердин кесиндилеринен чогулткан. Келиндин көшөгөсүнөн тышкары кыйынды кездемелерден жаздыктын тышы, халат, төшөк, колукту күйөөсүнүн үйүнө минип баруучу аттын жабуулары ж.б. тигилген. Салтка ылайык, келинге бир нече көшөгө тигилген. Ал өз кезегинде аларды күйөөсүнүн туугандарына тартуулаган. Мисалы, кайын сиңдиси күйөөгө чыгаарда же мураска тартуулаган. Нике кыйыларда, бата тойдо же сырга салдыда кыз көшөгөнүн артында олтурган. Көшөгө боз үйдүн аял жак бөлүгүнө илинген жана жаш жубайлар бала көрүшкөнчө илинип турган. Көшөгөнү өтө кооз жана түркүн түстө даярдашкан. Ошондуктан, колукту болгон кыздар: «көшөгөмдү эл көрөт, жүзүмдү ачып ким көрөт» дешкен.

Үрп-адатка ылайык көшөгө жана жапкыч казактар арасында да таркаган [7, 304]. Күйөөнүн айылында жаш келинди ак өргөөгө илинген жабуунун, сепке келген «отаунун» артына олтургузушкан. Ушуга окшогон салт каракалпактарда бар болгон [2, 45].

Жаңы үйлөнгөндөр үчүн төшөк-жуурканды даярдоо айылдын аялдарынын катышуусунда жасалып, алар төшөк каптоо белгиленген күнү кыздын үйүнө ийне-жибин көтөрө келишкен. Алар кыздын энесинин эже-сиңдилери, теңтуштары болушуп, төшөк каптоо процесси бир нече күнгө созулушу мүмкүн болгон. Ошондой эле ак козулардын терилеринен ийлешип, төшөк жана постектерди жасашкан. Бул мезгилде, салт боюнча, сеп жасап жатышкан аялдарга күйөө тараптан улуттук азык-оокат, кийимдик жана башка буюмдар салынган тогуз себет жөнөтүлгөн, бул болсо күйөө тараптын сый-ызааты катары кабыл алынган. Себеттин бирине нан, экинчисине боорсок, үчүнчүсүнө ийне-жип, төртүнчүсүнө өрүк-мейиз ж.б. шириндиктер салынган. Сый оокат-азыктан тышкары кийимдик кездемелер, жоолуктар калгандары ийне-жип, балдардын оюнчуктары, ал эми колукту болуучу кызга жана анын курбуларына атыр-упа жиберилген. Төшөк-жууркандар жасалып бүткөндө аларды жерге жая салышып, үстүнө жаш балдарды олтургузушуп, тамак беришкен. Кээде аларга айылдын кадырлуу байбичелеринин бирин же ата тараптан тууганчылыгы бар аялды олтургузушкан. Андан кийин жаңы төшөк-жууркандар кыздын атасы жыгачтан жасаткан сеп сандыкка жыйылган.

Болочок келин апасы, жеңелери, эже-таежелерине кошулуп өзүнүн себин даярдоого сөзсүз түрдө катышууга милдеттүү болгон. Кыргыз аялынын эзелтен сайма саюу чебердиги анын эң керектүү жана баалуу сапаты катары элдик аң-сезимге сиңип калган. Келиндин себи үйлөнүү тою өтүп жаткан учурда эки боз үйдүн ортосуна тартылган аркан жипке жайылып, элге: күйөөнүн ата-энесине, анын туугандарына, коңшуларына көрсөтүлүп, анын өтө деталдаштырылып кылдаттык менен бааланган. Септи жаюуну жана элге көрсөтүүнү келиндин туугандарынын ичинен жашы улуу аял жана жеңесинин бири уюштурган. Бул церемонияда коңшулар жана туугандар бет келишкенде бири-бирине: «сандыгы кандай экен?», же «сандыгына эмне салды экен?», - деп кызыксынган суроолорду беришкен.

Демейде, иликтенген аймакта, кыздын себин ал алты-жети жашынан даярдашкан. Ошондуктан: «алты жаштан салсаң ашырасың, жети жаштан салсаң жеткиресиң», - деп айтылчу. Сеп териден, же жыгачтан жасалган сандыкта сакталган. Үйлөнүү тойдон кийин гана сеп күйөөнүн айлына жеткирилген.

Ушинтип, колуктунун туугандары жаш жубайларды материалдык жактан камсыздоого негизги жана чоң салым кошушкан, ал эми күйөөнүн туугандары алардын кийинки үй-бүлөлүк турмушу үчүн жоопкерчилик алышкан.

Л. П. Потапов [11, 237] келтирилген маалыматтар алдыдагы үйлөнүүгө байланыштуу күйөө бала менен колуктунун ортосундагы мүлктүк мамилелердин табигатына тереңирээк кирүүгө жардам берет. Айтылгандай, ата-эне кудаланган кызынын күйөөнүн үйүнө алып кете турган көп мүлк даярдашкан. Алар сеп деп эсептелген эмес. Кыздын жеке менчиги эле. Бул мүлктү чогултууда колуктунун ата-энеси гана эмес, туугандары да салым кошушкан. Алардын

күчү менен кызга өргөө көтөрүлүп, ичи керектүү буюмдар менен толтурулган. Мындан тышкары жаш жубайлар үчүн белек чогултууга да катышууга милдеттүү. Күйөөнүн ата-энеси калыңга берген мал кыздын бардык туугандарыныкы деп эсептелген. Кыздын ата-энеси кийин сөзсүз түрдө алардын үчтөн эки бөлүгүнө чейин жакын туугандары менен бөлүшүшкөн. Мындай көрүнүш Синьцзянь кыргыздарына да таандык болуп, кыздын ата-энеси калыңга берилген малдын көп бөлүгүн тойго кошумча кошушкан туугандарына бөлүп беришкен. Ошондуктан, мал колуна тийген ар бир тууганы кызга керектүү мүлктү жана себин даярдоого материалдык жардам көрсөтүшкөн.

Ошентип, жогоруда келтирилген маалыматтардан улам, кудалашуу калыңдын өлчөмүн белгилөө жана туугандашуу мүмкүнчүлүгү жөнүндө сүйлөшүү жүргүзүлө турган биримдүү акт экенин белгилөөгө болот. Үйлөнүү тою өтүүчү күндү жана калыңдын өлчөмүн белгилөө маселеси чечиле турган экинчи этапта күйөө үчүн калыңды бир гана мал түрүндө эмес дан менен да төлөөгө мүмкүнчүлүк берилген. Бул маселелерди чечүүгө күйөө болуучу жигиттин эң жакын туугандары катышышкан. Күйөөгө узатыла турган кыздын үйүндө септи даярдоо учурунда күйөө тараптан сөзсүз түрдө тогуз себет жөнөтүлгөн. Септи даярдоого күйөөгө чыга турган кыздын өзү да активдүү катышкан.

Башка элдер менен келтирилген параллелдер кыргыздардын үйлөнүү үрп-адаттарынын кээ бир өзгөчөлүктөрүнө карабастан өзүнүн негизи боюнча бирдей экендигин көрсөтөт. Кудалашуудан баштап, калың төлөө жана сеп сыяктуу үрп-адаттар кыргыздарда, казактарда, өзбектерде жана Борбордук Азиянын башка элдеринде жалпылыкка ээ. Бул тыянактар Кыргызстандын түштүгүндө жашаган кыргыздардын салттуу үйлөнүү үрп-адаттарынын башаты байыркынын тереңине катылып, түрдүү этникалык пласттарды байланыштырган көп кылымдык узак процесс болуу менен кыргыздарды башка этностор менен өз ара тыгыз байланышын орноткон.

Шилтемелер:

1. Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Фрунзе: Кыргызстан, 1990. - 480с.
2. Бекмуратова А. Т. Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем. - Нукус: Каракалпакия, 1970. - 117 с.
3. Валиханов Ч. Ч. Записки о киргизах // Валиханов Ч. Ч. Собр. соч. - Алма-Ата, 1961. - Т. I. - С. 301-686.
4. Гродеков Н. И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. - Ташкент, 1889. - Т. I: Юридический быт. - 205 с.
5. Загряжский Г. С. Кара-киргизы // Туркест. ведомости. - 1874. - № 44.
6. Кисляков Н. А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. - Л.: Наука, 1969. - 240с.
7. Лобачева Н. П. Различные обрядовые комплексы в свадебном церемониале народов Средней Азии и Казахстана // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. - М., 1975. - С. 298-333.
8. Мамбеталиева К. Быт и культура шахтеров-киргизов каменноугольной промышленности Киргизии - Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1963. - 123 с.
9. Мамбеталиева К. Семья и семейно-брачные отношения рабочих-киргизов горнорудной промышленности Киргизии - Фрунзе: Б.и., 1971. - 43 с.
10. Осмонова С. К. Традиционные свадебные обряды кыргызов юго-запада Ферганской долины (конец XIX-начало XXвв). - Ош, 2015. - 208 с.
11. Потапов Л. П. Очерки по истории алтайцев. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953. - 444 с.
12. Фиельструп Ф. А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века. - М.: Наука, 2002. - 300 с.

Сабитова А. С.,

К. Мамбеталиева атындагы Нарын мамлекеттик
облустук тарыхый-этнографиялык
музейинин директору,
Нарын шаары, Кыргызстан
sabitanara@gmail.com

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЧӨЛКӨМДҮК МУЗЕЙ ТААНУУ МАСЕЛЕЛЕРИНДЕ КАКЕН МАМБЕТАЛИЕВА АТЫНДАГЫ НАРЫН МАМЛЕКЕТТИК ОБЛУСТУК ТАРЫХЫЙ- ЭТНОГРАФИЯЛЫК МУЗЕЙИНИН РОЛУ

Түпкүлүктүү Теңир-Тоонун койнунда, Улуу Жибек жолунун боюнда жайгашкан Какен Мамбеталиева атындагы Нарын облустук мамлекеттик тарыхый-этнографиялык музейи Кыргыз ССРинин Министрлер Советинин 1985-жылы 6-июндагы №278 токтомунун жана Мамлекеттик музейлер жана музей фонду жөнүндөгү закондордун нормативинин негизинде тарыхый-край таануу музейи катары уюшулуп, 2000-жылы «Этнографиялык» наамына ээ болгон. [1]

2011-жылдын май айынан тартып, кыргыздын тунгуч этнограф-окумуштуу кызы Какен Мамбеталиеванын ысымы ыйгарылган. Ысымды ыйгаруу демилгеси музейдин эмгек жамааты

жана Кыргыз Республикасынын Президентинин Аппаратына караштуу Кыргызстан элинин тарыхый жана маданий мурастарынын «Мурас» фондунун төрагасы тарых илимдеринин доктору, профессор Т. К. Чоротегин көтөрүп чыгышкан [2]. Какен Мамбеталиева атындагы фонддун төрайымы саясий илимдеринин доктору Мамбеталиева Гүлмира Сулаймановна, көрүнүктүү тарыхчылар Т. Өмүрбеков, А. Асанкановдор жана жергиликтүү бийлик, депутаттардын Нарын шаардык Кеңешинин XXV чакырылышынын депутаттары тарабынан жактырылып ысым ыйгарылган.

Ысымды ыйгаруу бекеринен болгон жок. Себеби, Какен Мамбеталиева кыргыз аялдарынан чыккан тунгуч окумуштуу жана жемиштүү педагог болгон.

Ал 1936-жылы 5-апрелде Нарындын Он-Арча айылында туулган. 1952-жылы Г. Дмитриев атындагы Нарын шаарындагы педогогикалык окуу жайын артыкчылык менен бүтүргөн. 1968-жылы СССР Илимдер Академиясынын Н. Н. Миклухо-Маклай атындагы Этнография институтунун Ленинграддагы бөлүмүнүн аспирантурасын аяктаган.

1960-63-жылдары Кыргыз ССРинин Илимдер академиясынын тарых институтунун кенже илимий кызматкери болуп эмгек жолун баштаган. 1963-65-ж.ж. Кыргыз Мамлекеттик Университетинин тарых кафедрасынын окутуучусу. 1964-жылы Москва шаарында «Кыргызстандын таш-көмүр өнөр жайындагы кыргыз кенчилеринин турмуш тиричилиги жана маданияты» деген темада кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү жактаган. 1964-жылы август айында Москвада Антропологиялык жана этнографиялык илимдеринин Бүткүл дүйнөлүк конгрессинде илимий баяны менен катышкан. 1964-68-ж.ж. Кыргыз мамлекеттик университетинин чет тилдер факультети-англис тили жана филология бөлүмүндө сырттан окуган.

1965-67-ж.ж. Кыргыз мамлекеттик университетинин жалпы тарых кафедрасынын окутуучусу, ага окутуучусу. 1967-72-ж.ж. КМУнун жалпы тарых кафедрасынын доценти. 1972-74-ж.ж. КМУнун ага илимий кызматкери [4].

1974-83-ж.ж. КМУнун археология жана этнография кафедрасынын доценти болуп эмгектенген. Көлөмдүү илимий эмгектери: «Кыргызстандын таш көмүр өнөр жайындагы кыргыз кенчилеринин турмуш тиричилиги жана маданияты», «Кыргыз тоо-кен өнөр жайынын кыргыз жумушчуларынын үй-бүлөсү жана бүлөлүк-никелик мамилелери», «Кыргызстандын жумушчу тарабынын турмуш тиричилигинин жана маданиятынын калыптанышынын тарыхый этаптары», «Кыргыздардын улуттук каада-салттары, азыркы кездеги материалдык маданияты жана прикладдык искусствосу», «Кыргыздардын бүгүнкү ысымдары» жана башка бир топ эмгектердин автору болгон [5].

Ошондуктан, тунгуч этнограф-окумуштуу жердешибиз окуткан студенттер-бүгүнкү күндө чыгаан тарыхчылар, профессорлор, илимдин докторлору, жолун жолдогон жүздөгөн этнографтар бир добуштан Нарын мамлекеттик облустук тарыхый-этнографиялык музейине эженин ысымын ыйгарууну туура көрүштү.

Музейдин ачылышында Какен Мамбеталиева атындагы фонддун төрайымы, саясий илимдердин доктору Мамбеталиева Гүлмира Сулаймановнанын колдоосу менен «Атрибутика» залына өмүр жолун чагылдырган жана ошондой эле илимий эмгектери боюнча көргөзмө бурчу уюштурулуп, музейдин алдына белгилүү этнографтын айкели орнотулду.

Ысымы ыйгарылгандан бери аталган фонд тарабынан музейге материалдык, техникалык колдоолор көрсөтүлүп, музей кызматкерлерине, музей менен кызматташкан илимпоздорго, НМУнун студенттерине стипендиялар жана баалуу сыйлыктар берилип, эл аралык фестивалдарга катышууга финансылык колдоолор көрсөтүлүп турат. Бүгүнкү күндө музей кызматкерлери фонд менен тыгыз байланышта иш алып барууда.

Музейдин жаңы ачылгандагы тарыхына кайрылсак, 1985-жылы музей уюшулганда музейдин директору Ракыя Баева дайындалып, 11 штаттык бирдик ачылып берилген [6]. 1997-жылга чейин уюштуруу жана топтоо иштери жүргүзүлүп, Нарын шаарынын 70 жылдык мааракесине карата, ошол учурдагы облус губернатору Узакбаев Эмил Узакбаевичтин демилгеси менен, Нарын облустук маданият башкармасынын начальниги Садыркул Нурманбетовдун, облустук билим берүү бөлүмүнүн башчысы Чолпонбек Тиленбаевдин, маданият жана музей кызматкерлеринин күчү менен ачылган. Музейдин ачылышында Дүйшөнөлиев Сагынбек директор болуп дайындалган. Ал эми 1998-жылы музейдин директору болуп, кесиби тарых жана коом таануу мугалими, бүгүнкү күндө Эл агартуунун отличниги, «Маданияттын мыкты кызматкери» төш белгисинин, КРнын Маданият жана маалымат министрлигинин «Жылдын мыкты маданият кызматкери» наамынын КРнын Президентинин министрлигинин «Ардак грамотасынын» ээси жана «Нарын шаарынын ардактуу атуулу» Сабитова Анара «Ардак грамотасынын» ээси жана «Нарын шаарынын ардактуу атуулу» Сабитова Анара Сагындыковна заман талабына ылайык иш жүргүзүү менен көптөгөн ийгиликтерге жетишип, өзүнүн талыкпаган изденүүсү, илимий, агартуучулук иштери менен музей ишинин өркүндөп өсүшү үчүн билимин, тажрыйбасын, күч аракетин жумшап, бүгүнкү күнгө чейин үзүрлүү эмгектенип келүүдө.

Музей ачылгандан берки 30 жыл ичинде музей баалуулуктарын, эң сейрек жана баалуу археологиялык казуулардагы, эл арасында калбай, унутта калып бара жаткан экспонаттарды, архивдик документтерди сактоо менен бирге илимий-методикалык изилдөөлөр жүргүзүлүп, ар-түрдүү көргөзмө, семинарлар өткөрүлүп, жаштарга асыл мурастарды барктап, баалоого ар-түрдүү көргөзмө, семинарлар өткөрүлүп, жаштарга асыл мурастарды барктап, баалоого ар-түрдүү көргөзмө, семинарлар өткөрүлүп, жаштарга асыл мурастарды барктап, баалоого Тообуздагы баа жеткис тарыхый жана маданий баалуулуктар тууралуу элге жеткирип, жыл сайын музейге кирүүчүлөргө, анын ичинде ар түрдүү чет өлкөлөрдөн келген туристтерге да кызмат көрсөтүп келүүдө. Бул музейде кыргыз элинин тарыхын жана маданиятын, байыркы замандагы жаратылыштын материалдык жана руханий дөөлөттөрүн чагылдырган 3500дөн ашык экспонат сакталып турат.

Музейге кирүүчүлөрдү тартуу максатында Теңир-Тоо аймагындагы тарыхый-маданий эстеликтер боюнча буклеттер чыгарылып, жергиликтүү телерадио компанияларда рекламалык роликтер, басма сөз каражаттарына макалалар жарыяланат.

Жогорку жана орто окуу жайлар, мекемелер менен дайыма экскурсия, лекциялар, маданий иш чаралар өткөрүлөт. Биздин музей, Нарын облусунун маданият тармагында гана алдынкы орунду ээлебестен, республикадагы музейлер арасында да алдыңкы орунга татыктуу болуп келүүдө.

Какен Мамбеталиева атындагы Нарын облустук мамлекеттик тарыхый-этнографиялык музейи Республикалык, Эл аралык симпозиумдарда жогорку деңгээлдеги көргөзмөлөрдү

уюштуруп, көптөгөн сыйлыктарга, алкыштарга татып келген. Атап айтсак, 1999-жылы «Манас-1000» дирекциясынын Дипломуна, 2003-жылы «Эң мыкты маданият мекемеси», Кыргыз Мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына карата өткөрүлгөн Республикалык «Кыргыз мурасы», «Кылымдар баяны» аттуу көргөзмөлөргө, Нарын облусунда «Кийиз» боюнча өткөрүлгөн Эл аралык симпозиумга катышып, облусубуздун намысын коргоп Республика боюнча 1-орунду алып, «Алтын медалга», Эл аралык сертификаттарга, «Алдыңкы маданият мекемеси» наамына, облустук «Намыс» программасынын жеңүүчүсү Дипломуна ээ болгон. 2006-жылы «Соң-Көлдү Манас жердеген» аттуу фольклордук фестивалга активдүү катышкандыгы үчүн сертификатка, 2009-жылы Нарын облусунун 70 жылдык юбилейине карата жүргүзгөн көргөзмө, массалык иш-чараларды өткөрүүдөгү эмгегибиз бааланып, Нарын облустук мамлекеттик администрациясынын баалуу белек «жумшак эмерегине» татыктуу болгон. 2009-2010-жылдары маданият жана маалымат министрлигинин «Мыкты музей» Дипломуна татыктуу болду.

Эл аралык уюмдар жана спонсорлор менен иш алып баруунун натыйжасында, жыл сайын музейдин материалдык-техникалык базасы чыңдалууда. «Музейлер демилгеси» борбору, «Сорос-Кыргызстан» фондусу, Кыргыздын тунгуч этнограф кызы Какен Мамбеталиева атындагы коомдук фонду, АКШнын «Кристенсен» фонду жана «ИСУР» коомдук фондусунун каржылоосундагы «Өнөр-Булак» коомдук бирикмеси, Борбордук Азиядагы маданият боюнча туташтыгы, Борбордук Азиядагы Америка Университети, С. Нааматов атындагы НМУ, «Дордой» Плаза соода үйү, Нарын облусундагы уз-устачылык, кол-өнөрчүлүк, кыргыздын улуттук тамак-аш продукцияларын өндүрүү боюнча жамааттар жана башка ондогон өнөктөштөрүбүз менен биргелешип иш алып баруудабыз. Өнөктөштөрүбүз НМУнун «Тарых» кафедрасынын мугалимдери аркылуу жана башка жергиликтүү патриот атуулдарыбыз тарабынан музей фонду толукталып жатат. 2014-жылы Арпа жайлоосунан б.з.ч IV-III кылымга «Сак» дооруна таандык жебенин учу Жусубалиев Талант тарабынан, Кеңеш айылынын тургуну Нурманбетов Бейшен «Караханид» дооруна таандык сандыкчанын бети, топсо, кишен, ийиктин башы сыяктуу экспонаттарды тапшырса, Бүткүл дүйнөлүк археологдордун күнүндө өнөктөшүбүз НМУнун окутуучусу, доцент, тарых илимдеринин кандидаты Бектемирова Айнагул тарабынан Кочкор-Башыдан табылган таш жаргылчагы жана чоподон жасалган кирпичтер тапшырылды. Быйылкы жылы Эмгекчил айылынын тургуну Мамырканова Гулмира карапанын сыныктарын, чопо табактын сыныктарын берсе, Казан-Куйган айылынын тургуну Жанузаков Алмазбек тарабынан чопо карапа тапшырылды. Улуу Ата Мекендик согуштун 70 жылдыгына карата Тайлак баатыр атындагы №2025-аскер бөлүгүнөн аскер баш кийими каска, фляжка жана күрөк белекке берилсе, тылдын ардагери Акматова Сайна апа тарабынан чопо карапасы музей фондусун толуктады. Атбашы районунан уз Кенжебекова Элмира шырдак белекке берип, Нарын шаарынын тургуну санжырачы Садыр уулу Садыбакас тарбынан санжырлардын топтому белекке берилди. Нарын районунун Таш-Башат айылынын тургуну санжырачы Тезекбаев Какен ата санжыраларын музейге тапшырды.

Какен Мамбеталиева атындагы фонддун төрайымы саясий илимдеринин доктору Г. Сулайманова ар жыл сайын Эл аралык Музейлер күнүнө карата белектерди, «Ардак грамоталарды», стипендияларды алдыңкы кызматкерлерге, студенттерге, окуучуларга тапшырып, музейде өткөрүлгөн Эл аралык семинарга колдоо көрсөтүп, Москва шаарында өткөрүлгөн «Интермузей-2013» Эл аралык музейлердин фестивалына барууга демөөрчүлүк кылды. Ошондой эле музейдин ремонтна Бишкек шаарындагы «Дордой-Плаза» соода үйүнүн атынан 70000 сом берди. Алсак, музейдин ишин өркүндөтүүдө алгачкы жолу «Сорос-Кыргызстан» фондусу тарабынан 1 компьютер түстүү принтери «Музейлер демилгеси» бейөкмөт уюму менен биргелешкен долбоордун алкагында алынып келинсе, бүгүнкү күндө «Музейлик демилгелер борбору» Өкмөттүк эмес уюму менен бирдикте АКШнын Кристенсен Фондусуна долбоор жазуу менен өнөктөштүк иштерди жүргүзүүдөбүз. Долбоор, «Музей-Кыргыз Республикасынын Нарын облусундагы биомаданий ар түрдүүлүгүн үйрөнүүнүн жана сактоонун классы» катары деп аталып, 2010-2013-жылдарды кучагына алат. Долбоордун максаты-биомаданий ар түрдүүлүктү коргоо жана изилдөө боюнча эффективдүү институт катары музейди өнүктүрүүгө аракет жумшоо. «Кристенсен» фондусунун каржылоосу менен музейге компьютердик жабдыктар, плазмалык телевизор алынып, бекер интернетке кошулуп, азыркы учурда музейдин илимий кызматкерлери үчүн заманбап иштөөгө мүмкүнчүлүктөр

түзүлүп, музейдин веб-сайты ачылып, мезгил талабына ылайык жасалган подиумдар коюлуп, экспонаттарга реставрация иштерин жүргүзүү менен «Этнография» залы резекпозицияланды.

2013-жылга долбоор кайрадан улантылып, «Музейлик демилгелер борбору» Өкмөттүк эмес уюмунун жана Какен Мамбеталиева атындагы Нарын мамлекеттик облустук тарыхый-этнографиялык музейинин өнөктөштүгү аркылуу «Биомаданий ар түрдүүлүк боюнча билим берүү программасы аркылуу Нарын облусундагы райондук жана айылдык музейлердин ролун жогорулатуу»-аттуу долбоордун ачылышы 1-июлда Ак-Талаа райондук тарых музейинде өткөрүлүп, музейге 2 компьютер, принтер, ксерокс, сканер, проектор берилди. Бул долбоор АКШнын Кристенсен фонду аркылуу каржыланууда. Мындан сырткары долбоордун алкагында Бишкек шаарынын жана Нарын мамлекеттик университетин студенттери тарабынан Ак-Талаа районунун аймагындагы биомаданий ар түрдүүлүк боюнча видео роликтер тартылып, райондук музейдин залы жаңы подиумдар менен жабдылды.

Долбоордун алкагында музейде төмөндүгүдөй демилгелер ишке ашырылды: студенттер үчүн коллективдүү видео жана фотографиянын негиздери боюнча семинарлар өткөрүлүп, музей кызматкерлери үчүн музей технология маалыматтары боюнча республикалык семинарлар өткөрүлүп турду. Жергиликтүү коомчулук менен өнөктөшүү долбоордун максаттарын жана милдеттерин ишке ашырууда бекем пайдубал катары эсептелет. Нарын областынын биомаданий ар түрдүүлүгү боюнча студенттердин кыска метраждуу тасмаларын тартууда бир нече жолу Нарын облусунун райондорун жана айылдарын кыдырып чыккан учурда, жергиликтүү тургундардын биздин долбоорду ишке ашырууда түшүнүү жана кызыгуу менен колдоо көрсөтүшкөнүнө күбө болдук. 2011-жылдын 8-11-августунда Нарында «Кыргызстандын биомаданий ар түрдүүлүгү жана музейлик экспозиция» аттуу Эл аралык семинар жогорку деңгээлде өткөрүлдү. Семинарга Кыргызстандын жети дубанынан келген музей кызматкерлери, Нарын облусундагы салттуу руханий баалуулуктарды сактап алып жүргөндөр катышышты. Семинардын максаты-заманбап музейлерди уюштуруу формаларын жана ыкмаларын окуп өйрөнүү болду. Салтуу кыргыз мал чарбачылыгын, дыйканчылык, өрмөчүлүк, зергерчилик, жыгач устачылыкты музей жана музей маданияты аркылуу көргөзүү жана сактап калуу бул семинарда каралган негизги маселе болду.

Долбоордун алкагында чыгарылган «Музей жана биомаданий ар түрдүүлүк» аттуу терминологиялык сөздүк биологиялык жана маданий байлыктарды изилдөө жана сактоо ишин Нарын облусунда эле эмес, биздин жердин, бүткүл жер шаарынын музей ишинин ордун жана ролун түшүнүүнүн эффективдүү инструменти боло алат деп үмүттөнөбүз. Сөздүк кыргыз жана орус тилдеринде бардык музейлерде пайдаланууга ылайык түзүлгөн [7]. Мындан сырткары музейдеги уникалдуу экспонаттар, макал-лакаптар чагылдырылган календарлар, күндөлүктөр чыгарылып жогорку окуу жайларга, музей кызматкерлерине, музей күйөрмандарына таратылып берилди.

Аталган долбоордун алкагында КРнын Президентинин «Кыргызстандын элинин тарыхый-маданий мурастарын окуп үйрөнүүнү тереңдетүү жана жарандык атуулдукту калыптандыруу боюнча чаралар жөнүндөгү» Жарлыгына ылайык жаш муундарга кыргыз элинин тарыхый маданий мурастарын окуп үйрөтүү жана кеңири таанытуу багытында НМУнун жана башка окуу жайлардын студенттерине музейдин, университеттин базасында республикабыздагы белгилүү окумуштуу, археологдорунун, философторунун, тарыхчыларынын лекциялары өткөрүлүп, алардын китептери менен музейдин фондусу толукталып келүүдө. Атап айтсак, К. Ш. Табалдиев, Т. Чоротегин, С. Абдрасулов, Т. Өмүрбеков, А. Исаева, А. Алымова, Р. Рахимов, Ч. Турдалиева, Б. Асангазиев (сүрөтчү дизайнер) ж.б. лекциялары мугалимдердин, студенттердин чоң кызыгуусун туудурду. Натыйжада, 2012-жылдан тартып музей ИКОМдун мүчөсү болууга жетиштик.

Эл аралык уюмдар менен иштөөнүн натыйжасында, 2015-жылы «Өнөр-Булак» коомдук бирикмеси менен биргелешкен АКШнын Кристенсен фонду жана ИСУР коомдук фондусунун каржылоосундагы жалпы суммасы 283000 миң сомду түзгөн «Биомаданий ар түрдүүлүк боюнча музей сабагын түзүү менен үйрөнөм» аттуу долбоордун алкагында жаш муундарга боюнча музей сабагын түзүү менен үйрөнөм» аттуу долбоордун алкагында жаш муундарга шырдак, ала кийиз улуттук кол өнөрчүлүк боюнча теориялык жана практикалык окуулар мектеп окуучуларына үйрөтүү менен музейге проектор жана видео слайд көргөзүүчү экран алынып келинди. Ноороз майрамына карата Кыргыз элинин нукура элдик каада-салтын чагылдыруу менен «Өнөр-Булак» коомдук бирикмеси биргелешкен АКШнын Кристенсен фонду жана ИСУР коомдук фондусунун каржылоосундагы «Биомаданий ар түрдүүлүк боюнча

музей сабагын түзүү менен үйрөнөм» аттуу долбоорунун катышуучуларынын арасында кол өнөрчүлүк боюнча викториналык конкурс өткөрүлүп, долбоордун катышуучуларына белектер тапшырылды.

2016-жылга «Муундардын байланышы: Интерактивдүү этнографиялык ресурстук борбор Тянь-Шандын биомаданий ар түрдүүлүгү боюнча салттуу билимдердин кенчи»-аттуу жалпы суммасы 383миң сомду түзгөн долбоор улантылып, ресурстук борбор түзүү үчүн компьютердик жабдыктар жана интерактивдүү доска, стол, стулдар алынып келинди.

Музей коллективинин «Бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарып» ынтымакта, чыгармачылык менен эмгектенип, Теңир-Тоонун көөнөрбөс, кылымдан-кылымга уланган тарыхын, нарк-насилин калкка жеткирүүдө жасап жаткан иш-аракеттеринин натыйжасында ийгиликтерге жетишип келишүүдө.

Кыргыз Республикасынын Маданият, туризм жана маалымат министрлиги жана финансы министрлигинин колдоосу менен штаттык бирдиктер ачылып, жогорку билимдүү жаш кадрлар менен толукталган. Музейдин түптөөчүсү Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек синирген ишмер, «Маданияттын мыкты кызматкери» төш белгисинин ээси, персоналдык пенсионер Р.М Баатованын жаш кадрларга музей ишин өздөштүрүүдө кошкон салымы зор. Музейде 8 кызматкер «Маданияттын мыкты кызматкери» төш белгисинин ээси, Кыргыз Республикасынын Маданият, туризм жана маалымат министрлигинин, Нарын облустук администрациясынын, шаардык мериянын, Нарын облустук профсоюздар Кеңешинин «Ардак грамоталарына» татыктуу болгон кызматкерлер да эмгектенишет. Ошондой эле кесиптик квалификациясын жогорулатуу үчүн республикалык тарых музейине, эл аралык жана республикалык семинарларга катышып, сертификаттарга ээ болушууда. Атап айтсак, Кыргыз Республикасынын Юнеско иштери боюнча улуттук комиссиясынын «музеолог» программасынын практикада эркин колдонуу» аттуу улуттук тренинге 2 кызматкер барып катышты. Бишкек шаарында өткөрүлгөн «Кыргызстандын музейлеринин жаңы мүмкүнчүлүктөрү жана келечеги»-аттуу Республикалык музейлер семинары болуп ага Нарын облустук музейден, Жумгал, Кочкор, Ак-Талаа райондорунан барган катышуучулар сертификаттарга жана республика боюнча алгачкы жолу чыгарылган «Музей ишинин усулу жана илимий эрежеси» аттуу методикалык колдонмого ээ болуп кайтышты. 2013-жылдын февраль айында Кыргыз Республикасынын Маданият, маалымат жана туризм министрлигинин жыл жыйынтыгын чыгаруу боюнча коллегиясында музей кызматкерлеринин квалификациясынын жогорулатуу жана методикалык колдонмолорду кыргыз тилинде чыгаруу маселеси Нарын облустук музейи тарабынан көтөрүлүп, «Музейлер демилгеси борборунун» долбоорунун алкагында чыгарылган бул методикалык колдонмо, жаш музей кызматкерлери үчүн музей ишмердүүлүгүн окуп үйрөнүүдө бир топ жеңилдиктер түзүүдө. Мындан сырткары долбоордун алкагында билим берүү жаатында жасап жаткан иш аракеттер өзгөчө бааланып, 1-июндан 4-июнга чейин Москва шаарында өткөрүлгөн «Интермузей-2013» Эл аралык музейлердин фестивалына барып катышып башка музейлер менен иш тажрыйба алмашып, кеңири таанышып кайттык. Бул фестивалга катышууга К.Мамбеталиева атындагы фонддун төрайымы Мамбеталиева Гүлмира Сулаймановна жана «Музейлер демилгеси борбору» коомдук уюму көмөк көрсөттү. 24-26-июнга чейин Талас шаарында өткөрүлгөн Маданият кызматкерлеринин Республикалык семинарына облустук жана райондук музейлердин кызматкерлери барып катышып, башка музейлер менен иш тажрыйба алмашып келишти. Райондук музей кызматкерлеринин иш тажрыйба алмашуу максатында жана илимий-методикалык жардамдарды көрсөтүү үчүн 2012-жылдан тартып, план боюнча ар бир музейде семинарлар өткөрүлүп келе жатат.

Музей элдик маданий мурасты жыйноо жана көздүн карегиндей сактоо гана милдетин аткарып, жаңы доордо дүйнөлүк музейлердин иштөө ыкмасында өзгөрүүсүндөй эле, коллекцияларды чогултуу, ал жөнүндө кам көрүү өңдүү негизги милдеттерине ошол топтолгон мурастардын, руханий баалуулуктардын маани-маңызын элге жеткирүү, калкты урпактарды жаш муундарды музейге жакындатуу, тартуу аркылуу элдин ички дүйнөсүн тазартууга үрөн себүү өңдүү тарбиялык жана саясий мааниси олуттуу өзгөрүүгө дуушар болду.

Бул максатта жогоруда белгиленген негизги ишмердүүлүктөн сырткары музейде мастер-класс сабактары, көркөм лоторея, кайрымдуулук акциялары, семинар-тренингдер, маданият маселелери тууралуу тегерек столдор, чыгармачыл адамдар менен жолугушуу кечелер, «Ачык эшик» күнү жана ар кандай тематикалык иш чаралар өткөрүлүп, атайын чыгарылган

көргөзмөлөрдүн негизинде лекциялар окулуп турат. 2000-жылдан бери иштеп келе жаткан «Мурас» жаштар клубу музейде өткөрүлгөн ар бир иш чарага чыгармачылык менен катышып келишет.

Мезгилдин татаал шарттарына карабай музей кызматкерлери музей фондун байытуу максатында экспонаттарды чогултуу ишин улантып келүүдө. Жергиликтүү калк тарабынан музейге тарыхый баалуу буюмдар белекке берилип кандай фонддордон, жеке адамдардан, тарыхчылар тарабынан, китептер тапшырылып, бул боюнча массалык маалымат каражаттарынан жарыяланып турат.

Какен Мамбеталиева атындагы Нарын мамлекеттик облустук тарыхый-этнографиялык музейинин бүгүнкү күндөгү заманбап жүргүзүп жаткан иши, мамлекетибиздин гүлдөп өсүп-өнүгүп, элибиз нарктуу болуп, маданиятыбызды, тарыхыбызды, каада-салтыбызды, тилибизди жоготпой сактап калууда, чөлкөмдүк музейлерди өркүндөтүүдөгү ролу чоң. Мындан ары дагы музей кызматкерлери Кыргыздын тунгуч-этнограф кызы Какен Мамбеталиеванын ысымын сыймыктануу менен алып жүрүүгө жана татыктуу иш алып барып, дүйнөлүк белгилүү музейлердин катарына кошууга болгон билимдерин жумшап, иш-аракеттерин жасай бермекчи.

Шилтемелер:

1. Министерстерство культуры Киргизской ССР Приказ 19-июнь 1985-ж. №230. Об организации Нарынского Государственного областного историко-краеведческого музея.

2. Кыргыз Туусу 21-24-сентябрь 2007-жыл.

3. Этносоциальные и этнокультурные процессы в центральной Азии: история и современность (Материалы международной научной конференции, посвященной памяти ученого-этнографа Какен Мамбеталиевой)

4. Эркинтоо газетасы 19-декабрь 2006-ж

5. Бишкек таймс газетасы №13 21.04.06

6. Тил жана маданият газетасы.

7. Музей жана биомаданий ар түрдүүлүк. Терминологиялык сөздүк. – Бишкек, 2011.

Колдонулган адабияттар:

1. Асанканов А.А. Талантливый ученый и замечательный педагог

2. Өмүрбеков Т.Н. Тарых факультетинин тарыхындагы доцент К.Мамбеталиеванын орду.

3. Тынчтыкбек Чоротегин. Кыргыздын туңгуч этнограф кызы (жетимиш жылдык мааракесине карата)

4. Министерстерство культуры Киргизской ССР Приказ 19-июнь 1985-ж. №230. Об организации Нарынского Государственного областного историко-краеведческого музея

5. Кыргыз Туусу 21-24-сентябрь 2007-жыл

6. Этносоциальные и этнокультурные процессы в центральной Азии: история и современность (Материалы международной научной конференции, посвященной памяти ученого-этнографа Какен Мамбеталиевой)

7. Эркинтоо газетасы 19-декабрь 2006-ж

8. Бишкек таймс газетасы №13 21.04.06

9. Тил жана маданият газетасы

Смагулова А:

Восточно-Казахстанский государственный
университет им. С.Аманжолова,
НИЦ Алтайтану

МУЗЕЙ КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЫ КАК МЕМОРИАЛЬНАЯ ПРАКТИКА (РОССИЯ – МОНГОЛИЯ – КИТАЙ)

Ключевые слова: музей, казахская диаспора, государственная политика

Наиболее масштабным участком территориального размещения казахской диаспоры в Евразии является Большой Алтай. В зоне горной системы сошлись границы четырех государств, в связи с чем, крупные этнические анклавы казахов издавна входят в состав населения России, Казахстана, Монголии и Китая.

В поле зрения казахстанских и зарубежных исследователей казахские диаспоры Алтая находятся уже давно. В целом, проблематика исследований имеет несколько сегментов, поскольку аспекты изучения казахов имеют существенные отличия в постановке вопросов, методологических подходах, методиках исследований.

Обзор направлений в изучении казахских диаспор

Зарубежные исследователи [Peter Finke 2005, С.465.] занимаются изучением национализма казахских диаспор, межэтнических отношений, культуры повседневности, миграционных процессов. В поле зрения исследователей ближнего зарубежья стоят вопросы идентичности приграничных зон, социальной адаптации казахов-репатриантов из Монголии и Китая. В частности, на территории Восточного Казахстана в 2013 году было проведено полевое исследование «Идентичность и конфликт на границах: адаптация оралманов в Восточном Казахстане» сотрудниками исторического факультета Национального исследовательского Томского государственного университета (НИ ТГУ), в рамках научно-исследовательского проекта «Человек в меняющемся мире. Проблемы идентичности и социальной адаптации в истории и современности».

Казахстанские ученые также расширяют проблематику исследований истории и культуры казахской диаспоры в нескольких плоскостях: демографии, этнологии, истории, филологии. Наиболее острые вопросы социальной адаптации выходцев из казахских диаспор Китая и Монголии поднимает в своих работах казахстанский демограф Александр Алексеенко. [Алексеенко 2013. С.624., Этномиграционные и этнодемографические процессы на Востоке России в конце XIX – начале XXI веков, 2012.С.116., Этнодемографические процессы и переселенческое общество на Востоке России: история и современность 2012, С.150.] На основе демографических данных и опросов исследователь изучает проблемы экстраполяции культурных практик в процессе воспроизводства репатриантов, формировании стратегий адаптации, традиций брачности.

Исторические аспекты возникновения казахских диаспор, вопросы диаспоры и ирриденции рассмотрены в трудах директора Центра диаспорологии при всемирной Ассоциации казахов, Гульнары Мендикуловой [Г.Мендикулова 2008, с.232.].

Этнографические разработки культуры казахских диаспор активно ведутся под руководством Отдела этнологии и антропологии Института истории и этнологии имени Ч.Валиханова. Под эгидой Государственной программы Культурное наследие были проведены полевые экспедиции в Китае и Монголии. С 2003 года изучались аспекты взаимодействия традиций и инноваций в области культуры и быта, степени сохранности традиционной материальной и духовной культуры, соционормативных отношений в современном мире, тенденций этнокультурных и этносоциальных процессов. Молодые исследователи Казахстана в рамках международной научной программы CARTI от Института Открытое общество (г.Будапешт) проводили исследования под руководством зарубежных ученых, в частности этнолога Питера Финке по теме «Everyday Ethnicity of Kazakhs in Mongolia through a prism of the cultural practices» (Назгуль Байбагатовна, к.и.н., г.Талды-Корган).

Современные филологические изыскания исследователей Восточного Казахстана раскрывают традиционные связи между казахами Китая и Среднего жуза, эти работы имеют большую ценность в контексте микроистории, новой социальной истории. Выявление и анализ

казахского фольклора в контексте сопоставления с дневниками путешественников, восточными рукописями формируют репрезентативную источниковую базу для междисциплинарного подхода. Хотелось бы отметить одну очень важную и интересную коллективную работу «Шығыс Қазақстанның мәдени мұралары (тарих, мәдениет, білім)», изданную в рамках государственной программы Культурное наследие [«Шығыс Қазақстанның мәдени 2006, С.432.]. Легенды, шежиры, сочинения акынов несут в себе много информации по этнопониманию, межкультурным контактам, легитимации и традиций передачи власти и контроля над территорией.

Постановка проблемы

Выше представленные научные инициативы являются лишь верхушкой айсберга в изучении казахских диаспор, поскольку в глобальной гуманитаристике на первый план выдвинут антропоцентризм, изучение человека. Как правило, в аналитическом арсенале ученых обладает результатами человеческой, коллективной деятельности, то можно выявлять знаковые исключения, противоречащие обобщению, латентное противоборство социума общим тенденциям.

В этой статье мы попытаемся осуществить анализ музейной политики как мемориальной практики, репрезентирующей историю и культуры казахских диаспор Китая, Монголии и России (Республика Алтай).

Музей в контексте мемориальной практики, выступает как культурная сила, визуализирующая прошлое на языке современности, легитимизирующая «власть знания». Любая попытка реконструировать картины истории сталкивается с тем, что отдельные случаи могут быть мифологизированы и оторваны от реальной истории. Поэтому сравнительный подход может индивидуализировать и контрастировать музейные репрезентации истории и культуры казахов в разных государствах.

Сравнительный подход был предложен Питером Аронсоном и Габриэллой Ильгениус, для того чтобы «пролить свет на то, что часто нормализуется в рамках национальной парадигмы» [Peter Aronsson, Gabriella Elgenius., 2011. / http://www.ep.liu.se/ecp_home/index.en.aspx?issue=064]. Ввиду того, что субъектом является диаспора, то индивидуальные случаи могут иметь разные размеры в музейных коллекциях, они несут в себе разные смыслы и способы выражения в контексте национализма.

В основе анализа музеев представлены несколько критериев: инаугурация музея и его инициаторы, архитектура музея и его место в городском пространстве, характеристика коллекций музея, позиция государства в мемориальной практике, казахи в образе Другого.

Алтайский округ, Сынцзянь, КНР

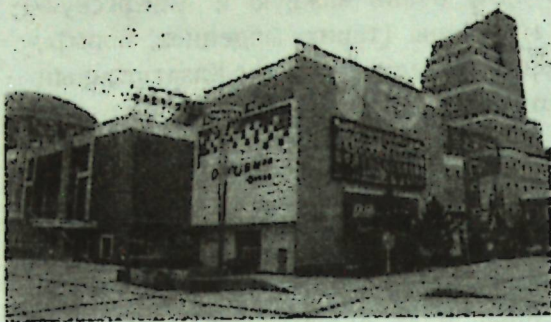
С момента вхождения территории Сынцзяня в состав КНР, зоны компактного расселения казахов стали важным вопросом в национальной политике региона. В 1954 году Государственным Советом КНР была создана Иле-Казахская автономная область, в состав которой вошел Алтайский округ, где проживала многочисленная казахская диаспора, сформировавшаяся с конца XVIII века.

Самый крупный музей казахской культуры находится в административном центре округа, в городе Алтай. Инициатором открытия музея являются местные органы власти, в составе которого в основном представлено казахское население. Музей называется Центром казахской культуры, название делает акцент на этнографическом содержании его коллекций. Слово «история» не входит в его название, таким образом, государство не ставит задачи реконструировать историческое прошлое казахов Алтайского округа.

Центр казахской культуры находится в центральной части города Алтай и занимает одно здание вместе с Домом Культуры, где проходят важные региональные мероприятия, встречи и концерты. Таким образом, музей является приложением в месте проведения культурных мероприятий. Само здание и техническое оснащение Центра казахской культуры содержится на высоком уровне, что говорит о внушительной финансовой поддержке музея государственным бюджетом округа.

Галереи музея в г.Алтай состоят из этнографических и археологических экспозиций, за исключением исторической. Археологические экспонаты представлены материалами раскопок, найденных на территории Алтайского округа. Особое место в ней занимают лыжи, как изобретение человека эпохи бронзы на Алтае. Гиды говорили о том, что лыжи впервые

появились в горах Алтая, и что они являются местным историческим брендом, не имеющего аналогов в других регионах.

Центр казахской культуры, г.Алтай

нескольких столетий занимали территорию китайского Алтая. Содержательная обособленность археологических дисплеев музея, говорит о выражении казахского национализма, даже в контексте кочевой цивилизации. В данном случае мы видим этноархеологию казахов, которая не может преодолеть этнические рамки, выталкивая за ее пределы наследников империи Чингис-хана. В этих условиях, невозможно даже подумать о каких-либо транснациональных идеологемах, подобных туранизму, пантюркизму, панисламизму и т.п.

Этнографическая экспозиция Центра казахской культуры насыщена большим объемом предметов материальной культуры: хозяйства, музыкальные инструменты, оружие, жилище казахов, одежда и предметы повседневного использования. Аналогичный музей мы исследовали в другом городе Алтайского округа – г.Буыршын. Этот музей обладает тремя галереями: археологической, этнографической и исторической.

Мы не ставим перед собой цели произвести полный обзор этнографической коллекции, поэтому мы продолжим излагать свои выводы в рамках позиции государства в мемориальной практике.

Государство в музеях Алтайского округа, прежде всего, проявляется в двуязычии наименований экспонатов, с использованием китайского и казахского (арабская графика) языков. Историческая экспозиция (музей г.Буыршын) демонстрирует этапы коммунистического строительства государства, успехи интеграции казахов в структуру многонационального Китая. В целом, на лицо победоносное шествие коммунистической национальной политики, отмеченная трудовыми подвигами казахов в сфере животноводства. При тщательном изучении событийной ленты, представленной в музее г.Буыршын, мы обнаружили ряд вырванных из истории страниц – это история войн казахов с Цинской империей, исторические этапы миграций казахов на территорию Алтайского аймака, участие казахов в освободительном движении под руководством Оспан-батыра, тяжелые годы культурной революции в годы «большого скачка» при Мао Цзедуне.

Наблюдения в процессе посещения музеев сформировали образ казахов в контексте Другого. Все экспозиции говорят о кочевой культуре казахской диаспоры, как явном цивилизационном отличии от титульной нации. Кочевой образ жизни казахов пронизывает все галереи, очень четко представлены традиции животноводства. Однако этот образ носит усеченный вариант, рука государства удалила такие живые нити из истории и культуры казахов-кочевников – как международную торговлю, внешние связи с другими обществами и культурные контакты, духовность в форме тенгрианства, ислама, обычного права, социальную иерархию как основу для саморегуляции казахского общества, духовных лидеров диаспоры.

Многие археологические артефакты, относятся к кочевой материальной культуре – в основном это предметы быта и военного снаряжения кочевников. Если учесть что с XIII века территория была занята монгольскими племенами, то эти экспонаты относятся именно к этому периоду. Привлекла внимание реконструкция погребального сооружения с каменными балбалами эпохи Таян-хана, хана найманских племен. Возникает вопрос об отделении казахской археологии от археологии монголов и джунгар, которые на протяжении

Настенное панно в музее г.Буыршын.

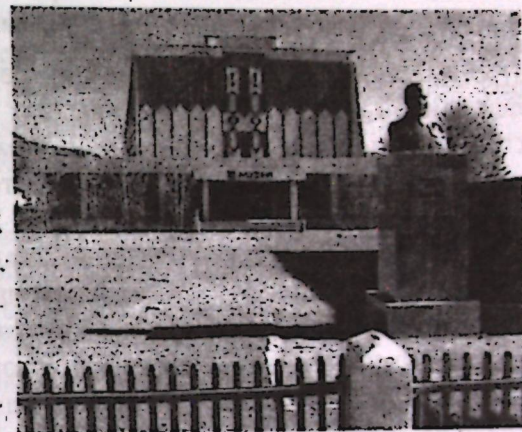
формат кочевого образа жизни казахов приземлен до уровня удовлетворения естественных потребностей человека, он достигает невероятных размеров и далеко не индивидуален, скорее охватывает и характеризует музейную политику в Китае как мемориальную практику, действующую с момента создания музеев.

Баян-Улгий, Монголия

На протяжении XIX- первой трети XX веков казахское население Монголии оседало в западной части страны. Этому предшествовали различные политические и экономические процессы, ставшие причиной для миграции казахов. Основу казахской диаспоры в Монголии составляют племена найманов и кереев. Административным центром в западной части Монголии является город Баян-Улгий, где нам удалось познакомиться с местными достопримечательностями, в том числе и с музеем. Музей был основан в советский период, по инициативе государства. Он расположен в центральной части города, недалеко от местного театра и администрации Баян-Улгийского аймака.

Музей располагает двумя галереями: исторической и этнографической. Подход в формировании коллекций демократичен, так как здесь представлены разные этносы, проживающие в Баян-улгийском аймаке: казахи, дербет-урианхайцы, тувинцы.

В холле музея висят большие стенды о научном сотрудничестве с отделом Этнологии и антропологии казахстанского Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова. На них представлены результаты полевых работ археологов, этнолингвистов и этнологов Казахстана на территории Монголии.

Музей в Баян-Улги

Этот случай указывает на академические связи и научную направленность музея и его сотрудников, место и роль в выработке знания.

Таким образом, музей оставляет за собой важную социальную задачу не только в накоплении экспозиций, но и актуализации научной значимости коллекций, мобильности знания, научно-образовательных ресурсов. Это говорит об определенной свободе и активной научной жизни музея.

Характеризуя состав исторической экспозиции, важно отметить, что политику коллекционирования нельзя назвать динамичной, она очень тесно привязана к истории региона и не выходит за его пределы, как это есть в музеях Казахстана. Для примера можно привести отсутствие информации об орхон-енисейских и хошоадамских памятниках тюркского периода. Можно сказать, что тюркский период никаким образом не представлен, а значит, не актуализирован в контексте национализма, как символ кочевой цивилизации (в отличие от Казахстана). Многие стеллажи советского периода остались в неприкосновенности, и в идеологическом аспекте продолжают свидетельствовать о тесных связях в основном с Россией, в частности. Социалистическая риторика и большевистская героическая новелла является частью музея.

Таким образом, исторической переоценки социализма не происходит, нет стремления порвать с советским прошлым. Это очень сильно индивидуализирует Монголию в ряду постсоветских государств, постколониальность в ней представлена как ностальгия по прошлому. Неординарный случай.

Относительно пребывания казахской диаспоры на территории Монголии в исторической экспозиции представлены документы XIX века о разрешении казахам со стороны монгольских князей занимать отдельные земли. Также присутствуют артефакты, ранее принадлежащие казахской родовой элите кереев. Есть некоторые отдельные исторические моменты, отражающие культурный обмен между казахами и монголами в виде принятия некоторых традиций монголов. К примеру, известные казахские борцы (палуаны) получали название сильного животного или птицы, как это было принято у монголов.

Оспан батыр

Историческое содержание музея выделяется своей цельностью, здесь присутствуют не только взлеты, но и падения. Оспан-батыр, национальный герой 40-х годов XX века представлен в музее на фотографиях, копиях письменных документов. Его имя стоит в ряду героев, в истории освободительного движения.

Пытаясь увидеть роль государства в мемориальной практике музея Баян-Улги, мы увидели новые языки передачи знания. Место русского языка в наименованиях экспонатов занял английский язык, который используется наравне с монгольским. Это связано с активным развитием внешнего туризма и притоком зарубежных ученых, проводящих свои полевые исследования в Монголию.

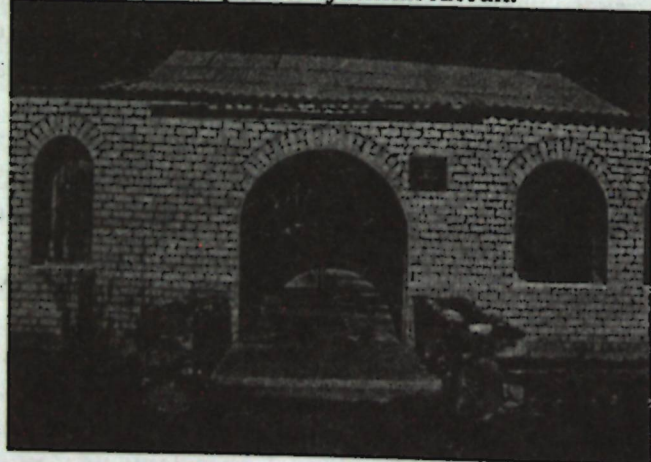
Несостоявшаяся историческая переоценка советского прошлого, это ситуация современной Монголии и ее внешних связей с Россией, которые не утратили своей актуальности. Образ «старшего брата» по-прежнему положительный и носит комплиментарный характер, в образе исторических фотографий приезда первого советского космонавта в Монголию, в 60-х годов XX века. Эти фотографии напоминают о военнотехническом превосходстве ближнего соседа, о его военной мощи.

Этническая полифония в экспозициях музея это решающая сила в национальной политике государства, постулирующая равноправное положение этносов в составе страны. Среди этого многоголосья, казахская история и культура выделяется особняком, так как она представлена более полно и научно подкреплена академическими связями с Казахстаном. Однако на этом образ казахов как Другого не заканчивается.

Здесь мы видим цельность истории, без разрывов и трагические события тоже имеют место быть (Оспан-батыр). Эта история живая, в конкретных лицах, героях. Особенно важно здесь указать на то, что история казахов края неразрывно связана с исторической родиной в советский период. Это приезд Турара Рыскулова, казахов-учителей в советские военные школы Баян-Улги. Свобода в самовыражении дала возможность казахам показать себя другими, отделить от других этносов края. Охота с беркутом (впоследствии, вышедшая на уровень национального турнира), успехи в развитии животноводства, и самое важное – казахское краеведение, которое сформировало научные направления в местной ученой среде: этнография, история, филология.

Жана аул, Республика Алтай, Россия

Музей казахов Алтая находится в Кош-Агачском районе Республики Алтай, в составе Российской Федерации. Музей был открыт в 1999 году по инициативе главы района А.Д. Джаткамбаева. Этот музей расположен в селе Жана аул, в районе компактного расселения казахской диаспоры Республики Алтай.

Музей казахов Алтая

Музей располагает в своей коллекции около 1000 экспонатов. В нем содержатся две экспозиции: историческая и этнографическая, знакомящие с историей и бытом казахов Чуйской степи.

Музей размещен в отдельно стоящем одноэтажном здании, окружен деревянным забором. Перед зданием музея установлена колонна, украшенная деревянной головой лошади.

Пожалуй, это единственный музей на территории Большого Алтая, который в своем названии указывает

локальность размещения репрезентируемой диаспоры. Прямое указание на соборность, попытка присвоения всего Алтая, или уникальность алтайских казахов – вот такие вопросы возникают при попытке понять смысл названия музея.

Музей казахов Алтая начинается с этнографического зала, в нем представлена одежда, музыкальные инструменты, домашняя утварь, украшения, убранство юрты. Если вернуться к обобщению представленной материальной культуры, то с ним можно поспорить. Есть важные отличия в убранстве юрты, которое мы видели в Китае и Монголии, оно выражается в том, что в юрте музея казахов Алтая присутствуют портреты Абая, хана Абылая, Жамбыла Жабаева. Наличие портретов сильно отличает от музеев Монголии и Китая, поскольку мусульманская традиция не позволяет вывешивать портреты людей, конечно, мы не можем тоже указать на следование исламу в музейной политике этих стран, но, тем не менее, факт остается фактом.

Историческая экспозиция тоже оказалась полна интересными моментами. Впервые здесь мы встретили документы и информацию о религиозном деятеле Шакырт-кажы Абдулла улы (годы жизни 1880-1925 гг.), газетные статьи об открытии местной мечети. Копии прошений казахов Томскому губернскому правлению о разрешении на переселении в Чуйскую степь, списки переселенцев по фамилиям, с указанием рода. Большой стенд посвящен казахам-участникам Великой Отечественной войны, однако информации об участниках Советско-Афганской войны не имеется. Данная военная риторика весьма показывает нам, что казахи Чуйской степи являются неотъемлемой частью советского народа-победителя. Учителя, рядовые труженики села на музейных стендах отражают роль в построении социалистического государства, в развитии его экономики и культуры. В целом, история казахов Алтая развивается по сценарию истории России, СССР и Российской Федерации, этот аспект нивелирует историю казахов, снимает отличия, делает гомогенной.

Доля участия государства в мемориальной практике музея особенно ярко проявлена в реконструкции истории казахов. Название музея противоречит названиям стендов, где казахи указываются в принадлежности к Чуйской степи, российской части Алтая. Размах, который мы видим в названии Музея казахов Алтая, оказывается неподъемным на деле и не решает поставленной цели. История начинается с конца XIX века, с момента переселения, факт статуса казаха как переселенца, как пришельца убедителен в имперских документах.

Попытки национализировать историю и культуру мы увидели в картинах, написанных художником из Монголии Айтмуханом Нурлыхан Риян улы. На этих картинах можно увидеть славное, свободное историческое прошлое казахов. Хан Абылай – как символ независимости казахов, Кабанбай-батыр – как символ военно-потестарного общества, казахский аул – как самобытная кочевая культура.

Эти картины были принесены художником в дар музею, они восполняют ту часть истории казахов, которая была до принятия российского подданства. Эти картины есть мифологизация и героизация прошлого, попытка напомнить о независимом прошлом казахского народа.

В общей панораме музея, история и культура казахов неоднозначна, в некоторых случаях имеет ряд переговоров между государством и диаспорой. Одним из национализующих экспозиций является уголок беркутчи (охотник с беркутом), можно бы назвать мир беркутчи. Беркутчи – как символ уникальности казахской культуры, как традиция, образ жизни, связь с природой.

Особенности мемориальных практик в Китае, Монголии и России
Китай.

История казахов Алтайского аймака в музейной репрезентации выделяется большими пробелами. Эти пробелы указывают на обособленность, замкнутость казахской диаспоры, ее оторванность от исторической родины. Эта черта отражает политику позиционирования Китая в Центральной Азии, в создании искусственных ментальных границ, которая держит своих граждан в пределах идеологии.

Сдерживание исторической роли казахов-кочевников подчеркивает политику культурного подавления перед вызовом сепаратизма. Секулярность репрезентируемой истории и культуры похожа на попытку духовной маргинализации казахов.

Отсутствие научно-исследовательских центров и высших учебных заведений в Алтайском округе затрудняет изучение истории казахов, к тому же история как дисциплина преподается в школах как история Синьцзяня.

Таким образом, в этих условиях мемориальная практика музеев является внушительной культурной силой, когда перевес находится на стороне государства!

Монголия

Казахи Монголии намного свободнее и открыто участвуют в мемориальной практике музея, здесь мы видим сильные связи с исторической родиной. Музей по своему уникален в контексте постсоветской постколониальности. Музей в Баян-Улгий принимает участие в развитии знаний о тюркской эпохе и империи Чингисхана, которые являются связующими временными пространствами между Казахстаном и Монголией. Активные академические связи снимают напряжение в национализме казахов Монголии посредством производства знаний. Целостность в репрезентации истории казахов не наносит ущерба этнической идентичности, способствует дальнейшей интеграции в многонациональном государстве. Этому диалогу также способствует исторический факт роли империи Чингисхана в этнополитических процессах и этногенетических процессах, которые происходили на территории средневекового Казахстана.

Республика Алтай, Россия

Музей казахов Алтая является результатом постсоветского развития российского государства, его национальной политики. Присутствие государства, его музейная политика сформировала интересный проект национализации истории казахов, в этом контексте мы видим, как казахи вплетаются в российский метанарратив, они становятся частью истории России. Здесь же происходит сопротивление этому процессу, со стороны общества, в лице художника, подарившего свои картины, в лице акима района, инициировавшего создание музея. Музей уникален тем, что в его стенах мы видим диалог между государством и диаспорой, который дает результаты, характеризующие внутренний процесс или голос казахского национализма.

Анализируя мемориальные практики в разных странах, нужно учитывать, что речь идет о диаспорах, о локальных культурах в полиэтническом пространстве. Музеи выполняют важную роль, как в поддержке, так и в сдерживании национализма. Обзор музеев казахской истории и культуры подтверждает то, что музейная политика очень тесно связана с национальной политикой, идеологией государства.

Многие выявленные случаи имеют совершенно разные мотивы в своем развитии, совершенно разные условия. Таким образом, попытки определить внешние характеристики мемориальных практик, которые могут привести к пониманию внутренних процессов.

Список использованной литературы

Peter Finke From «Common Property» to «Open Access». Changing pastoral land tenure systems in western Mongolia.; Peter Finke Changing Property Rights Systems in Western Mongolia: Private Herd Ownership and Communal Land Tenure in Bargaining Perspective. – Halle/Saale. – 2000. ; Казахи Китая. Очерки по этническому меньшинству (сборник статей). Часть I. /История Казахстана в западных источниках. XII-XX вв. – Алматы: Санат, 2005. – 465 с.

Алексеев А. Иммиграция в Казахстане (1999-2005 гг.) CAMMIC Working Papers No.3 Center for Far Eastern Studies. University of Toyama. June, 2008.; Переселенческое общество Азиатской России: миграции, пространства, со- общества / Науч. ред. В.И. Дятлов, К.В. Григоричев. – Иркутск: «Оттиск», 2013. – 624 с., Этномиграционные и этнодемографические процессы на Востоке России в конце XIX – начале XXI веков. Иркутск: «Оттиск», 2012. – 116 с., Этнодемографические процессы и переселенческое общество на Востоке России: история и современность / Под ред. В.И.Дятлова и К.В. Григоричева. – Иркутск: «Оттиск», 2012. – 150 с.

Мендикулова Г. Исторические судьбы казахской диаспоры: происхождение и развитие. Алматы: Гылым. – 1997. – с. 261.; Г.Ж. Мендикулова, Б.Ж. Атантаева История миграций между Казахстаном и Китаем. 1860-1960 гг. – Алматы, 2008. – с.232.

«Шығыс Қазақстанның мәдени мұралары (тарих, мәдениет, білім)». Под ред. С.К. Игибаева. – Издательство ВКГУ им. С. Аманжолова, 2006. – 432 с.

Peter Aronsson & Gabriella Elgenius. Making National Museums in Europe – A Comparative Approach. // Building National Museums in Europe 1750-2010. Conference proceedings from EuNaMus, European National Museums: Identity Politics, the Uses of the Past and the European Citizen, Bologna 28-30 April 2011. / http://www.ep.liu.se/ecp_home/index.en.aspx?issue=064

Смадияров С.,

ОшМУнун доценти

Ош шаары, Кыргызстан

Sydyk_Sm@rambler.ru

ЖАРАМАЗАН ЫРЫ – РАМАЗАН АЙЫНЫН БЕЛГИСИ

Багыттоочу сөздөр: Рамазан айы, орозо, жарамазан, этнографиялык булак.

Ислам дининин таралышы менен кыргыз элинин турмушуна Орозо айт, Курман айт сыяктуу майрамдар кирип, майрамдалып, акырындап эл арасына сиңип, элдик салттуу майрамдардын катарын толуктаган. Эл оозунда Орозо айт – Кичүү айт. Курман айт – Чоң айт деп да аталып келет. Белгилүү болгондой, "отуз күндүк Орозо" мусулмандар аткаруучу беш парздын бирине кирип, Рамазан айында кармалган. Ошондуктан, Рамазан айы исламда "мээримдүү ай, береке-кутка толгон ай", катары эсептелинип, айлардын эң улуусу деп, бааланган. Мусулмандардын ыйык китеби болгон Куран да, мына ушул Рамазан айында түшкөн деп, эсептелинет. Куранда: "Бул айда момун-мусулмандар үчүн Алла Тааланын ырайымы жаайт, шайтан кишенделет жана бейиштин каалгалары ачылат" деп айтылган [1]. Ислам дининин башкы пайгамбары Азирети Мухаммеддин (с.а.в.) хадистеринде орозо жана Рамазан айы жөнүндө: "Кимде-ким ишенүү менен жана сообун Алла Тааладан күтүп, Рамазан айын орозо менен өткөрсө, өтмүштөгү күнөөлөрү кечирилет" деп, айтылат [2]. Орозо кармаган Рамазан айы бүткөндөн кийин, Орозо айт майрамы майрамдалган. Андан 70 күн өткөндөн кийин майрамдалуучу майрам - Курман айт.

Мына ушул куттуу Рамазан айынын, отуз күндүк Орозонун салттуу атрибуту – Жарамазан ыры болгон. Жарамазан айтуунун максаты, ырдын маңызы, ушул мээримдүү, куттуу айда адамдарга токулук, молчулук, ийгилик, жакшылык каалоо болгон. Ошол эле учурда, жарамазан ырын жоомарттыкты даңазалап, тарыган пейилди ондоп турган элдик оозеки чыгармачылыктагы нуска ырлары катары да кароого болот.

Жарамазан ырын ар кандай курактагылар айта беришкен. Бирок, көпчүлүк учурда аны, жаштар, өспүрүмдөр, тестиер балдар-кыздар айтышкан. Жарамазанды кээде жалгыздап, көп учурда топ-топ болуп айтышкан. Алардын арасында сөзсүз жамакчысы, ырчысы болгон. Алар талант - дараметине, сөз тапкычтыгына жараша, жарамазан айтып барган үй ээлеринин жакшы жактарын белгилеп ырдашкан, бата беришкен. Үй ээлери битир болсо, пейили тардыгын көрсөтсө, аларды каймана сөздөр менен кыйытып айтып ырдап, уяткарышкан. Бирок, андайлар кең пейил кыргыз элинде дээрлик болгон эмес.

Элибизде, жарамазан ырын орозонун ортосунан (15 күн өткөндөн кийин) кийин, кеч күүгүмдө – эл орунга отурган мезгилде, эшиктин алдына келип айтышкан. Бирок, белгилөөчү жагдай, айрым түрк-мусулман элдеринде жарамазан таң эрте, саарда да айтылган. Алсак, түрк элинде (Түркия Республикасы) жарамазан таң саарда, саарлыкка ойготкончо, улуттук музыкалык аспаптардын коштоосунда шаан-шөкөт менен айтылат [3]. Илгери кыргыздардын айылдары чакан болгондуктан, айылдын башында айтылган жарамазан, айылдын этегине угулуп турган. Ошондуктан, үй ээлери берээрин белендеп, жарамазан айткандарды күтүп отурушкан. Кокус, жарамазанчылар кайрылбай өтүп кетсе, кыйкырып, чакырып да алышкан. Анткени, жарамазан айтып келгендерди салттуу кыргыз үй-бүлөсү кут катары кабыл алышып, кубанып тосушкан. Алардын берген батасы түз тиет деп, терең ишенишкен, ырымдашкан. Андыктан, жарамазанчылардын жаш-курагына карабай, куру кол кетиришпеген, тапканын берген. Жарамазан айткандар да, үй ээси эмне берсе, ыраазы болуп алып, салттуу баталарын беришкен.

Жарамазан эркин түрдө айтылып, айтуучунун сөз чеберчилигине жараша жамакталып, куюлушуп айтылып кете берген. Ошондуктан, жарамазан ырынын варианттары бир канча. Ошентсе да, жарамазан ырынын дээрлик бардык кыргыз аймактарында жана жарамазан

ырынын ар түрдүү варианттарында колдонулган, төмөнкүдөй туруктуу салттуу саптары болгон:

Ассалоом алейкум, Жарамазан!
Он эки айда бир келчү Орозо жан!
Жарамазан айтып келдим эшигиңе,
Ак кочкордой бала берсин бешигиңе! [4]. Эреже катары, бардык аймактарда, бардык варианттарында жарамазан ыры ушул саптар менен башталган.

Ошондой эле, жарамазанчылардын берген баталарында да дээрлик бардык аймактарда колдонулган ыр саптары кездешет. Алар төмөнкүлөр:

Жарамазан жар болсун!
Жакшылыгың бар болсун!
Алганыңдын кийгени,
Кымкап, жибек, шай болсун.
Тоодак этин ашагын,
Токсонго чыга жашагын.
Улар этин ашагын,

Узак өмүр жашагын.
Оомийин! [5].

Кээде, жарамазан айткандардын алдынан эч ким тосуп чыкпай койсо, жарамазанчылар:
Сурайылдай жеңеке ойгонбосоң,
Кер муруттуу абаке ойлонбосоң!

Түндүгүндү түрө качам,
Эшигинди үзө качам.
Кыздарыңды ала качам,
Аттарыңды жара тартам.
Таң аткыча безеленип,

Айта берем жарамазан, - деп, ырдашкан [6]. Бирок, эч качан адамдын абройуна шек келтирип, жаман сөздөрдү айтып, кордоп ырдашпаган. Андайга, тээ көөнө доорлордон сакталып келе жаткан ата-бабаларыбыздын улуу касиети, салттуу этикети жол берген эмес. Ошол эле учурда, үй ээси эмне берсе, ошого ыраазы болуп, алып, чын дилден төмөнкүдөй ак баталарын беришкен:

Очогунда ар дайым жалын болсун,
Дасторконуң жеңеке, жайыл болсун.
Корооңордо батпаган малың болсун,
Орозоңуз бай аке, кабыл болсун! [7].

Чындыгында, жарамазан ырынын баталарында эле эмес, дээрлик бардык саптарында (маңызында) адамдарга карата жакшы ой-тилектер, баталар камтылган. Ошондой эле, жарамазандын ыр саптары, андагы терминдер, элдин жашоо образын, чарбасын, заттык жана рухий маданиятын таасын чагылдырып турат. Алсак,

Бычак учу жылтырайт,
Май томуруп жатабы?
Казан-аяк калдырайт,
Курут алып жатабы?

Түндүгүндү түрө качам,
Эшигинди үзө качам - деген саптар ага далил [8].

Бул айтылгандарды кыргыздар менен коңшу жашаган, отурукташкан, соода-сатыкка (акчага) жакын өзбек элинин рамазан (өзбектерде жарамазан ырын рамазан ыры дешет – С.С.) ырынан да көрүүгө болот. Айткандарыбыз куру болбос үчүн, 2014 жылдын Рамазан айында (29-июнь – 30-июль) Ош шаарынын Л.Толстой көчөсүндө 7-10 жаштагы өзбек балдары үйлөрдү кыдырып, айтып жүргөн жарамазан ырынын текстин келтиребиз. Текст, автор тарабынан жазып алынган.

Өзбекче жарамазан ыры:

Эшигиздин тагида ой көрдик,

Рамазанда сизни бой көрдик.

Ака берасиз, чака берасиз,

Ун сом пул нака берасиз.

Ун сом берсайиз кетомиз,
Мол бозорга йетомиз.
Ун сом пулга от олдик,
Отни сотиб киз олдик.
Кизинг оти Нигора,
Нон еподи бечора.
Пах-пук отамиз,

Ун сом берсайиз кетомиз. Андан ары текст кайталанат.

Кыргызча котормосу (автордук эркин котормо):

Эшигиңиздин алдынан ай көрдүк,
Рамазанда сизди бай көрдүк.
Ака бересиз, чака бересиз,
Он сом пул (акча) нактай бересиз.

Он сом берсеңиз кетебиз,
Мал базарга жетебиз.
Он сом пулга ат алдык,
Атты сатып кыз алдык.

Кыздын аты Нигора,
Нан жабат бечара.

Пах-пук атабыз,
Он сом берсеңиз кетебиз.

Албетте, өзбек элинин жарамазан ырынын башка варианттары да бар экендиги талашсыз. Ошентсе да, биз келтирген варианттан эле, элдин мүнөзүн, чарбасын көрүүгө болот.

Ошентип, жарамазанды диний салт менен кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын айкалышынан (синтез) жаралган салттуу ыр катары эле эмес, ошол элдин тарыхый этнографиясынын булагы катары да кароого болот. Жарамазан ырынын адеп-ахлактык, тарбиялык мааниси да терең. Ушуга байланыштуу, белгилөөчү өкүнүчтүү жагдай, акыркы мезгилдерде, орозо башталаары менен эле, чайканаларда, кафелерде, аялдамаларда, автобустарда, атүгүл мекеме-ишканалардын ичине чакалайдын чак түшүндө эки-үч жаш балдар кирип келишип, эптеп-септеп, мааниси бири-бирине төп келишпеген саптарды айткан болуп, “жарамазан” айтып, тилемчилик кылып жүргөндөрү жүрөктү оорутат. Бул элибиздин каада-салтына, салттуу маданиятына, жарамазан ырына карата жасалып жаткан жосунсуз жорук. Өз тарыхын, ата-бабаларынын каада-салтын кадырлай албаган элдин келечеги жоктугу белгилүү го! Ушуну унутпасак. Жаштарды ушуга тарбияласак.

Колдонулган адабияттар жана булактар:

1. Хутбалар: (Дин кызматкерлери үчүн колдонмо) / Түзүүчүлөр: Гөрмез М., Мырзаибраимов С. ж.б. – Б., 2016. – 50-51-бб.;
2. Ошол эле жерде, 51-б.;
3. АТМ. Гөкче Ферхад. ОшМУнун Теология факультетинин деканынын орун басары. 1979ж., түрк.;
4. Каада-салттар. Ак баталар. “Эл адабияты” сериясынын 29-тому / Түз.: А.Акматалиев, К.Кырбашев, М.Өмүрбай уулу, Ө.Шаршеналиев. – Б., 2003. – 340-342-бб.;
5. Ошол эле жерде, ... 341-б.
6. Кадыров Ысмайыл Кыргыз маданиятынан тамган тамчылар. – Б., 2014. – 140-б.;
7. Ошол эле жерде;
8. Ошол эле жерде.

Таиров К. А.,
Баткен мамлекеттик университети
Баткен шаары, Кыргызстан
kuban 55@mail.ru

К. МАМБЕТАЛИЕВАНЫН ИЛИМИЙ-ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨ КӨМҮР КЕНДҮҮ ШААРЛАРДЫН ӨНҮГҮҮСҮНҮН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ ЖАНА БҮГҮНКҮ АБАЛ

Багыттоочу сөздөр: көмүр өндүрүшү, жумушчу-шахтерлор, аймактык реформа, инфратүзүм.

Кыргыз кыздарынан чыккан алгачкы этнограф, окумуштуу Какен Мамбеталиеванын илимий-изилдөөлөрүндө Кыргызстандын түштүгүндөгү Сүлүктү, Кызыл-Кыя, Таш-Көмүр жана Көк-Жаңгак көмүр кендеринин жумушчуларынын турмуш-тиричилиги, жашоосу, маданияты кеңири иликтенип көмүр өндүрүшүнүн айланасында өсүп чыккан шаарлардын өнүгүүсү да чагылдырылган. Анын изилдөөлөрүндө жумушчулардын турмуш-тиричилиги, маданиятынан сырткары алар жашаган аймактардын тарыхын кенен камтылып, изилдөөнүн максатына ылайык шахтёр-кыргыздардын жашоо, иштөө шартына жалпы мүнөздөмө берилген [1].

Совет мезгилинде Кыргызстандын түштүгүндөгү ири көмүр кендеринин айланасында турмуш кечирген калктын 60%дан ашууну шахтёр-жумушчулар болгон. Кызыл-Кыя, Сүлүктү, Таш-Көмүр жана Көк-Жаңгак көмүр кендеринин жумушчуларынын жашоосун изилдөөдө К. Мамбеталиева Москва, Ленинград (Санкт-Петербург) жана Ташкент архивдеринин фонддорунан, ошондой эле аталган кен-башкармалыктарынын архивдерин жана статистикалык маалыматтарын кеңири пайдаланган. Маалыматтар советтик окумуштуулардын Орто Азия боюнча иликтенген этнографиялык эмгектери менен салыштырылып жазылган. Анткени, бул багыттагы илимий-изилдөө Кыргызстанда алгачкылардан болгон. Ошол эле мезгилде жергиликтүү эл пайдаланган диалектикалык сөздөр да ошол бойдон сакталган. Мисалы: сокмо, мака, тең-шерик, айван, дализ, катта-үй, жаван, балыш, гувалак ж.б. Кыргызстандын түштүгүндөгү ири көмүр кендери пайда болгон мезгилден баштап анын айланасында алгач турак жайлар кийинчерээк кичи-шаарлар пайда болгон.

Кен казуунун башталышы жана көмүр өндүрүшү өнүккөн мезгилдер, К. Мамбеталиеванын иликтөөсүндө кеңири камтылып, анын илимий-ишинде аталган шаарлардын совет доорундагы өсүп-өнүгүүсү чагылдырылган. Окумуштуу шахтёрлордун жалпы абалына, алардын жашоо шартына терең изилдөө жүргүзүү менен кыргыз-шахтёрлорунун катмарынын көбөйүүсүн жана алардын шаарлардын калкынын курамына, шаардын инфраструктурасынын калыптануусундагы ордуна басым жасаган.

К. Мамбеталиева Кыргызстандын көмүр кендүү аймактардагы шахтёр жумушчулардын турмушун, маданиятын изилдегенден бери жарым кылымдан ашуун мезгил өттү. Бул мезгилде алардын (шахтёр-жумушчулардын) турмушунда жашоо абалында, жумушунда бир топ өзгөрүүлөр болду. Советтик доордо жумушчу-шахтёрлордун турмушуна мамлекет тарабынан олуттуу көңүл бурулган. Алардын күндөлүк турмушуна керектелүүчү азык-түлүк, кийим-кече, күндөлүк керектелүүчү буюм-тайымдар арзан баада, үзгүлтүксүз камсыздалып турган. Мамлекет тарабынан турак-жай, иштөө үчүн шарт жетиштүү болуп, электр энергиясы, коммуналдык тейлөө жеткиликтүү болуп турган. Ошондуктан көмүр кендүү шаарлар "Москванын камсыздоосунда" деп аталган. Шахтёрлор жашоого зарыл болгон эч нерседен муктаж болгон эмес. Шахтёр кесиби жогору бааланып коомдо алардын кесиби дайыма даңазаланып, баркталып турган. Жумушчулар мамлекеттик планды аткаруунун үстүндө гана алектенген. Совет өкмөтү тарабынан жумушчуларды көмүр кендерине тартууга өзгөчө көңүл бурулган. Шахтёрлордун айлык акылары башка адистиктердин эмгек акысынан беш-алты эсеге жогору болгон. Шахтёрлор үчүн түзүлгөн мындай ыңгайлуу шарттар бул тармакка жаңы жумушчу күчүн тартууга мүмкүнчүлүк жараткан.

Көмүр өндүрүүнүн жогорулашы менен шаарларда соода, тейлөө тармактары жакшырып инженердик кадрлар жана тийиштүү билим алган жергиликтүү кадрлар кендүү шаарларга тартылган. Шахтёрлор шаарлары этникалык жактан да ар түрдүү болгон. Кенчилердин арасында орус, казак, татар, өзбек, тажик, украин, дунган, күрт, түрк, ж.б. улуттар иштеген.

Кендүү шаарларда өндүрүштүн жогорку деңгээлинен, улуттардын түрдүүлүгүнөн, жогорку квалификациялуу адистердин бул жактарга карай агымынан улам бул шаарлар экономикалык жактан активдүү болуу менен бирге интеллектуалдык борборлорго айланган. Аталган шаарлардын ар биринде кенчилерди даярдоочу атайын тоо-кен окуу жайларынан тартып жөнөкөй окуу курстарга чейин болгон. Көмүр кендери менен биргеликте шаарлар өнүгүү жолуна түшүп шаарларда инфратүзүмү оорукана, мектеп, эс алуу жайлары, атайын окуу жайлары, эс алуу жайлары, маданий, спорттук мекемелер курулган.

Кыргызстанда совет өкмөтүнүн орношу менен жыйырманчы жылдардын аягында отузунчу жылдардын башында аталган шаарларда көптөгөн курулуштар башталды. Бул курулуштардын өсүү темпи көмүр кендеринин айланасындагы турмуштун жанданганын жана шахтёрлордун жашоо шартынын жакшы жакка өзгөргөнүн даана көрсөтөт. Совет өкмөтү орногонго чейин аталган кендердеги шарт начар болгондуктан бул аймактарга падышалык Россия адамдарды саясий сүргүнгө жиберип турган Ал эми совет бийлигинин тушунда өнөр жай тармактарында жашоого, иштөөгө мыкты шарт түзүлгөндүктөн ал аймактарга квалификациялуу адистер, жаштар келе баштаган.

Совет мезгилинде көмүр өндүрүшүндөгү атайын техникалардын пайдалануунун башталышы өндүрүмдүүлүктүн көрсөткүчүн жогорулаткан. Бул мезгилде көмүр өндүрүү өзүнүн эң жогорку деңгээлине жеткен. Көмүр өндүрүү 25 эсеге өсүп Кыргызстанда өндүрүлгөн көмүрдүн көлөмү Орто Азияда өндүрүлгөн көмүрдүн 40% түзгөн [2]. Бирок Кыргызстан эгемендүүлүк алган мезгилден баштап өндүрүлгөн көмүрдүн көлөмү төмөндөй баштаган. Анын негизги себептеринин бири мурдагы экономикалык байланыштардын үзүлгөндүгү, пландуу экономиканын жоюлушу. Өндүрүштөгү төмөндөөнүн таасири көмүр кендүү шаарлардын өсүүсүнө, жашоочуларынын социалдык-экономикалык абалына терс таасирин тийгизди. Өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсү базар экономикасынын шартына ылайык келбей ар кандай реформалардын баскычынан өттү. Ар кандай деңгээлдеги реформалардан отун-энергетикалык тармак да четте калган эмес болчу. Терең иликтенип даярдалбаган социалдык-экономикалык реформалар айрыкча кичи жана орто шаарлардын өнүгүүсүнө терс таасирлерин тийгизди. Анткени бул реформаларда реалдуу түрдө кичи жана орто шаарлардын өзгөчөлүгү толук эске алынган эмес болчу. Реформалардын Кызыл-Кыя, Сүлүктү, Таш-Көмүр өндүү көмүр кендүү кичи шаарлар үчүн социалдык кесепеттери оор болду. Андыктан эгемендүүлүк доорунун алгачкы мезгилинен кабыл алынган аймактык саясат жана социалдык-экономикалык программалар толук ишке ашпай кичи жана орто шаарлардын стратегиялык өнүгүүсү каатчылыкка учурап кичи шаарлардын көпчүлүгү артка карай шаар тибинен кайрадан айылдарга айлана баштады (рурализация). Ушундай шарттардан улам аталган шаарлар чарбалык маселелерин чечүүгө алсыз болуп, финансылык ресурстар чектелип ал эми шаардын инфратүзүмүнүн эскилиги жетип начарлай баштады. Көмүр өнөр жайынын айланасындагы тургундарынын жумуш ордунун жоюлуусу, шаардагы таза суунун тартыштыгы, жылуулуктун, коммуналдык тейлөөнүн начардыгы ж.б., маселелер шаардыктардын турмушун, жашоосун кыйындатты. Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарындагы экономикалык каатчылыктар менен кошо жумушчулардын социалдык маселелери чечилбей, алардын башка экономикалык мүмкүнчүлүгү жакшы аймактарга агылуусу б.а., ички жана сырткы миграция күч алды. Анын ичинде тоо-кен өндүрүшүндөгү дасыккан адистердин айрыкча орус тилдүү адистердин басымдуу бөлүгү башка мамлекеттерге биротоло көчүп кетишти. Тоо-кен өндүрүшүнүн төмөндөөсүнүн натыйжасында жана квалификациялуу адистердин башка аймактарга кетүүсү менен жумушчулардын катмарын жалаң жергиликтүүлөр түзүп калды. Мындан сырткары турмуш шарттын начарлашынан жергиликтүү элдин арасында миграциялык агым көбөйдү. 2000-жылдарга чейин Сүлүктү, Кызыл-Кыя, Таш-Көмүр шаарларындагы курулган турак жайлар, социалдык имараттар, маданий мекемелердин көпчүлүгү бош калды.

Ал эми Көк-Жаңгактагы мамлекеттик көмүр кендери талкаланып, бузулуп тонолуп кеткен. Азыркы учурда 3 жеке жана 1 ачык акционердик коом көмүр өндүрүшөт, бирок алардын шаардын экономикалык абалына тийгизген таасири минималдуу [3]. Ошондой эле бир аз көмүр кендерин жергиликтүү эл өз алдынча легалсыз иштетишет. Буларды эл арасында "Апачи" деп аташат. Бул кендердеги коопсуздукка эч кандай кепилдиктер жок. Мындай көмүр кендери Сүлүктү, Кызыл-Кыя, Таш-Көмүрдө да бар. Мына ушундай коопсуздук чараларынын жоктугунан көмүр кендериндеги кырсыктар жыл сайын кайталанып, айрым

жумушчулардын бейажал өлүмү менен коштолууда. Көк-Жаңгактагы көмүр өндүрүшү токтогондон кийин турмуш өткөрүү үчүн жергиликтүү тургундар өз турак жайларынын материалдарын сатып күн өткөргөн күндөр болгон [4]. Мындай абалдын себеби: көмүргө болгон суроо-талаптын жоктугу, шаардын негизги аймактардан алыс жайгашкандыгы. Көмүр өндүрүшүнүн сактап калуу аракеттеринин жоктугу, Көк-Жаңгак шаарынын шаар катары жоголуп бара жаткандыгынын негизги себеби.

Көк-Жаңгактан айырмаланып Сүлүктү, Кызыл-Кыя, Таш-Көмүр шаарларында абал бир топ дурус. Анткени, алар калк жыш жайгашкан аймактарда, республиканын негизги жолдорунун боюнда жайгашкан. Үч шаарда тең көмүр өндүрүшү жанданган, Сүлүктүдөн Тажикстанга көмүр жыл бойу экспорттолот. Кызыл-Кыя жана Таш-Көмүрдөн өндүрүлгөн продукциялар республиканын түштүк аймагына эле эмес, түндүк тарабына да ташылып турат. Бул болсо шаарлардын экономикалык өнүгүүсүнүн негизи болот. Мындан сырткары бул шаарларда соода-сатык, кичи-ишкерлик, мал чарбасы, дыйканчылык ж.б., жумуш менен алектенгендердин турмуш-тиричилиги көмүр өндүрүшүнө түздөн-түз байланышпайт. Айрыкча мындай шарт Кызыл-Кыя шаарында байкалаарлык. Эң негизгиси аталган шаарларда шахтёр-жумушчулардын туруктуу катмары бар. Бирок алардын жашоо шартына болгон мамлекеттик камкордук жетиштүү эмес. Азыркы учурда мамлекеттик көмүр кендери төрт шаарда 4 ал эми калган көмүр кендерин акционердик коомдор жана жеке менчик ээлери иштетишет. Бүгүнкү күндө жогоруда аты аталган көмүр кендериндеги шахтёрлордун орточо эмгек акысы 12-16 миң сомду түзөт. Кээ бир шахталарда жумушчулар казылган көмүрдүн 70% алышат калган 30% көмүр кенинин ээси алат [5]. Жумушчу менен кен ээсинин ортосундагы пайыздык бөлүштүрүү болгон көпчүлүк шахталарда жумушчулар үчүн коопсуздук эрежелери толук сакталган эмес. Мындай тобокелчиликке баруунун себебинин өзү жумушчулардын иштөө шартынын төмөндүгүнөн кабар берет. Ошентсе да акыркы жылдарда аталган шаарлардын калкынын санынын өсүүсүн төмөнкү таблицалык көрсөткүчтөн байкаса болот:

Шаар	1939-жыл	1959-жыл	2009-жыл
Кызыл Кыя	15104	30201	44100
Сүлүктү	9879	18865	20700
Көк Жаңгак	8416	17352	10500
Таш Көмүр	3198	13755	35530
Жалпы	36579	80173	110830 [6]

Кийинки мезгилде көмүр өндүрүү бир топ төмөндөп кеткендигине карабастан Көк-Жаңгак шаарынан башка кендүү шаарлардын калкынын өскөндүгүн байкайбыз.

Акыркы мезгилде көмүр өндүрүшүнүн абалы бир аз чыңдалып, ага тартылган ички, тышкы инвестициялардын негизинде көмүр өндүрүү тармагы кайрадан жанданууда. Бирок дале көмүр өндүрүү тармагында чечилбеген маселелер арбын. Көмүр өндүрүү бул шаарлардагы негизги өндүрүш тармагы катарында кала берүүгө тийиш. Бул аймактардагы тоо-кен байлыктарын өндүрүү үчүн финансылык каражаттарды тартуу жана бул тармакта жагымдуу инвестициялык климат түзүүнү уюштурууну колго алуу зарыл. Себеби: табигый ресурстар жетиштүү бул аймактарда шартты кайра түзүүгө кеңири мүмкүнчүлүктөр бар.

Шилтемелер:

1. К. Мамбеталиева. Быт и культура шахтеров киргизов каменно-угольной промышленности Киргизии. - Ф., 1963. 12-бет.
2. Кыргызстан тарыхы энциклопедиясы. - Бишкек, 2003.
3. Көк-Жаңгак шаарынын паспорту (2010).
4. Маалымат берүүчү: Аттокур Токтоболотов (1953-жылы туулган) мурдагы Көк-Жаңгак шаарынын тургуну азыркы мезгилде Сузак районунун Маркай айылынын тургуну.
5. Маалымат берүүчү: Аалы Сагынбаев (1979-жылы туулган) Көк-Жаңгак шаарынын тургуну. (2015)
6. Кыргыз Республикасында 2009-жылы Эл жана турак жай фондунун каттоонун жыйынтыктары

Тилекова У.,
ОшМУнун окутуучусу
Ош шаары, Кыргызстан
Uulkan82@mail.ru

ТҮШТҮК КЫРГЫЗДАРЫНДА НИКЕ КЫЮУ САЛТЫНДАГЫ САЛТТЫК ЭТИКЕТТЕР (XIX К. АЯГЫ - XX К. БАШЫ)

Багыттоочу сөздөр: ата-эне, салт, нике, үй-бүлө.

Салттуу кыргыз коомунун жаш курагы жеткен, ден соолугу бекем ар бир мүчөсү үй-бүлө курууга милдеттүү болгон. Анткени, үй-бүлөнүн негизги функциясы - тукум улоочулук деп эсептелинген. Тукум улоочулук кыргыз коомунда аталык линия аркылуу жүргүзүлгөн. Көп балалуу үй-бүлө, көп бала төрөгөн аял салттуу көчмөн кыргыз коомунда кадыр-барктуу болгон. Анын көчмөн кыргыз элинин жашоо өзгөчөлүгүнө ылайык саясий, экономикалык, социалдык жана психологиялык себептери бар эле. Жаш курагы жетилген учурда турмушка чыкпай калган кыз "кара далы" атка конгон. Мындай көрүнүш туугандары, уруулаштары тарабынан да колдоого алынган эмес, аларды ыңгайсыз абалга туш кылган. Кыз да өзүн бактысыз сезип, жамааттык турмушка ээн-эркин аралаша албай, үйүнөн чыкпай, "атасынын төрүндө отуруп калган". Бүлө күтпөгөн эркек киши салттык коомдо өзгөчө жат көрүнүш катары кабылданган. Андайлар тууган-уруктарда да жек көрүндү болгон. Аларга жашы улуу болсо да, топто (жыйындарда) сөз берилген эмес. Анткени, үй-бүлө күтпөгөн, бала тарбиялабаган, тукум улоочулук милдетин аткармаган адам (эркек киши) салттык коомдун толук кандуу мүчөсү катары эсептелинген. Үй-бүлө куруу курагындагы "үй-бүлөсүздөрдүн" салттуу кыргыз коомунда кадыр баркы да, орду да болгон эмес. Ушундай эле мамиле баласыздарга карата да болгон. Аларды "как баш" ("куу баш") деп аташкан, кемсинтишкен [1]. Кыргыз үй-бүлөсүндө баласыздык чоң кайгы, көп балалуу болуу чоң бакыт катары эсептелинген. "Балалуу үй базар, баласыз үй мазар" деп айтышкан кыргыз эли.

Ошентип, салттуу кыргыз коомунда "турмуштун башаты үй-бүлө" деп билишкен. Үй-бүлө куруу, турмуш куруу деген сөздөр синонимдик маанидеги түшүнүктөр болгон. Демек салттуу кыргыз коомунда негизги, маңыздуу жашоо-турмуш үй-бүлө кургандан кийин башталган. Баш кошуп, үй-бүлө кургандарга карата, "турмуш курушуптур", ал эми, кыздарды "турмушка чыгыптыр", кыздын ата-энесине карата "кызын турмушка узатыптыр, чыгарыптыр" деп айтышкан. Ошондуктан, ар бир ата-эне бойго жеткен уулун үйлөөнү, кызын турмушка узатууну өздөрүнүн негизги парзы (милдети) деп эсептешкен. Эки жаштын үй-бүлөлүк турмушу алардын баш кошуусунан башталган. Ал эми, баш кошуу салтынын негизги шарты - нике, баш кошкондорго нике кыюу болгон.

Мурунку доорлордо кыздын никеси атасынын үйүндө кыйылган. Кызды атасынын төрүндө эле күйөөсүнүн колуна тапшырышкан, бул "коюнга салар" деп аталган. Бирок, биз карап жаткан мезгилде бул салт үчкилик кыргыздарында гана сакталып калган. Түштүк Кыргызстандын башка аймактарында кыздын никеси күйөөсүнүн үйүндө кыйылган. Эки жаштын никесин кыздын атасынын үйүндө кыюу салты азыркы учурда өзбек элинде да сакталгандыгын белгилеп кетмекчибиз [2].

Ислам дини кабыл алынганга чейинки мезгилде кыргыздарда кол беришип, анткени, "Кол Кудайдын мөөрү" деп билишкен, "антты бузган адам, ушундай кыркылып, куурап калсын" деп, чырпык кыркышып, "антты ким бузса октон өлсүн" деп, ок тиштешип, чыпалактарын тилип жиберип, бири-биринин канын сорушуп, убадалашып, баш кошушкан. Исламга чейинки доордогу нике бузулгус болгон [3]. Үй-бүлө мамилесиндеги бул сапат (никенин бузулгустугу - Т.У.), улуу касиет XIX к. аягы - XX к. башында Түштүк Кыргызстандын салттуу кыргыз үй-бүлөлөрүндө сакталгандыгын белгилеп кетүүгө болот.

XIX к. аягы - XX к. башында Түштүк Кыргызстанда ислам дини кыргыз урууларынын турмушунда бекем орун-очок алып калгандыктан, нике молдолор тарабынан шариятка ылайык кыйылган. Нике кыюу учурунда да белгилүү эрежелер сакталууга тийиш болгон. Молдонун "туттунбу" деген суроосуна баш кошуп жаткан экөө тең "туттум" же "ооба" деп өздөрү гана жооп берүүгө тийиш болгон. Эгерде кыз уялып, анын ордуна жеңеси же бир курбусу жооп берип койсо, нике ошого кыйылып калат деп эсептелинген.

Нике кыйылып жаткан учурда катышкандар колдорун кайчылаштырып, буттарын учкаштырып отурбоолору керек болгон. Нике кыйылар алдынан, жеңелеринин бирөө чыгып, бут кийимдердин көмкөрүлүп калганы жокпу карап келген. Эгерде кайсы бир бут кийим көмкөрүлүп калса, нике жүрбөй калат, же баш кошкондор бактысыз болуп калат деген ишеним жашаган. Никени кыюуда адам турмушуна эң зарыл болгон суу менен туз сыяктуу заттар колдонулган. Бул салттык эреже-талап кокусунан эмес. Алардын терең сакралдык мааниси болгон. Суу, үй-бүлөлүк жашооңор суудай тунук, таза, узун болсун деген мааниси, ал эми, туз, жашооңор түбөлүк таттуу болсун (адамдын жашоосуна эң керектүү тамак-ашты даамдуу кылган, татымына чыгарган туз эмеспи. "Тамакты таттуу кылган туз" деген макал ошондон - Т.У.) деген мааниси билдирген. Нике кыйылгандан кийин, эки жаш жаңы үй-бүлө, эрди-катын болуп эсептелинген. Молдо билимдүү тажрыйбалуу болсо, эки жашка үй-бүлөлүк турмуш, жубайлардын ортосундагы мамиле, ата-энеге карата мамиле жөнүндө бир топ насаат сөздөрүн айткан [4]. Ошентип, дагы бир кыргыз үй-бүлөсү пайда болгон.

Этнографиялык талаа материалдарына таянсак, түштүк кыргыздарында түндүк кыргыздарына салыштырмалуу нике жашы төмөнүрөөк болгондугун белгилөөгө болот [14]. Бирок, ал сейрек кездешкен, кеңири жайылбаган көрүнүш болгон. Бул, албетте, ислам дининин таасири менен байланышкан, анткени, түштүк кыргыз урууларында ислам дини түндүк аймакка салыштырмалуу эртерээк жана тереңирээк орногон. XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башында бул аймактагы салттуу кыргыз үй-бүлөлөрүнүн турмуш-тиричилигине шариаттын эрежелери сүңгүп кире баштаган. Албетте, бул жараян Түштүк Кыргызстандын бардык аймактарында бирдей жүргөн дегенге болбойт. Исламдын таасири түздүктүү аймактарда, ислам дини мурдагы доорлордо эле бекем орногон отурукташкан өзбек, тажик элдери менен ымалалаш жашаган кыргыз урууларынын арасында күчтүүрөөк жүргөн. Ал эми, шарият боюнча эркектердин нике жашы 12 жаш, кыздардыкы 9 жаш деп эсептелингөн [15]. Белгилөөчү жагдай, кыргыздар менен аталган өзбек, тажик элдеринин ортосунда куда сөөктүк мамилелер да өнүккөн. Анын натыйжасында эки элдин никелешүү салттарынын айрым нормалары, жөрөлгөлөрү бири-бирине өткөн, айкалышкан. Мисалы, кыргыз элинин белгилүү мамлекеттик жана саясий ишмери, азыркы Баткен облусунун Кадамжай районунун Охна кыштагынын кулуну, 1889-ж. туулган Абдыкадыр Орозбеков маргаландык өзбектин 12-13 жаштагы кызы Хаваханга үйлөнгөн. Алар, Өзгөрүш аттуу уулдуу жана Эркингүл аттуу кыздуу болушкан [16].

3. Фиельструп Ф. А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века. – Москва, 2002. – 53-б.;
4. АТМ. Жакыпов Турдумамат. Ош облусу, Чоң-Алай району, Карамык айылы. 1929ж. Кыпчак;
5. Мурзакметов А.К. Кыргыз ырым-жырымдары. – Ош, 2014. – 17-18-бб.
6. АТМ. Кожомуратов Курманбек. Баткен облусу, Кадамжай району, Жар-Котон айылы. 1936ж.

Жоо кесек.

7. АТМ. Токтосун ажы. Ош шаары. Лермонтов көчөсү – 21, 1956ж. Өзбек.
8. АТМ. Бечелов Аким. Жалал-Абад облусу, Ноокен району, Кызыл-Туу айылы. 1952ж. Ожурай;
9. АТМ. Азимкулова Алмакан. Ош облусу. Ноокат р-ну, Ак булак айылы. 1935ж. Бөрү.
10. Акматалиев Амантур Сейтаалы уулу Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. – Б., 2000. – 100-б.
11. Джумагулов А. Семья и брак у киргизов Чуйской долины. – Фрунзе, 1960. – 33-б.,
12. Смирнов Н. Киргизские очерки. – Москва, 1930. – 42-б.
13. Зеланд Н. Л. Киргизы. Этнологический очерк. – СПб, 1885. – 26-б.
14. АТМ. Маматов Мурат. Баткен облусу, Баткен району. Самаркандек айылы. 1932ж. Жой.
15. Нурбеков К. История государства и права Киргизской ССР. – Б., 1999. – 77-б.
16. Элчике Асан. Советтик Кыргызстандын саясий жана мамлекеттик жетекчилери (1924-1936жж.). – Ош, 2012. – 20-б.
17. АТМ. Калдар кызы Жаамбү. Жалал-Абад облусу, Ноокен району, Беш-Мойнок айылы. 1928-ж. Жедигер (Үсөндөр).
18. Миникеева А. К. Традиционные и иные подходы к созданию семьи у дунган // Кыргызстан жана Борбордук Азия – баарлашуунун мейкиндиги. Этностор аралык мамилелерди бекемдөөнүн өтмүшү, учуру жана келечеги. / Кыргызстандын этнологдору менен антропологдорунун II конгрессинин (Бишкек шаары, 2015-ж. 4-апрели) баяндамалары жана макалалар жыйнагы. – Б., 2015. – 197-200-бб.
19. Эдварт Муррай 30-жылдардагы Текес кыргыздары жөнүндө // Кыргыздар. IV том. Түзгөн: К. Жусупов. – Б., 1997. – 163-176-бб.

Чаргынов Т. Т.,

к. и. н., доцент КНУ им. Жусуп Баласагына
г. Бишкек, Кыргызстан

Солтобаев О. А.,

Ст. преподаватель КНУ им. Жусуп Баласагына
Г. Бишкек, Кыргызстан

ПАЛЕОЛИТИЧЕСКИЙ ПАМЯТНИК КУРАМА

(археологические раскопки 2015 г.)

В 2015 году было принято решение продолжить археологические работы по исследованию памятника. Памятник Курама имеет следующие координаты 42°42' 48,0" с.ш. и 073°39' 19,0" ю.д., высота над уровнем моря 1133 м.

Памятник был обнаружен в 2011 году. В 2013 и 2014 годах были проведены исследовательские работы совместно с учеными КНУ им. Ж. Баласагына и университета Кокишикан (Япония).

Местонахождение Курама расположено в предгорной части ущелье Жарды-Кайын, севернее кумбоза Курама и современных могил (Рис. 1, 2). Представляет собой небольшую возвышенность эолового происхождения вытянутого по линии Север-Юг. Также на поверхности зафиксированы курганы ранних кочевников. Основная концентрация каменных артефактов выявлены на склоне южной оконечности возвышенности.

Был продолжен раскоп 15 м² до глубины 6 м. Зафиксированы следующие археологические горизонты 4, 5 и 6.

Обнаруженные каменные артефакты горизонтов предположительно датируются верхним палеолитом, возможно переходным этапом. Так же зафиксированы во всех горизонтах залегания каменных артефактов древесная зола. Очень ярко выделено одно очажное пятно.

Были отобраны пробы для датирования методом C14, которые будут проводиться в лаборатории университета Кокишикан (Япония).

Полная стратиграфическая колонка памятника имеет следующие характеристики (Рис. 3):

1. Дерновой слой мощностью 10 см.
2. Лёс светлого оттенка с корневыми системами мощностью 68 – 70 см.
3. Лёс более плотный, желтоватого оттенка с гонорами мощностью 110 – 130 см. Содержит археологический горизонт 1.
4. Суглинок менее плотный и оттенка чуть светлее 3-го литологического слоя мощностью 50, – 60 см. В этом 4-ом литологическом слое и содержится археологический материал. Содержит археологический горизонт 1А.
5. Суглинок коричневого оттенка мощностью 120 – 130 см.
6. Суглинок от темно-коричневого до серого оттенка мощностью 60 – 70 см. Содержит археологический горизонт 2.
7. Суглинок коричневого оттенка мощностью до 100 см. Содержит археологические горизонты 3, 4, 5 и 6.

Археологический материал.

Горизонт 3.

Коллекция состоит из 15 каменных артефактов. Нуклевидные изделия отсутствуют. Орудийные формы в коллекции представлены в количестве 2 экз. (рис.4).

Скребок угловой выполнен на проксимальном фрагменте пластины средних размеров. Рабочее лезвие скребка расположенное на углу оформлено параллельной вертикальной дорсальной ретушью (рис. 4. б).

Скребок на обломке. Выполнено на дистальном обломке отщеп мелкого размера. Рабочее лезвие скребка расположенное на выгнутом длинном крае обломка оформлено чешуйчатой вертикальной дорсальной ретушью (рис. 4. 3).

Горизонт 4.

Коллекция состоит из 51 каменных артефактов. Нуклевидные изделия отсутствуют. Орудийные формы в коллекции представлены в количестве 1 экз. (Рис. 5).

Отщеп с ретушью. Дистальный угол отщеп средних размеров имеет краевую эпизодическую вертикальную дорсальную ретушь.

Горизонт 5.

Коллекция состоит из 1332 каменных артефактов.

Нуклевидные изделия в рассматриваемой коллекции представлены четырьмя нуклеусами и отбойником. Общее количество артефактов данной категории составляет 0,2 % от общего числа артефактов археологического горизонта.

Отбойник. Представлен мелкозернистой галькой (размерами 104.69X70.77X47.31 мм.) на краях которого имеются следы отбивки.

Нуклеус ортогональный (размерами 81X66X63 мм.) по всему периметру изделия наблюдается негативы бессистемных снятий отщепов (рис.6).

Нуклеусы одноплощадочные монофронтальные – 2 экз. Первое изделие (размерами 79.5X73.2X51 мм.) для снятия отщепов. Ударная площадка скошенная к контрфронт фасетированная. Одна из латералей представлена в виде ребра, другая гладкая. Контрфронт представлен желвачной коркой (Рис.7. 2). Второе изделие (размерами 57.79X58.50X46 мм.) со скошенной к контрфронт фасетированной ударной площадкой. Латерали и основание гладкие, контрфронт выпуклый.

Нуклеус одноплощадочный монофронтальный поперечный. Изделие (размерами 65.67X85.77X62.90 мм.) частично фасетированной скошенной к контрфронт ударной площадкой. Латерали в виде ребра. Основание гладкое. Изделие на начальной стадии расщепление.

Орудия в рассматриваемой коллекции насчитывают 16 экз., что составляет 0.8 % от общего числа артефактов.

Скребла продольный выпуклые – 2 экз. Оба орудия оформлены на отщепе крупных размеров. Рабочее первого орудия оформлено вентральной разнофасеточной вертикальной чешуйчатой ретушью. Рабочее лезвие второго орудия оформлено пологой и вертикальной дорсальной разнофасеточной и ступенчато-чешуйчатой ретушью.

Скребок концевой на отщепе. Рабочее лезвие, расположенное на дистальном конце отщепе крупных размеров, оформлено полукруглой разнофасеточной вентральной ретушью (Рис. 8.3).

Зубчато-выемчатое орудие. Рабочее лезвие орудие, расположенное на одном из маргиналов обломка отщепа средних размеров, оформлено полукрутой чешуйчатой дорсальной ретушью (Рис. 8.1).

Выемчатые орудия – 9 экз. В качестве заготовок использовались обломки отщепов разных размеров (7 экз.) и проксимальный обломок пластины средних размеров (2 экз.). Рабочие лезвия, расположенные на одном из маргиналов оформлены дорсальной (2 экз.) и вентральной (4 экз.) одинарной выемкой. Поперечные выемки (3 экз.) оформлены одинарной дорсальной выемкой и анкошем (рис. Рис. 8.2; 9.1,2).

Ножевидное орудие. Рабочее лезвие, на проксимальном обломке пластины средних размеров, оформлено дорсальной ступенчато-чешуйчатой пологой ретушью. Противоположный к рабочему лезвию маргинал исполняет роль обушка.

Отщепы с ретушью – 2 экз. Отщепы среднего и мелкого размеров имеют разнофасеточную эпизодическую дорсальную ретушь.

Горизонт 6.

Коллекция состоит из 6 каменных артефактов. *Нуклевидные изделия и орудийные формы* в коллекции отсутствуют.

Коллекция подъемного материала состоит из 160 каменных артефактов.

Нуклевидные изделия в рассматриваемой коллекции представлены *нуклеусами* (4 экз.) и *отбойником*.

Отбойник. Представлено обломком гальки крупных размеров. На одном крае имеются характерные для отбойника следы (Рис. 10).

Преформа одноплощадочного монофронтального нуклеуса. Преформа размерами 75X67X36.5 мм. со скошенной к контрфронт ударной площадкой, изготовлено на массивном отщепе крупных размеров. Выпуклость фронта скалывание оформлено радиально. Из-за трещиноватого материала, по всей видимости, дальнейшее оформление было прекращено (Рис. 11).

Нуклеус призматический. Изделие с размерами 66.5X43.5X30 мм. со скошенной к контрфронт гладкой ударной площадкой, изготовлено на обломке скола. Основание и один из латералей гладкие, другая латераль в виде ребра. Контрфронт представлен гладкой вентральной поверхностью. На фронте скалывание наблюдаются негативы пластинчатых снятий (Рис. 12).

Нуклеус одноплощадочный монофронтальный веерообразный. Изделие с размерами 30X34.5X25 мм. имеет скошенную к контрфронт гладкую ударную площадку. Основание и латерали гладкие. На фронте скалывание наблюдаются негативы мелких конвергентных пластинчатых снятий (Рис.13.1).

Нуклеус двухплощадочный монофронтальный поперечный. Истощенное изделие со скошенными противоположащими ударными площадками размерами 21.5X26.5X12 мм. латерали в виде ребра. На фронте скалывание наблюдаются негативы встречных сколов (Рис.13.2).

Орудия в рассматриваемой коллекции насчитывают 13 экз., что составляет 8.1 % от общего числа артефактов.

Скребла продольные 2 экз. Рабочее лезвие, расположенное на продольном крае отщепа и обломка крупных размеров разнофасеточной дорсальной и вентральной разнофасеточной вертикальной ретушью (Рис. 14).

Скребки высокой формы – 3 экз. В качестве заготовок орудий использовались отщеп средних размеров, обломки крупного и мелкого размеров сколов. Рабочее лезвие скребка, расположенного на дистальном конце отщепа средних размеров, оформлено полукрутой крупнофасеточной ламинарной дорсальной ретушью (Рис. 15.1). Рабочие лезвия, расположенные на одном из углов обломков скола, оформлены разнофасеточной вертикальной ретушью (Рис. 15.2).

Выемчатое орудие. Продольные и поперечный выемки на медиальном фрагменте пластины мелких размеров, оформлены одинарными вентральными и дорсальными выемками (Рис. 16).

Комбинированное орудие. Основное рабочее лезвие ножа с противоположащим обушком на пластине средних размеров, оформлено противоположащей пологой и полукрутой разнофасеточной ретушью. Рабочие края резца, расположенные на противоположащих краях обушка, оформлены одной и двумя резцовыми сколами (Рис. 17).

Пластины с ретушью 2 экз. Представлены медиальными фрагментами пластин средних размеров. Продольные края имеют разнофасеточную интенсивную крутую и полукрутую дорсальную ретушь (Рис. 18).

Отщепы с ретушью 5 экз. Все заготовки имеют разнофасеточную эпизодическую дорсальную ретушь (Рис. 19).

Микропластины с ретушью 4 экз. Заготовки с дорсальной и противоположащей разнофасеточной и краевой ретушью.

Технико-типологический анализ.

Наибольшую информацию о технике первичного расщепления несут в себе нуклевидные изделия. Так как данный памятник находится на начальной стадии изучения и каменных артефактов не достаточно для детального и объективного анализа, мы ограничимся только предварительными выводами.

Куски сырья со следами апробации встречаются археологическом горизонте 3. Это сравнительно большие аморфные куски сырья крупных размеров с негативами пробных разрозненных сколов.

Преформы представлены в коллекции подъемного материала. Являются, одна заготовкой подпризматического нуклеуса для снятия мелких пластинчатых заготовок, другая одноплощадочного монофронтального нуклеуса для снятий отщепов.

Среди нуклеусов значительное распространение получили ядрища продольной ориентации скалывания для получения, как пластин, так и отщепов. Они присутствуют в археологическом горизонте 3, 5 и в коллекции подъемного материала. Представлены одноплощадочными моно и бифронтальными, призматическими ядрищами, имеющими, как правило, скошенную подправленную ударную площадку.

В индустрии сколов во всех коллекциях наблюдается преобладание отщепов. Обломки по количеству занимают второе место.

По метрическим показателям среди отщепов доминирование мелких сколов прослеживается во всех коллекциях местонахождения.

При рассмотрении пластин прослеживается следующая картина. Пластины мелких размеров доминируют во всех коллекциях кроме горизонтов 2, 3 и переотложенного слоя. В коллекции подъемного материала доминируют пластины средних размеров. В горизонтах 2, 3 и 5 наибольший процент приходится на микро-пластины. Полностью отсутствуют пластины в горизонте 1А и 6.

Анализ ударных площадок показал, что во всех горизонтах доминируют гладкие, затем точечные ударные площадки.

При рассмотрении в процентном соотношении заготовок орудий наблюдается следующее. Орудия на отщепах доминируют во всех коллекциях, кроме горизонта 1А и 6, где орудия не представлены. Орудия на пластинах так же прослеживается во всех коллекциях кроме горизонтов 1 и 2, где они отсутствуют.

В орудийном наборе преобладают скребки, которые не представлены в горизонтах 1А, 2 и 6. Затем микропластины с ретушью (горизонт 3, коллекция подъемного материала). Отщепы с ретушью (горизонты 2, 3, 5 и коллекция подъемного материала). Пластины с ретушью (коллекция подъемного материала). Обломки с ретушью (горизонт 3 и коллекция подъемного материала). Выемчатые орудия (горизонт 3, 5 и коллекция переотложенного слоя). Зубчато-выемчатое орудие представлено в коллекции горизонта 5 и скребла в коллекции подъемного материала.

При рассмотрении индустрии сколов, технологию расщепления и орудийный набор, можно сказать о верхнепалеолитическом характере индустрии [Chargunov Temirgan., Ohnuma Katsuhiko 2015; Чаргынов 2015 а, 2015 б, 2015 в]. Подтверждением выше обозначенного предположения выступили серия калиброванных дат анализа C14, полученного в лаборатории Geo Science №20026412 (Япония):

Горизонт 1. 23 035 – 22715 л.

23025 – 22700 л.

Горизонт 2. 26045 – 25835 л.

29515 – 29055 л.

Горизонт 3. 30485 – 29705 л.

30560 – 29780 л.

Таким образом, необходимо проведение на территории Кыргызстана исследовательских работ по выявлению памятников эпохи камня для обоснованного решения вопроса о первоначальном заселении человеком территории Центральной Азии и в частности Кыргызстана. А имеющие на сегодняшний день памятники, датированные нижним палеолитом, ставятся под сомнения в связи не возможностью подтверждения ранее высказанных выводов. Так как коллекции утеряны и нет четкой стратиграфической и геологической привязки. Также большинство памятников представлены поверхностными сборами артефактов и не имеют четкой стратиграфической привязки, за исключением памятников Тосор, Юташ-Сай [Деревянко и др. 2001; Деревянко и др. 2003; Ранов, Несмеянов 1973; Юнусалиев 1975; Чаргынов 2007; 2007а; 2010] и Сель-Ункур, вопрос о хронологических рамках последнего остается и по сей день дискуссионным [Исламов, Крахмаль 1995; Анисюткин, Вишняцкий 2001-2002; Вишняцкий 1996; Величко и др. 1990].

Литература:

Chargynov Temirlan., Ohnuma Katsuhiko. Formation of Nomadic Societies in Ancient Eurasia: Excavations at Kurama, Kyrgyzstan, 2014 // Ancient Orient Revealed through Excavations in 2014., Proceedings of the 22nd Annual Meeting of Excavations in West Asia. – Tokyo, 2015. – P. 66-71.

Анисюткин Н. К., Вишняцкий Л. Б. Древнейшие палеолитические памятники Северо-западного Тянь-Шаня // Stratum plus, №1, 2001-2002. – С. 398-414.

Величко А. А., Арсланов Х. А., Герасимова С. А., Исламов У. И., Кременецкий К. В., Маркова А. К., Ударцев В. П., Чиколитин Н. И. Стратиграфия и палеоэкология раннепалеолитической пещерной стоянки Сель-Ункур (Советская Средняя Азия) // Хроностратиграфия палеолита Северной, Центральной и Восточной Азии и Америки. – Новосибирск, 1990. С. 76-79.

Вишняцкий Л. Б. Палеолит Средней Азии и Казахстана. – СПб Европейский дом. 1996. – 213 с.

Деревянко А. П., Зенин А. Н., Табалдиев К. Ш., Рыбин Е. П., Славинский В. С., Цыбанков А. А. Новые результаты исследования палеолитического местонахождения Тосор (Кыргызстан) // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. – Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2001. – Т. VII. – С. 76-78.

Деревянко А. П., Зенин А. Н., Табалдиев К. Ш., Рыбин Е. П., Чаргынов Т. Т., Цыбанков А. А. Результаты исследований местонахождения Юташ-Сай в 2003 г. // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. – Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2003. – Т. IX, ч. I. – С. 87-91.

Деревянко А. П. Древнейшие миграции человека в Евразии и проблема формирования верхнего палеолита // Археология, этнография и антропология Евразии. Новосибирск, 2005.

Исламов У. И., Крахмаль К. А. Палеоэкология и следы древнейшего человека в Центральной Азии. – Ташкент - Фан, 1995. – 220 с.

Ранов В. А., Несмеянов С. А. Палеолит и стратиграфия антропогена Средней Азии. – Душанбе: Дониш, 1973. – С. 162.

Чаргынов Т. Т. Местонахождение Юташ-Сай в палеолите Южного Кыргызстана в корреляции с памятниками сопредельных территорий // Этносоциальные и этнокультурные процессы в Кыргызстане с древнейших времен до наших дней. Бишкек, 2007а.

Чаргынов Т. Т. Многослойный стратифицированный палеолитический памятник Юташ-Сай // Материалы по археологии Кыргызстана. – Бишкек, 2007.

Чаргынов Т. Т. Памятник Юташ-Сай (Уйташ-Сай) в палеолите Южного Кыргызстана. Бишкек, 2010.

Чаргынов Т. Т. Кыргызстан в эпоху палеолита // Евразия в кайнозое. Стратиграфия, палеоэкология, культуры. Иркутск, 2013. – С. 211 – 221.

Чаргынов Т. Т. Первоначальное заселение территории Кыргызстана и ее место в палеолите Центральной Азии и Сибири (Курама – новый памятник палеолита в Чуйской области) // Научные проекты в рамках гранта КНУ имени Ж. Баласагына на научные исследования. Бишкек, 2014. – С. 105 – 116.

Чаргынов Т. Т. Стратифицированный памятник Курама (раскопки 2014 г.) // Результаты и проблемы изучения каменного века Евразии. Алматы, 2015 а.

Чаргынов Т. Т. Первоначальное заселение территории Кыргызстана и ее место в палеолите Центральной Азии и Сибири (Стратифицированный памятник Курама (раскопки 2014 г.)): // Научные проекты в рамках гранта КНУ имени Ж. Баласагына на научные исследования. Бишкек, 2015 б.

Чаргынов Т. Т. Стратифицированный памятник Курама (раскопки 2014 г.) // Кыргызстан жана Борбордук Азия – баарлашуунун мейкиндиги. Этностор аралык мамилелерди бекемдоонун отумушу, учуру жана келечеги. Бишкек 2015 в.

Юнусалиев М. Б. Предварительные результаты исследования мустьерской стоянки Тосор // Археологические памятники Прииссыкуля. – Фрунзе, 1975. – С. 42 – 51.

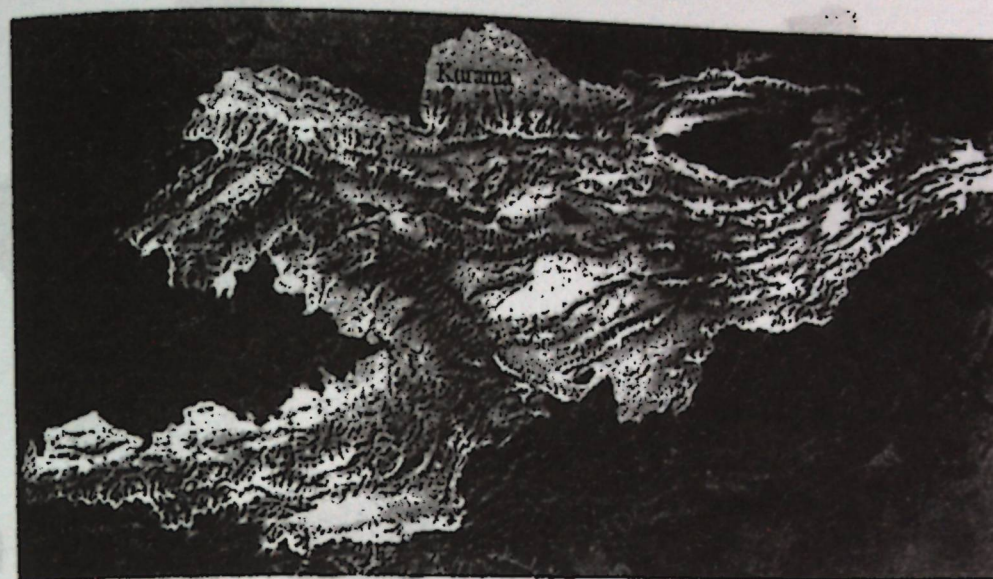

Рис. 1. Памятник Курама на карте страны.

Рис. 2. Местонахождение памятника Курама у ущелье Жарды-Кайын.

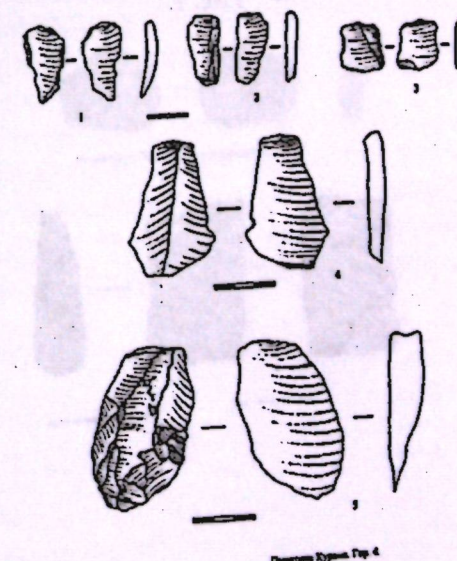
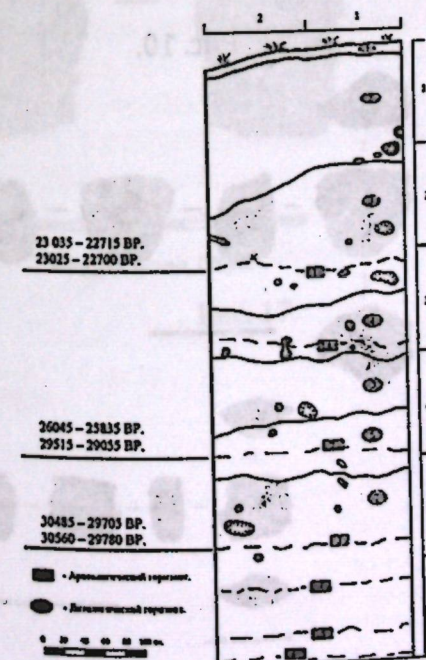

Рис. 4.

Рис. 3. Стратиграфическая колонка.

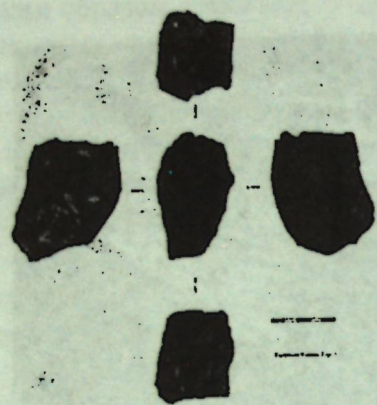

Рис. 5.

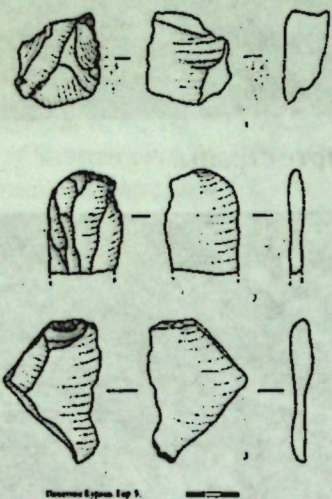

Рис. 7.

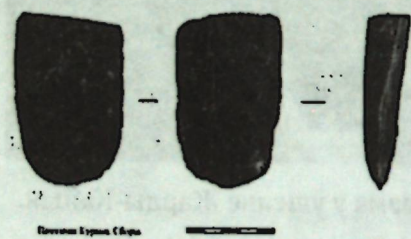

Рис. 9.

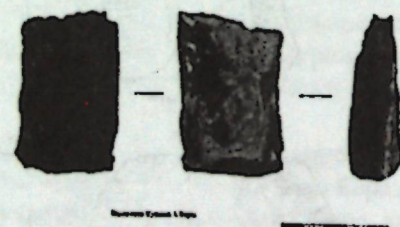

Рис. 11.

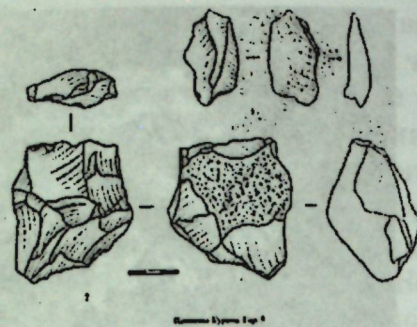

Рис. 6.

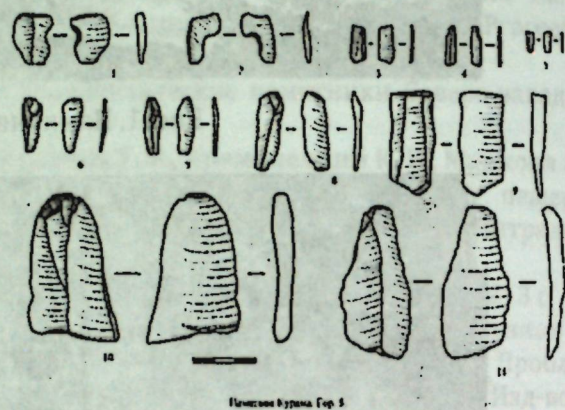

Рис. 8.

Рис. 10.

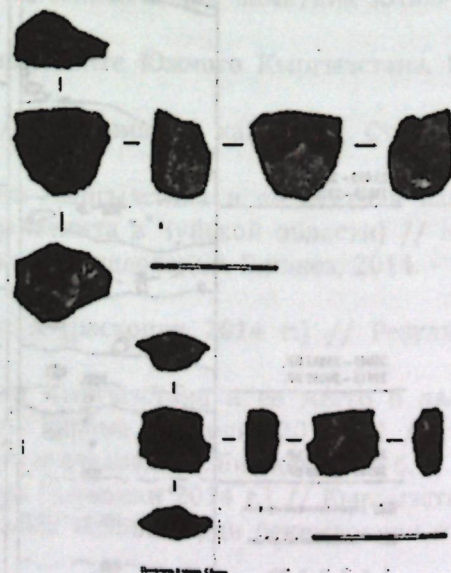

Рис. 12.

Рис. 13.

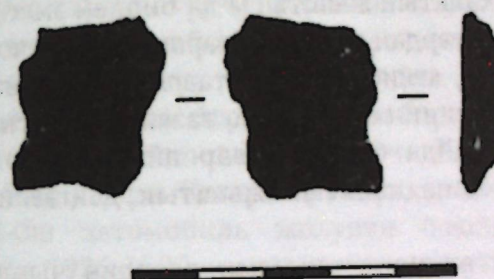

Рис. 15.

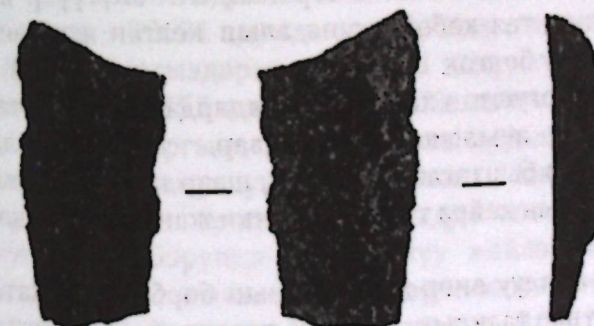

Рис. 17.

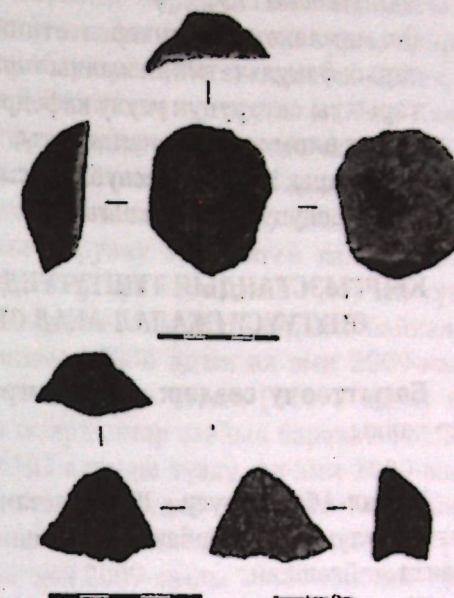

Рис. 14.

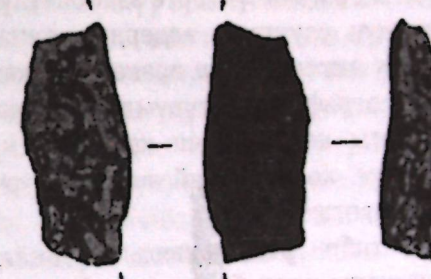

Рис. 16.

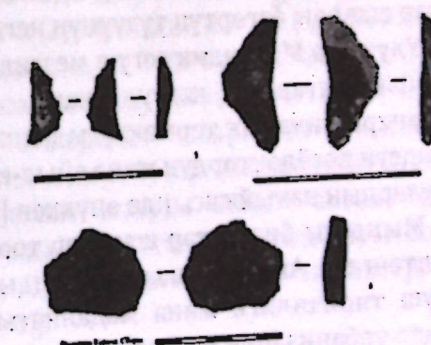

Рис. 18.

Памятник Курама. Сборы.

Памятник Курама. Сборы.

Памятник Курама. Сборы.

Чыныкеева Г. Э.,

Ош мамлекеттик университетинин
тарых факультетинин жалпы тарых жана
тарыхты окутуунун усулу кафедрасынын доценти,
тарых илимдеринин кандидаты,
Ош шаары, Кыргыз Республикасы,
(gulnaz.chynukееva@mail.ru)

КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮГҮНДӨГҮ ШААР КАЛКЫНЫН ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫК ӨНҮГҮҮСҮ (ЖАЛАЛ-АБАД ОБЛУСУНДАГЫ ШААРЛАРДЫН МИСАЛЫНДА)

Багыттоочу сөздөр: этнодемография, төрөлүү, өлүү, никелешүү, ажырашуу, миграция, шаар калкы.

Жалал-Абад облусу – Кыргызстандын түштүгүнөн орун алып, Фергана өрөөнүндөгү жер иштетүүчүлүк, мал чарбачылык, ошондой эле өнөр-жайдын бир топ тармактары өнүккөн аймакта жайгашкан.

Жалал-Абад облусунда учурда 7 шаар бар. Алар: Жалал-Абад, Таш-Көмүр, Майлуу-Суу, Кара-Көл, Көк-Жаңгак, Кочкор-Ата, Кербен шаарлары.

Кыргызстандын түштүк аймагындагы шаарлардын калыптануусу жалпысынан алганда, аймактык өзгөчөлүктөргө ээ. Көпчүлүк шаарларда калктын жыштыгы да бирдей эмес. Шаарга ар түрдүү улуттагы элдердин жана айыл-кыштактардан келген жарандардын чогулушу, алардын эмгектик иш аракетине, жашоо турмушуна, кесибине гана таасирин тийгизбестен, этнодемографиялык жүрүмдөргө жана элдин аң-сезиминин өнүгүүсүнө таасирин тийгизет. Бул аймактагы шаарлардын кээ бири мурунтан эле пайда болгон. Алар айыл-кыштактардан өздөрүнүн көлөмү, жайгашуусу, курчоо чептери жана калктын жыштык деңгээли менен айырмаланган.

Октябрь революциясынан кийин социалдык өндүрүштүк мамилелердин чыңдалышы менен жаңы доор башталган. Социалдык өнөр-жайлар, жаңы жана эски шаарлардын өсүүсү, калктын көбөйүүсү калыптана баштаган. Түштүк аймакта өнөр-жайдын өнүгүүсү менен бирге шаардын калкы тез өскөн. Анын көбөйүүсүнө мурдагы СССРдеги республикалардан жана өлкөбүздүн айыл-кыштактарынан келгендер себеп болгон. Өнөр-жайдын өнүгүүсү жана алардын тез ылдамдыкта өсүүсү шаар калкынын тез көбөйүүсүнө алып келген жана өнөр-жайлар шаарды өзгөртүп түзүүнүн негизги фактору болгон.

Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде жана согуштан кийинки жылдарда бул аймактарда кен байлыктарды казуу, жаңы кендердин ачылышы, шахталар, темир жолдор, гидроэнергетикалык тармактагы ишканалар өнүгө баштаган. Ошентип, шаар калкынын, шаар тибиндеги посёлоктордун жана айыл-кыштактардын кайра түзүлүүсү ички жана сырткы көчүп конуулардын натыйжасында өнүккөн [1., 68-69-б.].

Мындагы бир катар шаарлар тоо-кен казып алуу өнөр-жайларынын борборлору катары калыптанган. Андагы шаардыктардын өздөрүнө таандык болгон тарыхый салт-санаасы, турмуш тиричилиги жана маданияты бар [6., 123-б.]. Мал чарбачылыгы менен алектенген элдерде урбанизация өзгөчө жай жүргөн. Мындай элдердин отурукташуусу совет бийлигинин жылдарында гана ишке аша баштады. Ал эми алардын шаарларга көчүүсү аябагандай жай ылдамдыкта жүргүзүлгөн [8., 147-148-б.].

Жадыбал №1. Жалал-Абад облусундагы шаар калкынын саны (адам) [5., 13-б., 7., 17-б.].

№		12.01.1989.	24.03.1999.	24.03.2009.
	Жалал-Абад облусу	743279	869259	1009889
1	Жалал-Абад шаары	76284	77411	97172
2	Таш-Көмүр шаары	38274	39907	34756
3	Майлуу-Суу шаары	32422	23008	22853
4	Кара-Көл шаары	22225	21478	22502
5	Кочкор-Ата шаары	16149	16104	14814
6	Көк-Жаңгак шаары	18837	10727	10451
7	Кербен шаары	-	-	14141

№1 жадыбалда көрүнүп тургандай, Жалал-Абад шаарында биринчи 1999-жылдагы эл каттоонун жыйынтыгы боюнча 77411 адам жашап, облустагы калктын 8,9% ын түзсө, акыркы 2009-жылдагы эл каттоо боюнча 97172 адам жашап, бул облустун 9,6% ын түзгөн. Демек, он жыл аралыгында шаардыктар 19761 адамга көбөйгөн же 0,7% га гана жогорулаган. Таш-Көмүр шаарында абал таптакыр башкача. 1989-жылдагы Бүткүл союздук эл каттоо боюнча Таш-Көмүр шаарында 38274 адам катталса, 1999-жылдагы эл каттоодо 39907 адам катталган. Башкача айтканда, 1633 адамга көбөйгөн. Ал эми 2009-жылдагы эл каттоодо шаардын калкы 34756 адамды түздү. Демек, Таш-Көмүр шаары он жыл мурунку эсептелген калктан 5151 адамын жоготту. Акыркы эл каттоо боюнча шаардыктар облустун калкынын 3,4% ын түздү. Майлуу-Суу шаарында ар он жыл аралыгында шаардыктардын саны азайгандыгы байкалды. Мисалы, 1989-жылга карата 32422 адам болсо, 1999-жылы 23008 адам, ал эми 2009-жылы 22853 адамды түздү. Кара-Көл шаарында 1999-жылдагы калктын санын (21478 адам) эске албаганда, бир калыпта турат. Кочкор-Ата шаарында да шаардыктар азайып баратат. Башкача айтканда, 1989-жылы 16149 адам болсо, 1999-жылы 16104 адамды түздү. Ал эми 2009-жылы 14814 адамды түзүп, 1290 адамга азайгандыгы байкалды. Ушундай эле абал Көк-Жаңгак шаарында катталды. Шаарда 1989-жылы 18837 адам болгон. 1999-жылы 10727 адамды түзүп, салыштырмалуу он жыл ичинде 8110 адамга азайган. Ал эми 2009-жылы 10451 адамды түздү. Бул облустагы калктын 1,03% ын гана түзөт. Аксы районунун борбору Кербен кыштагы 2004-жылы шаар статусун алып, 2009-жылы 14141 адам катталды.

Жалал-Абад шаары Фергана өрөөнүнүн экономикасына жана социалдык-маданий жашоосуна таасир этүүчү ири кыштак катары XIX кылымда белгилүү болгон жана 1877-жылы негизделген. Жалал-Абаддын жаралышы Аюб-Тоонун боорунан чыккан минералдуу ысык булакка байланыштуу. XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында Жалал-Абад шаары соода-сатык өнүккөн борборлордун бири болгон. Чыгарган товардык продукциясынын көлөмү жана өнөр-жай потенциалы боюнча Кыргызстанда Бишкек, Оштон кийинки үчүнчү шаар. Жалал-Абад шаары Көгарт өрөөнүндө, байыркы Улуу Жибек жолунун, ошондой эле азыркы Бишкек-Ош автомобиль жолунун боюнда жайгашкан. Жалал-Абад 1924-1926-жылдары округдун, 1926-1928-жылдары кантондун, 1939-1959-жылдары жана 1991-жылдан тартып облустун борбору болуп саналат [2., 365-б.]. Жалал-Абад шаары келечекте негизги өнөр-жай борборлорунан болуу менен республиканын ири курорт шаары болуп калуу мүмкүнчүлүгү бар [3., 31-б.].

Этникалык курамы боюнча Жалал-Абад шаарында 1999-жылдагы эл каттоо боюнча кыргыздар – 28671 адамды же 40,7% ды, өзбектер – 30137 адамды, же 42,8% ды түзгөн [5., 47-б.]. Демек, кыргыздарга караганда шаарда өзбектер басымдуулук кылган. Ал эми 2009-жылы кыргыздар – 48655 адамды же 54,7%, өзбектер – 33847 адамды, же 38% түздү [7., 67-б.]. Он жыл аралыгында кыргыздардын саны жогорулагандыгын баса белгилеп кетүү керек. Анын негизги себеби, жумушсуздуктун айынан кыргыздар айылдардан шаарларга жылышкан. Мигранттардын арасында сезондук жана маятниктик мигранттар басымдуулук кылат. Облустун борборунда жаңы окуу жайларынын ачылышы шаарда билим алган кыргыз жаштарынын санынын көбөйүшүнө алып келди. Акыркы эл каттоо материалдары боюнча шаарда 3,4% орустар, 1,2% татарлар, 0,6% уйгурлар, 0,5% түрктөр, 0,4% тажиктер, 0,3% курддар, 0,2% украиндер, 0,1% казактар жашашат [7., 67-б.].

Жадыбал №2. Жалал-Абад шаарынын туруктуу калкынын саны жынысы, жаш-курагы боюнча (адам) [7., 34-б.].

Шаар / жаш курагы	Баары: (адам)	Анын ичинен		Жыйынтыктар % менен	
		эркек	аял	эркек	аял
Жалал-Абад шаары	97172	46063	51109	100	100
Эмгекке жарамдууларга чейинки	27661	13997	13664	30,4	26,8
Эмгекке жарамдуулар	63654	30215	33439	65,6	65,4
Эмгекке жарамдуулардан улуу	5857	1851	4006	4,0	7,8
Шаардыктардын орточо курагы	26,6	26,2	27,0		

Таш-Көмүр шаары Жалал-Абад облусундагы 1943-жылда шаар статусун алган. Таш-Көмүр шаары ушул аймактагы көмүр бассейнин өздөштүрүүгө байланыштуу пайда болгон. 1930-жылы көмүр кени ачылып, азыркы шаардын ордуна шахтёрлордун кичинекей кыштакчасы курулган. Көмүр казып алууну тездетүү максатында темир жол салынган. 1935-жылы Таш-Көмүр району болуп түзүлгөн жана карамагына азыркы Аксы жана Ноокен районунун айрым бөлүктөрү кирген. Негизги өнөр-жай тармактары көмүр казуу, гидроэнергетика, курулуш, транспорт [4., 107-б.]. 2000-жылдардан кийин гана экономиканы жөнгө салып, бир нукка түшүү жүрүмү башталды. Ишканалар менчиктештирилип, жыйынтыгында жеке ишкерлердин колуна өтүп, алар өз аракети менен төмөндөп кеткен экономиканы жогорулатуу багытына өтүшкөн. Ошондой эле демографиялык өзгөрүүлөр да чоң болуп, шаар тургундарынын саны азайып, жумушсуздардын саны өскөн жана социалдык-экономикалык абал начарлаган. Учурда эмгекке жарамдууларга чейинкилер - 34,3%, эмгекке жарамдуулар - 59,5% жана эмгекке жарамдуулардан улуулар - 6,1% түзөт [7., 41-б.].

1999-жылдагы биринчи улуттук эл каттоо материалдарына караганда Таш-Көмүр шаарында 33123 кыргыз (83%), 3439 өзбек (8,6%), 1626 орус (4,1%), 1084 татар (2,7%), 128 украин (0,3%) катталган [5., 48-б.]. Ал эми 2009-жылдагы эл каттоо материалдарына караганда 30530 кыргыз (87,8%), 2635 өзбек (7,6%), 680 орус (1,9%), 542 татар (1,6%), 106 уйгур (0,3%) катталды [7., 67-б.]. Демек, Таш-Көмүр шаарынын этникалык курамында негизинен кыргыздардын саны жогору.

Майлуу-Суу шаары Ноокен районунун аймагында 1956-жылы негизделген жана өнөр-жайлуу шаар катары белгилүү [2., 65-б.]. Анда электр лампа заводу, электр тогун өткөрбөс материалдар заводу, жылуулук менен камсыз кылуу өндүрүштүк бирикмеси, кийим тигүү фабрикасы жана башка акционердик коомдор, чакан ишканалар жана фирмалар иштейт, ошондой эле, мунай жана газ кендери чыгат. Шаар эзелтен эле дыйканчылыгы өнүккөн Фергана өрөөнү жана көчмөн чарбасы өнүккөн тоолуу аймактын чегинде жайгашкандыктан, шаарда илгертен эле соода, товар алмашуу иштери кеңири жолго коюлгандыгын белгилеп кетүүгө болот. Совет мезгилинде Майлуу-Суу союздук деңгээлдеги камсыздандырууда турган. Аны учурунда "атом шаары" деп аташкан. Шаарда жогорку квалификациядагы билимдүү, ар кайсы улуттагы адистер иштешкен. Шаардын калкынын маданияты абдан жогору болгондугун маектешүү учурунда көп адамдар айтышты. Мезгилинде шаар эң таза, кооз эле. Азыркы учурда шаардын экологиялык абалы өтө оор. Радиоактивдүү калдыктардын таасири айланага, агып жаткан сууга абдан терс таасирин тийгизүүдө. Бул келечекте Майлуу-Суу шаарынын калкынын азайышына, анын экологиялык ыңгайлуураак аймактарга жылуусуна алып келүүсү мүмкүн. Учурда эмгекке жарамдууларга чейинкилер - 26,8%, эмгекке жарамдуулар - 63,9% жана эмгекке жарамдуулардан улуулар - 9,1% түзөт [7., 40-б.].

1999-жылдагы эл каттоо материалдары боюнча Майлуу-Суу шаарында кыргыздар - 13948 адамды (60,6%), орустар - 4560 адамды (19,8%), өзбектер - 1709 адамды (7,4%), татарлар - 1390 адамды (6,1%), украиндер - 468 адамды (2%), немецтер - 407 адамды (1,8%) түзгөн [5., 48-б.]. Ал эми 2009-жылдагы эл каттоо маалыматтары боюнча Майлуу-Суу шаарында кыргыздар - 17357 адам (76%), экинчи орунда орустар - 2382 адам (10,4%), өзбектер - 1697 адам (7,4%), татарлар - 878 адам (3,8%), украиндер - 178 адам (0,8%) болгон [7., 67-б.]. Башкача айтканда, Майлуу-Суу шаарында кыргыздар он жыл аралыгында 15,4% га жогорулаган, ал эми орустар кыргыздардан кийинки экинчи орунда болсо дагы он жыл аралыгында 9,4% төмөндөгөн. Өзбектер болсо, бир калыпта (7,4%) турат.

Кара-Көл шаары 1962-жылы Токтогул ГЭСин куруучулардын шаарчасы катары негизделген. 1977-жылы 17-январда шаар статусун алган [2., 365-б.]. Азыркы шаар жайгашкан жер Жазы-Кечүү деп аталган. Малга жайлуу болгондуктан, жергиликтүү эл негизинен мал чарбачылык менен тиричилик кылган. Айрым жерлерге жүгөрү, таруу эгишкен. 1960-жылдары Токтогул ГЭСинин курулушу башталып, 1962-жылы куруучулар үчүн турак-жайлар курула баштаган. Учурда Кара-Көл шаарында Токтогул ГЭСинин каскады, "Нарынгидроэнергиякурулуш", "Гидромонтаж" жана башка өнөр-жайлар иштейт. Учурда эмгекке жарамдууларга чейинкилер - 33%, эмгекке жарамдуулар - 60,2% жана эмгекке жарамдуулардан улуулар - 6,6% түзөт [7., 37-б.]. Кара-Көл шаарынын этникалык курамы: 1999-жылдагы эл каттоо маалыматтары боюнча кыргыздар - 17620 адамды (88,1%), орустар - 1437 адам (7,2%), татарлар - 344 адам (1,7%), украиндер - 152 адам (0,7%), өзбектер - 133 адам (0,7%) болгон [5., 48-б.]. 2009-жылдагы эл каттоо боюнча кыргыздар - 21217 адам (94,3%),

орустар - 771 адам (3,4%), татарлар - 141 адам (0,6%), өзбектер - 143 адам (0,7%) болгон [7., 67-б.]. Демек, жогорудагы сандар көрсөтүп тургандай, башка улуттардын өкүлдөрүнүн саны азайып, кыргыздардын саны жогорку ылдамдыкта өсүп жатат.

Кочкор-Ата шаары Ноокен районундагы шаар. Кочкор-Ата мунайгаз кендерин казып алууга байланыштуу 1952-жылы курула баштаган. 1953-2003-жылдары шаарча, ал эми 2003-жылдан шаар статусун алган [2., 365-б.]. Кочкор-Атада "Кыргызмунайгаз", "Кыргызгеофизика" (мунайгаз кендерин чалгындоо иштерин жүргүзөт), "Керамика" (кыш ж.б. курулуш материалдарын чыгарат) акционердик коомдору иштейт. Учурда эмгекке жарамдууларга чейинкилер - 34,2%, эмгекке жарамдуулар - 58,3% жана эмгекке жарамдуулардан улуулар - 7,3% түзөт [7., 50-б.].

Көк-Жаңгак шаары Сузак районунун аймагында жайгашып, 1943-жылдан шаар статусун алган. Көк-Жаңгак кыштак катары 1896-жылы негизделген. Анын эски калдыктары шаардын түштүк-батыш тарабында тоонун этегинде сакталган. 1910-жылдан көмүр казылып алына баштаган. Шаарда учурда таш көмүр шахтасы, кийим тигүү фабрикасы иштейт. 09.03.1999-жылы (№25) Көк-Жаңгак шаары Сузак районуна бириктирилген. 1999-жылдагы эл каттоо материалдары боюнча кыргыздар - 8091 адам (75,4%), орустар - 804 адам (7,5%). Учурда эмгекке жарамдууларга чейинкилер - 32,6%, эмгекке жарамдуулар - 59,7% жана эмгекке жарамдуулардан улуулар - 7,5% түзөт [7., 53-б.]. Шаардыктардын орточо курагы 26,9 жаш.

Кербен 2004-жылдан тартып шаар статусун алган эң жаш шаар. 2009-жылдагы эл каттоо материалдарына караганда 14141 адам жашайт.

Совет бийлигинин жылдарында Кыргызстандын түштүк аймактарындагы калктын түзүмүндө чоң өзгөрүүлөр болуп өттү. Алар шаар калкынын отурукташуусунун абсолюттук жана салыштырмалуу өсүүсүнүн тездиги болду [1., 73-б.]. Отурукташкан калктын басымдуу бөлүгү өзбектер жана татарлар болгон ири калктуу пункттар пайда болгон. Мындагы калктын андан ары өсүүсүнүн башаты дал ошол улуттардын эсебинен жүргөн. Мисалы, этникалык курамы боюнча Жалал-Абад шаарында 1999-жылдагы эл каттоо боюнча кыргыздар - 40,7% ды, өзбектер - 42,8% ды түзгөн. Ал мезгилдерде аймактын шаарларындагы эски салттык турмушунда кескин өзгөрүүлөр болуп өттү; өнөр-жайдын кээ бир тармактарынын өсүүсү башталып, орус кварталдары түзүлдү [1., 80-б.]. Орустардын көчүп келүүсү менен алардын саны өскөн. Шаарларда өнөр-жайдын, маданий-тейлөө, агартуу мекемелеринин түрдүү тармактары өнүккөн. Мисалы, Майлуу-Суу, Кара-Көл, Көк-Жаңгак шаарларында өзбек улутунун өкүлдөрүнө караганда орустар, украиндер басымдуулук кылган.

1989-1999-жылдары аймактагы шаарларда калктын динамикалык өсүүсү өтө татаал социалдык-экономикалык, этнодемографиялык жүрүмдөргө дуушар болгон. Бул жүрүмдөрдүн ичинен экономикалык кризис, экономикалык байланыштардын үзүлүшү, өнөр-жай ишканаларынын толук токтотулушу, жогорку квалификациялуу адистердин миграциясы эң башкы себептерден болуп эсептелет. Ошого байланыштуу шаар калкынын саны азайган. Бул жүрүмдөр айрыкча Көк-Жаңгак, Майлуу-Суу, Кара-Көл шаарларында жогорку көрсөткүчтү түздү. Калктын санынын азайышына, негизинен, төрөлүүнүн деңгээлинин төмөндөп кетишине, өлүмдүн көрсөткүчүнүн жогорулашына жана миграциялык жүрүмдөрүнүн күчөшүнө байланыштуу болгон. Өзгөчө өнөр жайы өнүккөн шаарларда жашаган орус тилдүү калктын эмиграциясы шаар калкынын өсүүсүнө терс таасирин тийгизди.

2009-жылдагы маалыматтарга караганда, акыркы он жылдыкта кээ бир шаарлардагы калктын саны көбөйгөндүгү байкалат. Негизинен, табигый өнүгүүнүн эсебинен гана өскөн. Айта кетүүчү нерсе, өсүү ички миграциянын агымына да байланыштуу болду, башкача айтканда, айыл-кыштактардан келген миграциялык агым күчөдү. Себеби, айыл-кыштактардагы мурдагы СССР мезгилиндеги айыл-чарбасынын түп тамырынан бери өзгөрүүсү эмгекке жарамдуу калкты эмгек менен камсыз кыла албай калгандыктан, жумушсуздуктун кескин жогорулашына алып келип, калктын жашоо турмушундагы жакырлануу жүрүмүн күчөттү. Ошондуктан, эмгекке жарамдуу калк жапырт шаарларга карай көчүүсү күчөдү. Бир гана шаарларга эмес, жакынкы жана алыскы чет өлкөлөргө көчүүгө мажбур болушууда. Айта кетчү нерсе, алардын көпчүлүгү, негизинен соода-сатык, жалданма жумушчу катары тейлөө кызматтарында иш менен камсыз болууда жана жогорку квалификациялуу адистердин (окумуштуулар, мугалимдер, медицина кызматкерлери ж.б.) башка мамлекеттерге көчүүсү орчундуу маселелерден болуп, анын натыйжасында шаарларга жайгашуусунун күчөшү урбанизациялык маселени жаратууда. Мисалы, Жалал-Абад шаарында

турак-жайлардын жетишсиздиги, коммуникациялык, транспорттук жана тейлөө чөйрөсүндөгү маселелердин күчөшүнө алып келди. Ошондуктан, жогорудагы шаарларга көп кабаттуу үйлөрдү куруу, инфраструктураны жакшыртуу негизги маселелерден болуп саналат.

Шаарлардагы эмгек ресурстарынын булагы катары маятниктик миграция чоң ролду ойнойт [3., 56-6.]. Маятниктик миграция жыл санап кеңейүүдө жана өнөр-жайды жана транспортту камсыздандырууда белгилүү орду бар. Негизинен миграциянын үч түрү тең (көчүү, маятниктик жана сезондук) белгилүү өлчөмдө эмгекке жайгашууга байланыштуу. Бир топ демографтардын пикири боюнча маятниктик миграция айылдардын материалдык жактан камсыз болуу деңгээлин жогорулатат жана "анын өнүгүүсүн азыркы күнгө чейин деле стимулдаштырууда" деп эсептешет [9., 47-6.]. Маятниктик миграция Кыргызстандагы шаар жана айыл калкынын "транспорттун жетиштүүлүгү", айыл-чарба продукцияларынын өнүгүүсү, шаардыктардын жана айылдыктардын ортосундагы маданий байланыштардын жакшырышы менен жеңилдетилди. Жыйынтыгында, айыл калкы орношкон жумуштарына барып-келип, жакынкы шаарлардагы чарбалык жана маданий турмушуна активдүү катышканга мүмкүнчүлүк алышууда.

Жалпылап алганда, маданий борборлор жайгашкан шаар катары облустун борбору - Жалал-Абад шаары, ал эми өнөр-жайлуу шаарлар катары - Көк-Жаңгак, Таш-Көмүр, Майлуу-Суу, Кара-Көл, Кочкор-Ата шаарларын эсептөөгө болот. Шаар калкынын этникалык курамы өзгөрдү. Анын басымдуу бөлүгүн кыргыздар. Ар бир шаардагы калктын эмгекке жарамдуу калкы анын негизин түзүүдө, анын ичинде эркектер жана аялдардын ортосунда дисбаланс байкалган жок. Негизинен шаар калкынын, өзгөчө акыркы мезгилдердеги шаардык кыргыз калкынын санынын өсүүсү табигый өсүүгө байланыштуу болууда. Ошондой эле, айылдагы калктуу пункттардын шаар статусуна ээ болуусу, айыл калкынын шаарга жана шаар тибиндеги поселокторго агылып келүүсүнө да байланыштуу. Өзгөчө, ички жана тышкы миграцияга байланыштуу облустун шаарларындагы калктын саны бирде көбөйүп, бирде кескин түрдө азайып жаткандыгын байкоого болот.

Жыйынтыктап айтканда, облустагы шаарлар экономикалык жана маданий борборлордон болгонго толук мүмкүнчүлүктөрү бар. Себеби, жогорудагы шаарлар жаратылыштык-географиялык шарттарга жана эмгек ресурстарына ээ. Бул шаарлардын өнөр-жайын калыбына келтирүүгө болот. Атап айтсак, Жалал-Абад шаары курорт жана туризм борборуна айлана алат. Мында өнөр-жай ишканаларын жайгаштырып, санаторийлерди, пансионаттарды, туристтик базаларды ачууга болот. Аны менен мындагы жашаган калктын социалдык-экономикалык абалын жана маданиятын өнүктүрүүгө шарт түзүлмөк.

Колдонулган адабияттар:

1. Алайчиев Э. К. Кыргызстандын түштүк аймагындагы демографиялык маселелер. - Ош: Б.и., 2011. - 116 б.
2. Жалал-Абад облусу. Энцикл. / А. Касымалиев. - Бишкек: Кыргызстан, 2004. - 365с.
3. Жоошбекова А. Р. Социально-культурное развитие кыргызов средних городов Кыргызстана (опыт этносоциологического исследования). - Бишкек: Б.и., 2003. - 204 с.
4. Жумашова Г. С. Таш-Көмүр шаары: мезгил, доор жана инсандар (1918-2012-жж.). - Бишкек: Б.и., 2012. - 188 б.
5. Кыргыз Республикасынын 1999-жылдагы Биринчи Улуттук эл каттоосунун жыйынтыктары. (Ч сер.). - Бишкек: Кырг. Респ. Улуттук статком., 2001. - 3-китеп: Кыргызстандын чөлкөмдөрү. Жалал-Абад облусу. - 244 б.
6. Мамбеталиева К. Быт и культура шахтеров - киргизов каменноугольной промышленности Киргизии. - Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1963. - 123 с.
7. Перепись населения и жилищного фонда Кыргызской Республики 2009 года. - Бишкек: Нацстатком. Кырг. Респ., 2010. - Кн. 3 (в табл.): Регионы Кыргызстана. Джалал-Абадская область. - 349 с.
8. Современные этнические процессы в СССР. / отв. ред. Ю.В. Бромлей. - М.: Наука, 1975. - 543 с.
9. Хорев Б. С., Лиходед В. Н. Житель села - работник города. - М.: Финансы и статистика, 1982. - 95 с.

Эралиев С.Н.,
Жусуп Баласагын атындагы КУУнун ага окутуучусу

КЫРГЫЗ ЖУМУШЧУЛАРЫНЫН РУХИЙ ДҮЙНӨСҮНДӨ ТЕАТРДЫН ЭЭЛЕГЕН ОРДУ

Кыргыз профессионалдык театр өнөрү социалисттик жаңычыл маданияттын туундусу катары өткөн кылымдын 20-жж. ортосунда жаралган. Аталган мезгилде алгачкы улуттук драмалык студия ачылган [1], ал эми 1927-ж. алгачкы спектакль коюлган [2]. 1930-ж. театр студиясы Кыргыз мамлекеттик театрына айландырылат [3]. Кыргызга кеңири белгилүү болгон чыгаан артисттер ушул студияда даярдыктан өтүшкөн жана такшалышкан. Фольклордун негизинде жазылган алгачкы пьесаларды окуялардын сюжети каны-жанына сиңген чыныгы элдик таланттардын мурда болбогон жаңы формада - театр сахнасына алып чыгышы ага элдин кызыгуусун ойготкон. Театр тез эле эл сүйгөн жайга айланат жана анын саны да өсөт.

1990-ж. Кыргызстанда 9 профессионалдык театр болгон. Алардын жетөөсү драмалык жана музыкалык-комедиялык театрлар, бирөө - опера жана балет театры, дагы бирөө - балдар жана өспүрүмдөр театры [4]. Драмалык жана музыкалык театрлардын төртөө Ош (2 театр), Каракол жана Нарын шаарларында, ал эми театрлардын калганы баары борбордо жайгашкан. Изилдөө жүргүзүлгөн башка шаарларда - Жалал-Абадда, Таш-Көмүрдө, Майли-Сайда, Кантта, Өзгөндө спектаклдерди, концерттерди маданият үйлөрүнөн, клубдардан көрүшчү. Аларда өздүк көркөм чыгармачылык топтору иштеген. Борбордо жана башка шаарлардагы музыкалык жана драмалык театрлар гастролдорго барып турушкан.

Драмалык жана музыкалык театрлардын, опера жана балет театрынын чыгармалары эл арасына теле көрсөтүү жана радио уктуруу аркылуу да тараган. Кыргыз радиосу көп жылдардан бери жуманын ишемби күндөрү "Театр микрофондо" аттуу уктуруу аркылуу өз угармандарына театрлардан алынган спектаклдерди тартуулап келатат.

Суралган жумушчулардын теңинен көбү театрларга барбайт. Театрга барып спектакль көргөндөрдүн активдүүлүгү ар кандай. Жумушчулардын 6,5%ы жумасына бир жолу, 16,3%ы айына бир жолу, 11%ы жарым жылда бир жолу, 15,6%ы жылына бир жолу театрга барышкан.

Суралгандардын 23,7%ы кыргыз драмалык театрларынан көрүшөт, 68,8%ы телевизор жана радиодон көрүп жана угушат, 6,7%ы маданият үйлөрүнөн көрүшөт. Бишкек шаарында театрга барбагандар 49%ды түзөт. Театрдан спектакль көргөндөрдүн 42,3%ы кыргыз драмалык театрынан, 6,4%ы орус драмтеатрынан, 48,3%ы теледен жана радиодон, 3%ы маданият үйлөрүнөн жана клубдардан көрүшөт. Борбордо жашаган жумушчулардын арасында Кыргыз драмалык театрынан спектаклдерди көрүүгө умтулгандар башка шаарларга караганда көбүрөөк. Орус драмтеатрынан көрүү мүмкүнчүлүгү борбордо жашагандарда көп. Борбордо жайгашкан Кыргыз академиялык драмалык театрынын да көрүүчүлөрдү тартууга мүмкүнчүлүгү кеңири. Сыйымдуулугу жогору болгон имаратка ээ, шаардын борборунан орун алган, көп жылдык тарыхы, тажрыйбасы бар жана республика боюнча мыкты артисттердин коллективи чогулган.

Ошентсе да, театрга барбагандардын саны бир кыйла - суралгандардын дээрлик жарымы.

Театрга барбагандар эркектердин арасында аялдарга караганда көп. Эркектердин 56,5%ы, аялдардын 45,3%ы театрларга барбай тургандыгын билдиришкен. Жаш курагы боюнча алганда театрга барбагандар 16-20 жана 50-59 жаш курактагылардын арасында көп (59% жана 62,5%).

Драмтеатрдын сүйүктүү актер жана актрисалары деп С.Күмүшалиеваны, Ж.Сейдакматованы, С.Жумадыловду, Т.Турсунбаеваны, Г.Ажыбекованы көрсөтүшкөн. Кыргыз театр өнөрүнүн тарыхында өз өнөрү менен дүйнөгө таанылган М.Рыскуловдой алп өнөрпоздор болгон. Бирок тилекке каршы, театрдын улуу муундагы көрөрмандары да артисттин ысымын атай алышкан эмес.

Майли-Сай шаарында спектаклдерди телевизордон көргөндөр жана радиодон уккандар 71,4%ды, Таш-Көмүр шаарында 64,9%ды, Өзгөн шаарында 71,4%ды, Кант шаарында 68,8%ды түзөт. Борбор шаарга жакын тургандыктан Кант шаарында суралгандардын 22,2%ы спектаклдерди кыргыз драмалык театрынан көрөрүн билдиришкен.

Театрдын жашоосу драматургиянын сапатына, деңгээлине, ролдорду аткарган артисттердин чеберчилигине жана көрөрмандардын даярдыгына жараша болору бышык. Кыргыз драматургиясы театр калыптана баштаган өткөн кылымдын 20-30-жж. түптөлгөн. Кыргыз турмушунан алынган, кыргыздардын ой-кыялына төп келген, адеп-ахлак, махабат, өмүр жана өлүм сыяктуу түбөлүктүү көйгөйлөрдү көтөргөн пьесаларды койгон драматургдар өсүп чыкты. Мезгилдин талылуу көйгөйлөрүн көтөргөн башка адабий чыгармалардын негизинде да спектаклдер коюлуп турган. Мында өзгөчө Ч.Айтматовдун чыгармаларынын ролу зор болгон. Театр өнөрүн бийиктикке көтөргөн актерлор жана актрисалардын, режиссерлордун мууну өсүп чыкты жана жалпы элдин сүймөнчүлүгүнө айланды. Статистикалык маалыматтардын 80-жж. чейин театр көрөрмандарынын саны өсүп отурганы, ал эми аталган мезгилден тартып азая баштаганын көрүүгө болот. Эмне үчүн театр көрөрмандардын кызыгуусун жоготту. Көйгөйдү изилдегендер төмөндөгүдөй себептерди көрсөтүшөт:

1. Административдик-командалык системанын драматургияга, коюлуп жаткан спектаклдерге кесепети тийген.

2. Көрөрмандардын талабы өстү.

3. Көрөрмандардын деңгээли түштү, көйгөйлүү темалар көтөрүлгөн эмес.

Кыргыз драмалык театрларынын көрөрмандарынын азайгандыгы, анын себептери тууралуу маселе 80-жж. аягы – 90-жж. башында басма сөздө атайын адистер, драматургдар, маданият кызматкерлери, көрөрмандар тарабынан көтөрүлгөн. Театр өнөрүнүн абалын, көрөрмандардын табитин, кызыгуусун иликтеп туруучу социологиялык кызмат жолго коюлбагандыгы да айтылган [5].

Кыргыз драматургиясы 1980-жылдарда 1960-1970-жж. жетишкендиктерди жогото баштады [6]. Жазуучулар Союзунда драматургиянын абалы жөнүндө 1960-жж. кийин олуттуу талкуу болгон эмес [7]. Театрды, анын спектаклдерин, актер жана актрисалардын ишмердигин эл арасында пропагандалоо начар жүргөн. Кыргыз театрын толук изилдеген бир да эмгек жасалган эмес [8].

Театр саясатташтырылып [9], үгүт өткөрүүчү жайга айланып калган. Спектаклдерге туура эмес критерийлер таңууланып, чындыкты сүрөттөгөн пьесалар идеялык, саясий жактан туура эмес деген шылтоолор менен сахнадан алынып салынат [10]. Алардын ордуна орто заар, мезгилдин көйгөйлөрүнөн алыс турган пьесалар таңууланган [11].

Театрга, анда коюлуп жаткан пьесаларга жасалган мындай мамиле сөзсүз драматургиянын өнүгүшүнө терс таасирин тийгизген. Анда мезгилдин талылуу маселелери (анын ичинде жумушчулардын да) көтөрүлгөн эмес [12]. Аны драматургдар өздөрү да моюнга алышат [13]. Театр көрүүчүлөрдүн табитин жогорулатуу, театрдын тилин түшүндүрүп кызыктыруу иштери жүргүзүлгөн эмес. Анын үстүндө шаарлардагы кыргыз жаштарынын көпчүлүгү орус мектептеринде билим алгандыктан кыргыз театрлары аларды кызыктырган эмес [14]. Ал эми ар бир театр өз көрүүчүсүн тарбиялаш керек. Ал бала кезден башталат [15].

Театрдын ийгилиги, албетте, режиссердун талантына, чыгармачылыгына, коллектив менен иштеше билгендигине, ар бир актердун шык жөндөмүн ойгото билип, талантын баалай билгендигине да жараша болот. Адистер кыргыз драмалык театрынын 60-жж. ийгиликтерин режиссер Ж.Абдыкадыровдун ысымы менен байланыштырышат [16]. 1972-ж. уюшулган Ош кыргыз драмтеатрынын тез эле зор кадыр-баркка жетишин режиссер И.Рыскуловдун чеберчилигине байланыштуу болгон. Аны 1984-ж. борборго которгондон кийин театр мурдагы ийгиликтеринен ажырай баштаган [17].

Кыргыз жазуучуларынын арасында драматургия жанрында иштеген жазуучулардын жаңы мууну өсүп чыгат. Алардын пьесалары кыргыз драмалык театрларында коюлуп, театралдык искусствонун өнүгүшүнө чоң салым кошушту.

Театралдык искусстводо белгилүү жетишкендиктерге карабай 80-жж. кадрлар менен камсыз кылуу чөйрөсүндө өтө курч проблемалар бар эле. 1981-ж. республикадагы жети театрдын, Кыргыз мамлекеттик филармониянын маданият кызматкерлеринин чейрек бөлүмүнүн атайын билими болгон эмес. Ош музыкалык драмалык театрында иштеген 66 артисттин 11нин гана атайын билими болгон. Нарын музыкалык драмалык театрында көп жылдар бою артисттер жетишпей келген [18].

Театрдагы чыгармачыл топтордун жигерин мокотконго коммунисттик партиянын ыксыз идеологиялык кийлигишүүлөрү да себеп болгон.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, кыргыз театрлары өз тарыхында бир кыйла байсалдуу жолду басып, жемиштүү иштей алган. Атайын билими болбосо да сахна өнөрүн бийик деңгээлге көтөрө алган сахна чеберлери, дүйнөгө аты таанылган залкар актер жана актрисалар өсүп чыккан. Алардын өнөрү аркылуу элдин калың катмары театрга тартылган. Ошентсе да театрлардын арымы өткөн кылымдын 80-жж. экинчи жарымынан тарта басаңдай баштаган. Алардын айрым себептери жогоруда айтылды.

Изилдөө көрсөткөндөй, шаарда жашаган жумушчулар кандайдыр-бир деңгээлде театр дүйнөсүнө аралашкан. Суралган жумушчулардын теңине жакыны спектаклдерди театрлардан көрөрүн билдиришкен. Бул маалымат театрлары бар шаарлардын жана аларга жакын жайгашкан шаарлардын жумушчуларына тиешелүү. Театры жок орто жана чакан шаарларда спектаклдерди клубдардан, маданият үйлөрүнөн, телевизордон көрүшөрү, радиодон угушары белгилүү болду. Калың элдин катмарына маданият жаңылыктарын жеткирүүдө массалык маалымат каражаттарынын, өзгөчө, телеберүүлөрдүн ролу жогору экендиги көрүнүп турат.

Колдонулган адабият:

1. Данияров С.С. Осуществление ленинской программы культурной революции в Киргизии. – Фрунзе, 1972.
2. История Кыргызского искусства. – Фрунзе, 1971. 122-б.
3. Львов Н. Кыргызский театр. – М., 1953
4. Кыргызстан в цифрах. 1991. Гос.Стат Агентство при Правительстве Республики Кыргызстан. Для служебного пользования. – Бишкек, 1992, 93-б.
5. Кыргыз маданияты. 1988, 14-апрель.
6. Кыргыз маданияты. 1991, 14-март.
7. Кыргыз маданияты. 1988, 21-апрель.
8. Советская Киргизия 1989, 20-ноября.
9. Правда, 1990, 19-май.
10. Кыргыз маданияты 1988, 21-апрель, Советтик Кыргызстан, 1989, 5-декабрь.
11. Кыргыз маданияты. 1990, 24-май.
12. Кыргыз маданияты 1988, 3-ноябрь, Кыргыз маданияты 1988, 21-апрель.
13. Кыргыз маданияты. 1991, 24-январь.
14. Кыргыз маданияты. 1988, 14-апрель, Фрунзе шамы 1990, 9-август.
15. Вечерний Фрунзе. 1990, 1-ноябрь.
16. Кыргыз маданияты, жалган куран 15, 1990.
17. Слово Кыргызстана. 1994, 17 июня.
18. Какеев А.Ч., Бактыгулов Дж. С., Осмонов О.Дж. Культура Кыргызстана. – Бишкек, 1996. 145-146-бб.

Эсеналиева Г. О.,

С. Нааматов атындагы НМУнун

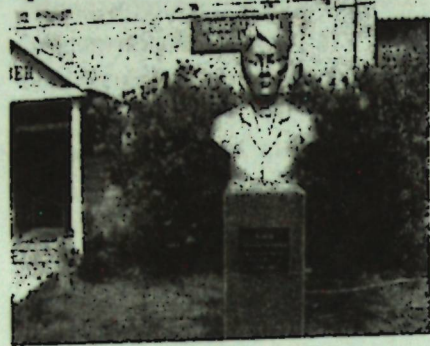
доценти, т. и. к.

НАРЫН ОБЛУСТУК КАКЕН МАМБЕТАЛИЕВА АТЫНДАГЫ ТАРЫХЫЙ-ЭТНОГРАФИЯЛЫК МУЗЕЙИНИН ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ

Какен Мамбеталиева атындагы Нарын облустук мамлекеттик тарыхый-этнографиялык музейи Кыргыз Республикасынын Министрлер Советинин 1985-жылы 6-июндагы №278 токтомунун жана Мамлекеттик музейлер жана музей фонду жөнүндөгү закондордун нормативинин негизинде тарыхый-край таануу музейи катары уюшулган. 2011-жылдын май айынан тартып, кыргыздын тунгуч этнограф-окумуштуусу Какен Мамбеталиеванын ысымы ыйгарылган.

Бүгүнкү күндө кыргыз элинин басып өткөн тарыхын, кылымдар бою калыптанып келген үрп-адатын, каада-салтын, маданиятын чагылдырган тарыхый-маданий мурастарды, баалуулуктарды чогултуп, топтоп, сактап, илимий изилдеп, чагылдырып жана дүйнө элине даңазалап, жаш муундарга, чет элдик туристтерге кеңири тааныштырууда ошондой эле нукура таза кыргыз тили жана даанышман элдик салттар, улуу «Манас» эпосу, кыргыз кол өнөрчүлүгү, байыркы тарыхый маданий жайлар сакталып келген Теңир-Тоо аймагындагы бул музей

элибиздин көөнө тарыхын чагылдырып, сактап, жаш муундарга кеңири тааныштырууда ролу зор.

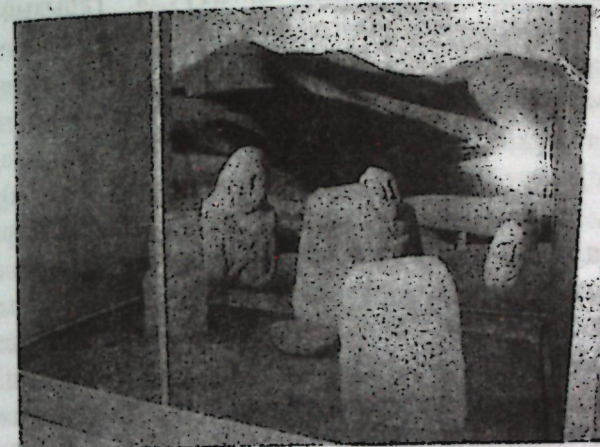
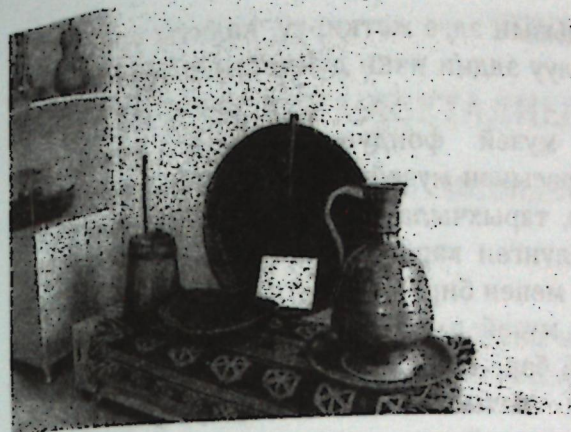
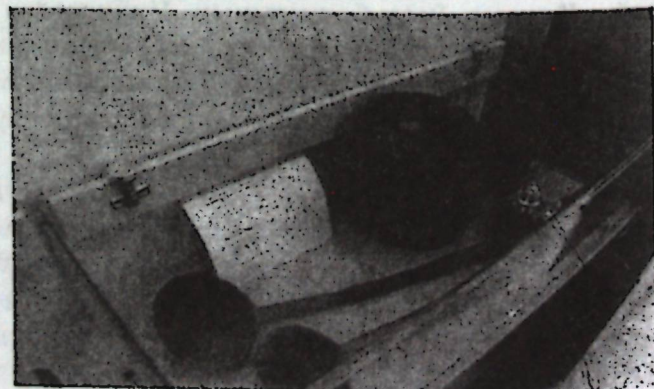

Музей ачылгандан берки 30 жыл ичинде музей баалуулуктарын: эң сейрек жана баалуу археологиялык казуулардагы, эл арасында калбай, унутта калып бара жаткан экспонаттарды, архивдик документтерди сактоо менен бирге, илимий-методикалык изилдөөлөр жүргүзүлүп, ар-түрдүү көргөзмө, семинарлар өткөрүлүп, жаштарга асыл мурастарды барктап, баалоого тарбиялоодо. Ушул максатта Нарын облустук мамлекеттик тарыхый-этнографиялык музейи да тоолуу Теңир-Тообуздагы баа жеткис тарыхый жана маданий баалуулуктар тууралуу элге жеткирип, жыл сайын музейге кирүүчүлөргө, анын ичинде ар түрдүү чет өлкөлөрдөн келген туристтерге да кызмат көрсөтүп келүүдө.

Өз кезегинде Какен Мамбеталиева этнографиянын бир нече тармактарга бөлүнөөрүн, башка да илимий тармактарды айкалыштырып үйрөнүү аркылуу гана туура илимий жыйынтык чыгарууга болоорун баса белгилечү. [1] Ошол сыяктуу бүгүнкү күндө өзүнүн аты берилген Нарын облустук этнографиялык музейинде дагы ар бир тармак боюнча залдар жасалгаланып коюлган. Кыргыз элинин улуттук колоритин сактап келген Салкын-Төр аттуу залда байыркы кыргыз элинин кол өнөрчүлүгү, улуттук тамак ашты жасоочу баалуу экспонаттар сакталган.

Эл аралык уюмдар жана спонсорлордун каржылоосунда жыл сайын музейдин материалдык-техникалык базасы чыңдалууда. «Музейлер демилгеси» борбору, «Сорос-Кыргызстан» фондусу, Кыргыздын тунгуч этнограф кызы Какен Мамбеталиева атындагы коомдук фонду, АКШнын «Кристенсен» фонду жана «ИСУР» коомдук фондусунун каржылоосундагы «Өнөр-Булак» коомдук бирикмеси, Борбордук Азиядагы маданият боюнча туташтыгы, Борбордук Азиядагы Америка Университети, С. Нааматов атындагы НМУ, «Дордой Плаза» соода үйү, Нарын облусундагы уз-устачылык, кол-өнөрчүлүк, кыргыздын улуттук тамак-аш продукцияларын өндүрүү боюнча жамааттар жана башка өнөктөштөр менен биргелешип иш алып барууда. НМУнун тарых, философия жана социалдык экономикалык билим берүү кафедрасынын мугалимдери аркылуу жана башка жергиликтүү патриот атуулдарыбыз тарабынан музей фонду толукталып келет.

Андан сырткары Музейдин иш чаралары жергиликтүү телерадио компанияларда, басма сөз каражаттарына жарыяланат. Ошондой эле С. Нааматов атындагы Нарын Мамлекеттик университетинин студенттери, мектеп окуучулары менен лекциялар, маданий иш чаралар өткөрүлөт.

Какен Мамбеталиева атындагы Нарын облустук мамлекеттик тарыхый-этнографиялык музейи Республикалык, Эл аралык симпозиумдарда жогорку деңгээлдеги көргөзмөлөрдү уюштуруп, көптөгөн сыйлык-

тарга, алкыштарга татып келген.

Ошондой эле Нарын областынын биомаданий ар түрдүүлүгү боюнча НМУнун студенттери бир нече жолу Нарын облусунун райондорун жана айылдарын кыдырып кыска метраждуу тасмаларын тартууда.

КРнын Президентинин «Кыргызстандын элинин тарыхый-маданий мурастарын окуп үйрөнүүнү тереңдетүү жана жарандык атуулдукту калыптандыруу боюнча чаралар жөнүндөгү» Жарлыгына ылайык жаш муундарга кыргыз элинин тарыхый маданий мурастарын окуп үйрөтүү жана кеңири таанытуу багытында НМУнун жана башка окуу жайлардын студенттерине музейдин, университеттин базасында республикабыздагы белгилүү окумуштуу, археологдорунун, философторунун, тарыхчыларынын лекциялары өткөрүлүп, алардын китептери менен музейдин фондусу толукталып келүүдө. Атап айтсак, Табалдиев К. Ш, Т. Чоротегин, С. Абдрасулов, Т. Өмүрбеков, А. Исаева, А. Алымова, Р. Рахимов, Ч. Турдалиева, С. Иманалиев, А. Бектемирова, Г. Эсеналиева, Б. Асангазиев (сүрөтчү дизайнер) ж.б. лекциялары мугалимдердин, студенттердин чоң кызыгуусун арттырууда. Музей коллективинин «Бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарып» ынтымакта, чыгармачылык менен эмгектенип, Теңир-Тоонун көөнөрбөс, кылымдан-кылымга уланган тарыхын, нарк-насилин калкка жеткирүүдө жасап жаткан иш-аракеттеринин натыйжасында ийгиликтерге жетишип келишүүдө. Музейдин түптөөчүсү Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер, «Маданияттын мыкты кызматкери» төш белгисинин ээси, персоналдык пенсионер Р. М. Баатованын жаш кадрларга музей ишин өздөштүрүүдө кошкон салымы зор. Нарын мамлекеттик облустук тарыхый-этнографиялык музейи Кыргыз элинин тарыхый «Музейлер жана музейлер фондусу» жөнүндөгү мыйзамына ылайык кыргыз элинин тарыхый маданий мурасы болгон экспонаттарды сактоо, иликтөө, фондду толуктоо, музейлерде тарыхый экспозициялык көргөзмөлөрдү, конференцияларды, семинарларды, маданий массалык иш чараларды өткөрүп келүүдө.

Республикалык, облустук архивдерден, күндөлүк басма беттеринен, илимий эмгектерден Тянь-Шань өрөөнүнө байланыштуу материалдарды топтоо иши жүргүзүлүүдө. Музейдин илимий китеп фондусун дүйнөгө кеңири белгилүү окумуштуу тарыхчылардын изилдөөлөрү, китептери менен толуктоо иштери жүргүзүлүп турат.

Музей элдик маданий мурасты жыйноо жана көздүн карегиндей сактоо гана милдетин аткарбастан, жаңы доордо дүйнөлүк музейлердин иштөө ыкмасында өзгөрүүсүндөй эле, коллекцияларды чогултуу, ал жөнүндө кам көрүү өндүү негизги милдеттерине ошол топтолгон

мурастардын, руханий баалуулуктардын маани маңызын элге жеткирүү, калкты урпактарды жаш муундарды музейге жакындатуу, тартуу аркылуу элдин ички дүйнөсүн тазартууга үрөн себүүдө.

Мезгилдин татаал шарттарына карабай музей фондун байытуу максатында экспонаттарды чогултуу ишин токтоткон жок. Эл арасынан музейге акысыз бир аз буюмдар, китептер, ар кандай фонддордон, жеке адамдардан, тарыхчылар тарабынан берилип турду. 2010-2011-жылдары Республикалык бюджеттен бөлүнгөн каражаттын эсебинен уникалдуу экспонаттар алынган. Жогорудагы жетишкендиктер менен бирге көйгөйлүү маселелер да жок эмес. Мисалга алсак, Республика боюнча көпчүлүк музей имараттарга капиталдык ремонт талап кылынат. Жылдан жылга эл арасында калбай бара жаткан экспонаттарды чогултууга акча каражаттарынын тартыштыгы, облустагы көчмө көргөзмөлөрдү уюштурууга, экспонаттарды чогултууда авто унаанын жоктугу музейдин ишин аксатууда. Тарыхый-археологиялык изилдөөлөр жүргүзүлө турган маанилүү объектилерге учурунда өкмөт тарабынан камкордукка алынбагандыктан жергиликтүү калкка жеке менчикке өтүп кетип, чарбалык иштерге пайдаланылып кеткен. Ал эми тарыхый-археологиялык эстеликтерибиз учурунда туура реставрациядан өтпөгөндүктөн, тарыхый баалуулуктарын жоготуп келүүдө. Мисалга алсак: Кочкор-Башы шаары (кара археологдор тарабынан мыйзамсыз казылууда), Тайлак баатырдын күмбөзү, Айгыр-Жал-1, Айгыр-Жал-2 тарыхый көрүстөндөр. Республикабыздын ар бир регионунда жүргүзүлүп жаткан археологиялык экспедициялардын казууларында табылган буюм-тайымдарды илимий изилдөө иштеринен кийин кайра табылган регионалдык музейлерине кайтарып берилишин зарыл деп эсептейбиз. Бул табылгалар мамлекеттик музейлердин фондуна кириштелбесе, башка жактарга чыгарылып кетүү коркунучун туудурат. Буга далил көп жылдар мурда казылып, Тайлак баатырдын күмбөзүнөн табылган курал-жарак жабдыктары Санкт-Петербург шаарынын жанындагы Пушкин шаарчасында изилдөөгө алынып кетип, ошол музейде сакталып калган. Ал эми ушул сыяктуу экспонаттар бүгүнкү күндө чет жактарга алынып кетүүдө. Ошондой эле азыркы учурда ар бир айыл мектептеринде музей кабинеттеринде көптөгөн уникалдуу буюм-тайымдар мамлекеттик учетко алынбагандыктан колдон колго өтүп жоголууда. Билим жана илим министрлиги менен Маданият жана туризм министрлиги биргелешип мыйзамдаштыруу жолу менен мамлекеттик учетко алуу жагын кечиктирбестен карап көрүшсө жакшы жыйынтыктар болоор эле.

Музей ишин өнүктүрүүдө, музейдин директору, Эл агартуунун отличниги, «Маданияттын мыкты кызматкери» төш белгисинин, КРнын Маданият жана маалымат министрлигинен «Жылдын мыкты маданият кызматкери» наамынын КРнын Президентинин «Ардак грамотасынын» ээси жана «Нарын шаарынын ардактуу атуулу» Сабитова Анара Сагындыковна заман талабына ылайык иш жүргүзүү менен көптөгөн ийгиликтерге жетишип келүүдө. Республикабыздагы белгилүү «Музейное пространство», «Культура и право» журналдарынын редколлегия мүчөсү. Өзүнүн талыкпаган изденүүсү, илимий, агартуучулук иштери менен музей ишинин өркүндөп өсүшү үчүн билимин, тажрыйбасын, күч аракетин жумшап келүүдө. Музейдин өнүгүшүнө ийгилик каалайм.

Колдонулган адабияттар:

1. Ky.wikipedia.org.
2. К. Мамбеталиева атындагы Нарын облустук тарыхый этнографиялык музейинин өздүк архиви.

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ.

ЭТНОГРАФ К.МАМБЕТАЛИЕВАНЫН ЧЫГАРМАЧЫЛ АРХИВИНЕН

(ОРУС ТИЛИНДЕ ЖАЗЫЛГАН МАКАЛАЛАР)

Из труда «Социалистический быт и культура рабочих-киргизов горнорудной промышленности Киргизии».
Фрунзе, 1970.

Рождение и воспитание детей. В настоящее время с ростом культуры и сознательности населения беременные женщины рожают только в родильных домах. В период беременности они находятся под наблюдением врача.

Появление в свет нового человека у киргизов – всегда большой праздник не только отдельных семей, но общественный. Теперь, как и раньше, после рождения ребенка извещают знакомых, родственников. Киргизы радостно встречают рождение детей, если даже их много в семье. За радостную весть о рождении ребенка, родственники и знакомые одаривают человека, сообщившего это. За время нахождения матери и ребенка в больнице их часто навещают отец, все родственники и соседи. В дома происходят приготовления празднику в честь ребенка. Готовят угощение, называемое по традиции *жентек*. Закупают сливочное и топленые масла, жарят боорсоки, закупают конфеты печенье и т.д. После того, как выписывают мать и ребенка из родильного дома, приходят соседи и знакомые с поздравлениями. Входя в дом, они произносят «Бешик бооң бек болсун» («Пусть ребенок живет долго!»). Женщины подходят к ребенку, приоткрывают лицо, дотрагиваются большим и указательными пальцами носа ребенка и целуют. За смотрины (бала көрүү) они дарят одному из сидящих подарки (көрүндүк) – монеты, кольца и т.д.

Гостей потчуют угощением (*жентек*): боорсоками, маслом, сладостями, а на юге еще слоеными лепешками, блинами и т.д.

В честь ребенка режут скот, готовят угощение и приглашают знакомых и соседей. На севере сначала принимают стариков, а затем молодых – друзей и товарищей по работе с семьями. Молодые приходят с цветами и подарками для ребенка.

25 января 1961 г. в семье Актюзского рабочего Соодекеева родился третий ребенок – мальчик Талант. Еще в период беременности его мать – Зимиля приготовила постельные принадлежности и одежду для новорожденного. Когда Зимилю увезли в роддом, ее муж – Усеке был на работе. За врачами ходила их соседка Галина Ивановна Сейтказиева. Она же отправилась за «сүйүнчү» («радостную весть») к мужу и родным Зимили.

В день, когда мать и ребенка должны были выписать из роддома, в доме собрались соседки. Приехала из колхоза, мать Усеке. Когда роженица с ребенком подошла к порогу дома, старушка остановила ее, несколько раз кружила над головой ребенка чашку с водой и выбросила воду в сторону захода солнца. Смысл этого обряда сама Зимиля не смогла объяснить («так принято у стариков»). После приходили новые посетительницы. Они произносили слова благопожелания ребенку и его родителям. Вечером хозяева устроили угощение в честь новорожденного и пригласили знакомых. Среди них было много русских. Гости принесли подарки (соседка Соодекеевых Александра Кришна, например, подарила Зимиле отрез на платье).

Через неделю, по настоянию старушки и других пожилых женщин по соседству, ребенка уложили в колыбель (бешик). Устроили угощение, называемое *бешик той*, куда пригласили всех пожилых женщин, живущих поблизости. Так как у рабочих-киргизов севера прекратились изготовление традиционных колыбелей, то ее пришлось долго искать. В конце концов, ее нашли у одной пожилой женщины. Однако, как нам сообщила Зимиля, она сразу же вернула колыбель, с отъездом свекрови в колхоз.

Следует отметить, что мы были свидетелями того, как на севере молодые женщины в рабочих семьях забывают старые обряды и обычаи, связанные с рождением детей и самих новорожденных. В частности, многие не могут ответить на вопрос о смысле того или иного обряда например, о надевании ребенку «ит көйнөк» («собачьей рубашки», об изгнании «злых

духов", о сорокодневке и т.д.). Детей обычно держат свободно и не пользуются местной колыбелью. Все это, разумеется, свидетельствует об отходе рабочих севера от пережитков прошлого архаического быта и религии. Если кто-нибудь и справляет отдельные обряды, то только с вмешательства старых людей, как это случилось с Зимилей.

Что касается юга, то здесь много семей еще продолжают пользоваться колыбелью. Для первого ребенка ее привозит мать роженицы, и справляют ряд обычаев и обрядов, распространенных с давних времен на юге.

На севере, когда ребенку исполняется год и он начинает делать первые шаги – совершают обряд "тушоо кесүү" ("резание пути"). В этот день готовят угощение. Приглашают соседей. После угощения всех детей, присутствующих на торжестве, отводят на определенное расстояние. Оттуда они должны прибежать к ребенку, у которого предварительно связывают ноги черно-белыми шерстяными нитками «путями» (тушоо). Нитки перерезает тот (мальчик, девочка), кто прибежит первым. Победитель получает призы (книги, карандаши, тетради и т.д.). Остальные дети, участвовавшие в беге, также получают подарки. Интересно, что на юге в настоящее время этот древний обычай стал применяться только в отношении тех, детей кто долго не ходит.

Обычай "тушоо кесүү" вызывает большой интерес молодежи. Ребята участвуют в нем охотно. Все участники этого торжества – пожилые и молодые – прикладывают в нем свою изобретательность и фантазию. Все стараются, чтобы "тушоо кесүү" прошла весело и запоминающе.

Многие наши собеседники относятся к этому обычаю положительно и стремятся, чтобы он развивался дальше.

Для того, чтобы дети ходили быстрее делают из дерева ходунки на трех ножках и колесиках.

Большое внимание в рабочих семьях киргизов уделяется воспитанию детей. В киргизских семьях детей приучают с малых лет к хорошей этике, уважению старших, трудовым навыкам. Когда они еще маленькие им исполняют все их желания, покупают различные игрушки. Но с достижением 9-10 лет их привлекают работе по домашнему хозяйству. Во время наших поездок в рабочие поселки мы часто наблюдали, как девочки указанных возрастов хлопчат по хозяйству, ухаживают за маленькими братьями или сестрами. Например, дочь Сайдуллы Тишеева (см. о нем в 1 главе) – Ырыс не только хорошо учится, но умело занимается домашним хозяйством и ухаживает младшими сестренками, когда родители находятся на работе; мальчики после 10 лет охотно помогают своим родителям.

В рабочих семьях учащимся детям создают все условия для их занятия. Если нет возможности отводить для них отдельную комнату, то устраивают специальный уголок, где школьники готовят за столом уроки. Родители поддерживают постоянную связь с школой (см. раздел "Общественная и культурная жизнь рабочих").

Одним из проявлений изживания пережитков прошлого в воспитании детей и религии может служить то, что сейчас не договариваются о будущем браке еще малолетних детей, с целью оберега от "дурных" глаз и "злых духов" не нарекают плохие имена.

В настоящее время изменился ассортимент личных имен. Следует отметить, что в отличие, например от русских, украинцев и др., личные имена киргизов остаются по-прежнему очень подвижными и обильными. В них часто отражаются изменения, события в общественной и социальной жизни и семье.

В прошлом основная часть имен киргизов была связана главным образом с религией (как мусульманской, так и домусульманской), то сейчас, как уже отметили, имена религиозного и обрядового характера выходят из употребления (особенно на севере). Теперь, наряду с новыми именами, связанными с изменениями общественной и семейной жизни у киргизов появились много имен, заимствованные от русских, украинцев, немцев и других народов нашей страны и зарубежом.

Имена, существующие в настоящее время у рабочих-киргизов можно классифицировать на следующие:

1) Имена, связанные с днями недели: Дүйшөнбү (тот, кто родился в понедельник), Шейшембек (шейшенби – вторник), Шаршегүл (та, кто родилась в среду), Бейшебүбү (та, кто родилась в четверг) и т.д. эти имена традиционные и продолжают развиваться.

2) Имена, связанные с временами года: Кыштообай (тот, кто родился зимой), Жайлообек (тот, кто родился летом) и т.д. Имеют ту же тенденцию, что и в первом.

3) Такие имена, как Сатыбалды, Сатынды, Саткын, Турсун, Турдубай, Турдукан и др. Свидетельствуют о том, что у родителей раньше умирали дети или их не было. Раньше у киргизов широко существовал обычай, когда у бедных людей рождался ребенок, то какая-нибудь женщина уносила его домой на несколько дней. Через некоторое время в дом этой женщины приходили родители с подарками и после совершения обряда (брали весы, на одну тарелку их клали ребенка, на другую – всякие предметы, вроде камня, старого тряпья и т.д., с целью обмена злых духов) уносили ребенка домой, затем нарекали одно из названных имен. Указанная категория имен, как отметили, маленьким детям уже не нарекают. Они встречаются у людей старшего возраста;

4) Имена близнецов – традиционные: мальчики носят имена – Асан-Үсөн, девочки Батма-Зуура, Апал-Үпөл, мальчик и девочка – Үсөн (мальчик) – Батма (девочка).

5) Среди рабочих среднего возраста часто встречаются такие имена, как Курулуш ("Строительство"), Колхозбек, Кеңешбек (м.), Кеңешгүл (дев.), Кеңеш (Совет), Советбек, Маданият (Культура) и т.д. Указанные имена нарекались особенно часто в 1920-1930-х годах.

6) У людей, родившихся во время Великой Отечественной войны имена такие: Жеңиш, Жеңишгүл (жеңиш – победа), Казатбек ("война за правое дело"). Имена Сүйүн, Сүйүндүк, Кубанычбек выражали радость встречи и возвращения отца, брата или радость победы над врагом. (Эти имена нарекались и в обычное время, но обязательно в честь какой-нибудь радости). Если отец или брат ребенка погибал на фронте, то новорожденного называли Белек, Керээз (память об умершем).

7) Многие родители дают своим детям имена легендарных героев или героев литературы: Манас, Семетей, Жаңыл (дев.), Табылды, Төштүк, Курманбек, Саринджи, Айчурек, Каныкей, Тариел, Автандил, Отелло, Чапай (от фамилии Советского полководца Чапаева) и т.д.

8) Детям нарекают также имена любимых писателей: Джоомарт (имя известного киргизского писателя Джоомарта Бокомбаева), Чингиз (Чингиз Айтматов) и т.д.

9) В настоящее время, когда народов волнуют вопросы мира, дружбы, свободы и т.д. стали распространяться имена: Бакыт (Счастье), Тынчтык (Мир), Эркин (Свобода), Гульмира ("Цветок мира"), Салтанат (Торжество и т.д.).

10) В период освоения космоса появились имена: Космосбек, Марс, Чолпон (Венера), Айнуур ("Лучи Солнца"), Герман, Валентина и т.д.

11) Среди рабочих-киргизов имеется много имен, связанные с профессией: Смена, Шахтербек, Шахтәбүбү (так назвала свою дочь одна из работниц Актюза – Шааркан Осмоналиева) и т.д.

12) Популярны русские и другие европейские имена: Рая, Света (эти и др. русские имена используются, даже в документах, в своем уменьшительном виде), Роза, Клара, Тамара, Эльза, Фидель, Эрнест и т.д.¹

Фрагменты из работы учебного пособия.

К. Мамбеталиева.

Фрунзе, 1971.

«СЕМЬЯ И СЕМЕЙНО-БРАЧНЫЕ ОТНОШЕНИЯ РАБОЧИХ-КИРГИЗОВ ГОРНОРУДНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ КИРГИЗИИ»

Появление интернациональных браков, несомненно, связано с укреплением взаимоотношений между народами нашей страны. Образование таких семей имеет большое значение и представляет собой конкретное проявление процесса сближения наций Советской страны.

Подавляющее большинство обследованных смешанных браков возникло в период Великой Отечественной войны, однако немало появилось их и в последующий период. Это семьи молодых рабочих и инженерно-технических работников. Их созданию способствовали совместная работа на производстве и учеба в высших учебных заведениях.²

Изучение интернациональных семей еще раз подтверждает наши выводы о том, что:

¹ Полевые записи автора, 1960-65.

² Полевые записи автора, 1960-1965.

1) семьи, где жены русские или украинки, обычно двуязычны — говорят как на киргизском, так и на русском языках (например, Аширбековы в Чаувае, Сейтказиёвы в Актюзе). Некоторые семьи говорят только на русском языке (Ахметжановы в Кадамджае, Сулаймановы в Борду и др.). Семей, в которых говорили бы только на киргизском языке, не встречается. В то же время в семьях, где жены узбечки, таджички, казашки, татарки, говорят, как правило, на киргизском языке, (семья Маматкуловых, Ашировых — в Хайдаркане, Салибаевых — в Кадамджае, Карабаевых — в Чаувае и т. д.);

2) одной из важных и прогрессивных черт, присущих семьям, где мужья киргизы, а жены русские, украинки, является то, что в них особенно быстро изживаются патриархально-феодалные, религиозные и прочие отрицательные пережитки и традиции прошлого. Между членами таких семей существуют подлинно равноправные товарищеские отношения. Многие русские женщины владеют киргизским языком и чутко относятся к национальным традициям и обычаям народа, вызывая тем самым к себе еще большее уважение со стороны окружающих, которые в какой-то мере испытывают на себе положительное влияние этих женщин;

3) в интернациональных семьях на основе сочетания лучших традиций различных национальных культур, как правило, складывается наиболее передовая культура быта, характерная для нашего советского общества;

4) окружающее население рассматривает смешанные семьи, если они действительно основываются на подлинной любви супругов и новых взаимоотношениях, как образцовые³.

Наконец, необходимо отметить, что у киргизских рабочих все еще сильны родственная связь и взаимопомощь, которые проявляются во многих случаях (свадьба, смерть близких, беда и т. д.). Важно подчеркнуть, что киргизские рабочие в таких ситуациях, независимо от степени родства и даже национальности, предлагают нуждающимся материальную и моральную помощь. Конкретные проявления этой прекрасной традиции мы неоднократно наблюдали во всех поселках — в Актюзе, Борду, Хайдаркане, Кадамджае, Чаувае и др.⁴ рабочие-киргизы выступают хранителями и продолжателями лучших национальных традиций народа, которые возникли в глубокой древности и имеют большое значение и в наши дни. Традиции взаимопомощи не только способствуют быстрому выполнению той или иной трудоемкой работы и выражаются в оказании экономической и моральной поддержки нуждающимся в этом, но и укрепляют дружбу, коллективизм, солидарность между рабочими разных национальностей. Следовательно, указанные народные традиции могут и должны быть использованы для воспитания молодежи, в том числе молодых рабочих.

Националь- ность	до 1	до 3	до 5	от 6 до 8	до 10	от 11 до 15	от 16 до 20	от 21 до 25	от 26 до 30	от 31 до 35	Пенси- онеры	Всего
Киргизы	5	28	33	87	95	119	99	48	20	118	13	665
Русские	3	9	37	28	58	71	23	16	12	1	2	260
Узбеки	-	-	2	4	2	8	3	2	-	3	1	25
Казахи	-	1	1	-	-	1	1	-	1	-	-	5
Уйгуры	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2
Татары	-	1	2	-	6	-	2	3	-	-	-	14
Евреи	-	1	1	-	1	1	-	-	-	-	-	4
Немцы	-	1	2	1	-	1	1	2	3	-	1	12
Армяне	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	2
Грузины	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Чеченцы	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Мордвины	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	2
Латыши	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Осетины	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Украинцы	-	-	2	2	2	1	-	1	2	-	-	10
Итого:	10	41	81	124	164	205	130	72	38	123	17	1005

³ К. Мамбеталиева. Быт и культура шахтеров-киргизов каменноугольной промышленности Киргизии. Канд. дисс. Фрунзе, 1964, стр. 173-174.

⁴ Полевые записи автора, 1960-1965.

Семьи киргизских рабочих стали одними из главных источников пополнения национальных рабочих кадров промышленности, интеллигенции — и это закономерный результат развития нашего общества. В поселках Хайдаркан, Кадамджай, Чаувай, Актюз и Борду трудно найти семью, в которой не было бы кадровых рабочих, не имеющих от 5 до 25 лет трудового стажа (см. таблицу № 2). Есть немало семей, откуда вышли знатные рабочие, инженеры, техники. Часто на одном предприятии можно встретить нескольких рабочих, носящих одну фамилию, — это родственники.

Таблица №2

Состав кадровых рабочих и ИТР ЮГМК им. Фрунзе и Киргизского горнообогатительного комбината (1965 г.) по стажу

На обогатительной фабрике Актюза работают три брата Абдурахмановы: Абыгалы, который трудится здесь с 1950 г. и за это время овладел несколькими специальностями. Он заслуженно считается передовиком производства, а в 1963 г. был избран депутатом Токмакского городского Совета (в то время Киргизский горно-обогатительный комбинат находился в подчинении г. Токмака). Он принимает активное участие в политико-массовой работе по линии партийного комитета рудоуправления; Арыстан, который также много лет проработал в горном цехе Актюзского рудоуправления. В 1955г. он успешно выдержал конкурсный экзамен и поступил в Ленинградский политехнический институт. Окончив его, остался работать инженером на одном из ленинградских заводов; и наконец, Сейдил, два года работающий дробильщиком на обогатительной фабрике, поступил на экономический факультет Киргосуниверситета⁵.

Яркой и показательной является биография Героя Социалистического Труда Сайдуллы Тишеева. Будучи инвалидом Великой Отечественной войны, он некоторое время работал в колхозе. Когда же на Кадамджайский завод стали приглашать колхозников Фрунзенского района Ошской области, С. Тишеев попросил правление колхоза направить его на завод⁶. Он поступил в только что организованный цех трехокси сурьмы. Опыта работы ни у кого не было. Работали, как говорится, на ощупь. Люди прекрасно понимали, что многое зависит от них. И здесь отличился С. Тишеев. Он предложил новый способ загрузки в печь чушек сурьмы в подогретом состоянии, что позволяло сохранять нужный температурный режим. С первого взгляда он узнавал, в какой именно камере прогорел рукав; по цветовому оттенку дыма определял, насколько полно идет осаждение трехокси в фильтрах, и выдавал продукции больше всех. Никто не мог соперничать с Тишеевым⁷. Вскоре были организованы курсы печевых. Теорию преподавал инженер завода, а практические приемы работы демонстрировал Тишеев⁸.

До настоящего времени бригада Сайдуллы Тишеева занята на производстве ценного продукта — трехокси сурьмы высокой чистоты, имеющей широкое применение в промышленности. «Не сразу дается искусство плавки металла, получения сурьмы высокой чистоты, — говорит С. Тишеев. — Тут недостаточно изучить лишь внешние стороны технологического процесса. Нужны серьезные знания по физике, химии, автоматике. Сейчас в нашей бригаде нет такого человека, который бы не разбирался во всех тонкостях сложного производства. Люди овладели высоким мастерством плавильщика и добиваются все новых успехов в работе. Полот Абылкасымов, Раим Эгембердиев, Анвар Ходжобаев и др. дают металл только отличного качества»⁹.

Тишеев и его бригада — люди высокого сознания. Бригада неоднократно обращалась к администрации с просьбой повысить норму выработки¹⁰. По словам начальника отдела труда и зарплаты Кадамджайского комбината Я. Н. Бернадинера «... в начале семилетки плавильщики (бригады Тишеева — К. М.) обслуживали одну печь, а к концу — шесть»¹¹. 10 мая 1964 г.

⁵ Полевые записи автора. Актюз, 1963.

⁶ Полевые записи автора. Фрунзенское, 1960.

⁷ «Советская Киргизия», 1963, 1 января.

⁸ «Ленинский путь», 1963, 22 марта.

⁹ Там же, 1965, 30 июля.

¹⁰ «Комсомолец Киргизии», 1966, 27 июня.

¹¹ «Советская Киргизия», 1966, 29 марта.

плавильщики бригады Тишеева уже рапортовали о досрочном выполнении заданий семилетки¹².

Тишеев и его бригада являются авторами многих рационализаторских предложений, улучшающих работу оборудования и повышающих выход продукции¹³. Внедрение в производство только рационализаторских предложений самого С. Тишеева позволило сэкономить много государственных средств и резко поднять производительность труда. Все члены его бригады имеют среднее образование и высокую производственную квалификацию.

На предприятиях цветной металлургии республики гордятся трудовой славой таких киргизских рабочих и ИТР, работающих бок о бок с представителями других национальностей нашей Родины и создавших свои «династии», как Карабек и Кашкарбек Чоткараевы, Карып и Кубам Усупбековы – в Актюзе, Бурхан и Мамыт Шаймарданкуловы – в Хайдаркане и многие другие. Из киргизских семей, подобных Тишеевым, Алимбаевым (Кадамджай), Шадиевым, Салиевым (Хайдаркан), Кунаевым, Алибековым (Борду), Касеновым, Абдурахмановым (Актюз), Исаковым (Чаувай) и многим другим, вышли высококвалифицированные инженеры, техники и общественные деятели.

В настоящее время в связи с изменением жизненно-бытовых условий, усовершенствованием семейных отношений меняются и брачные отношения рабочих-киргизов. Если в прошлом основным стимулом для заключения брака обычно были экономические мотивы, то теперь, как правило, – любовь молодых. Совместная учеба, работа на одном производстве, участие в общественной и культурной жизни создают предпосылки для знакомства и дружбы молодых людей. Участились случаи заключения брака по-новому, и это вызывает одобрение молодежи, восстающей, против некоторых архаических свадебных ритуалов.

Таблица №6

Регистрация брака в органах загса стала обязательной. При регистрации девушки юга принимают фамилию мужа, но на севере большая часть женщин сохранила девичьи фамилии.

Браки заключаются в основном в осеннее и зимнее время. Это можно видеть из таблицы № 6, составленной нами по данным Кадамджайского загса¹⁴.

Годы	Зарегистрировано супружеских пар (за месяц)											
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1962	10	8	7	5	4	3	5	4	3	3	6	8
1963	9	10	6	2	5	4	4	4	8	3	4	8
1964	10	6	3	1	3	5	1	4	3	3	5	8
1965	11	7	3	4	6	6	3	4	-	-	-	-

Оказывается, больше браков регистрируется в декабре, январе и феврале. Это, по-видимому, связано с тем, что в этот период накапливается большое количество запасов продуктов и освобождаются от сельскохозяйственных работ родственники, живущие в селе.

Существенно изменились и свадебные обряды киргизских рабочих. Они все заметнее принимают современное содержание и форму. Вот несколько примеров.

В 1965 г., в день годовщины Великой Октябрьской социалистической революции, состоялась свадьба рабочего Кадамджайского, шахтстройуправления Табалды Хакимова. Он женился на своей школьной подруге Гуляй. Молодые единодушно решили устроить свадьбу 7 ноября. В этот день жених, сопровождаемый родными и друзьями (среди них были и русские – товарищи по работе), заехал за невестой и ее близкими. Три легковые машины направились к месту регистрации брака. Сотрудник загса совершил обряд бракосочетания и огласил запись акта о браке. Поздравив их, он вручил им свидетельство о браке. Молодых поздравляли присутствующие на церемонии родные и друзья. Молодежь преподнесла молодоженам цветы. Все сфотографировались. Затем свадебный поезд направились к дому невесты. По пути следования молодежь пела современные песни.

¹² «Ленинский путь», 1964, 3 июня.

¹³ Полевые записи автора. Фрунзенское, 1965.

¹⁴ Полевые записи автора. Фрунзенское, 1965.

В некоторых поселках существуют свои, свадебные песни. Например, у чаувайцев большой популярностью пользуется свадебная песня «Ээ, жакшы» («Хорошо»). Любопытно, что для большей звучности некоторые слова произносятся по-узбекски (например, вместо «жакшы» — «яхши») и пение сопровождается игрой на бубне. Вот слова песни:

Тилла сандык ачылса,
Жерге бадам чачылса,
Чаувайчынын кызлары,
Кызыл гүлдөй ачылса.
Ээ яхши, яхши, яхши, ачылышы эң жакшы.
Терак учида озим,
Учади каши-козин,
Шонисина айранмын,
Неге өтмейди сөзүм?
Ээ яхши, яхши, яхши, сенга өтсе яхши.

Терак учида акам,
Аками нардоз каради,
Чаувайчынын кыздарына,
Алма сева карады.
Ээ, яхши, яхши, яхши, сева карашы яхши.
Фабриканын устиде,
Фонари янып туради.
Чаувайчынын кыздары,
Фонардай янып туради.
Ээ, яхши, яхши, яхши янып турганы яхши.

Фабриканын эшиги,
Ачылса ям ташылбайт.
Чаувайчынын кыздарыны
Издесем да тартылбайт.
Ээ, яхши, яхши, яхши табылбаганы яхши. т.д.¹⁵

В этой песне воспеваются достоинства девушек Чаувае, их красота, гордость и недоступность. В песне отражена и рабочая жизнь.

Теперь вернемся к свадьбе Хакимова. По существующей на юге традиции, свадьба сначала должна проходить в доме невесты. Этому решили не нарушать и молодые. У дома невесту, жениха и всех сопровождающих встретили родные невесты (женщины), которые по обычаю преградили путь идущим протянутым арканом (аркан тосуу). Родные Табалды одарили женщин, и все вошли в дом. Жениха и невесту посадили на почетное место (төр). В сторону от жениха усаживались его дружки, а возле невесты – ее подруги и молодые женщины (жены братьев и родственников). Старые люди прошли в соседнее помещение. На свадьбе было около 70 чел. Молодежь веселилась: все пели популярные киргизские, узбекские и русские песни, танцевали. На второй день свадьба продолжалась в доме жениха. Здесь молодым товарищи по работе и друзья вручили много подарков: преподносили настольные часы, посуду, скатерть, торшер и др. В этот же день привезли приданое Гуляй – всю обстановку для дома¹⁶.

Как нам рассказала Бурул Асмандиарова, одна из известных активисток пос. Актюз, когда она в 1960 г. выходила замуж за машиниста бурильного станка Актюзского рудника Эркинбека Даирова, они устроили праздничный вечер в честь бракосочетания, на который пригласили 20 своих сослуживцев – киргизов и русских (у обоих не было родителей и родных). Гости пели, танцевали, поздравляли молодоженов, поднимали в их честь тосты. Молодым были преподнесены предметы домашней обстановки. Брак был оформлен в загсе за несколько дней.

¹⁵ Полевые записи автора. Чаувай, 1965.

¹⁶ Полевые записи автора. Фрунзенское, 1965.

до этого вечера. Никаких традиционных и религиозных обрядов (в том числе обряда «нике») не было соблюдено¹⁷.

В 1962 г. во Фрунзенском состоялась свадьба Рысбая Ахметжанова и Елизаветы Ивановны Рукшиной. Рысбай работает в Кадамджае с 1953 г. Здесь его знают как отличного работника и хорошего товарища. А Елизавета Ивановна приехала сюда из Горьковской области в 1962 г. и стала работать в медпункте горного цеха Кадамджайского рудоуправления. Здесь молодые люди познакомились, полюбили друг друга и решили пожениться.

Свадьбу отпраздновали накануне 1 Мая. Друзья Рысбая по работе вместе с бригадиром В. В. Усковым (данная бригада одна из первых в комбинате была удостоена почетного звания коммунистической) позаботились о том, чтобы брачная церемония в загсе прошла торжественно и красиво. Правление комбината выделило средства и легковые машины. После регистрации брака прямо в помещении загса был устроен свадебный банкет. Молодоженам были вручены букеты цветов, подарки. На банкете руководители рудника, члены бригады, а также сослуживцы Лизы желали молодым дружной и счастливой жизни. После банкета молодожены отправились домой и отпраздновали свадьбу в кругу своих друзей. По словам Лизы, свадьба прошла так, как это принято в городах¹⁸.

Подобные свадьбы и вечера, как мы заметили, проводились и в других поселках. В беседе 38 семей сказали нам, что у них была «современная свадьба»¹⁹.

Таким образом, в настоящее время у рабочих-киргизов формируются новые формы брачного свадебного ритуала, обогащенные новым содержанием. Теперь на свадьбах участвуют представители самых различных национальностей, что придает им интернациональный характер и разнообразие в веселье. Многие рабочие приурочивают свадьбу к знаменательным датам (к 7 Ноября, 1 Мая, Новому году и т.д.), что придает брачной церемонии особый смысл и торжественность. Но, к сожалению, до последнего времени среди рабочих новые свадебные обычаи и обряды внедряются недостаточно, и поэтому рабочие-киргизы при вступлении в брак продолжают соблюдать и основные традиционные киргизские обычаи и обряды. В них, безусловно, много интересного и прогрессивного, и их следует всячески пропагандировать. Например, торжественное и красочное оформление свадьбы, ее поэтизация (обращение к невесте ее матери и родственниц с прощальными импровизированными песнями, исполнение другими участниками торжества народных песен, танцев и т.д.) и многое другое придает киргизской свадьбе особую прелесть и своеобразие. Но наряду с этим сохранились некоторые пережитки прошлого, не соответствующие сегодняшнему духу жизни рабочих.

В свадебных обычаях и обрядах имеются также отдельные специфические черты, характерные для юга и севера. Например, на юге браку предшествует ритуал «сватовства»²⁰. Но если раньше родители, выбирая невесту, мало считались со склонностями совершеннолетних сыновей, то теперь молодые люди сами посылают своих родителей в дом невесты. На севере больше практикуется брак с «умыканием».

Прежде чем вкратце воспроизвести основные моменты брачного и свадебного ритуала, принятого в двух группах киргизов – южных и северных, нельзя не упомянуть еще раз, что до настоящего времени рабочие-киргизы тратят очень большие средства на свадьбу, что, к сожалению, отрицательно влияет на экономику семьи. Хотя им оказывается материальная помощь со стороны родственников, тем не менее расходы на торжества весьма велики. Например, родители жениха передают в дом невесты 1000-1500 руб. Эти деньги иногда по традиции носят название «калым». Как известно, калым означает куплю-продажу женщины (невесты). Но наши информаторы доказывают, что имеющийся среди них обычай под названием «калым» не является куплей-продажей невесты. По их словам, родители невесты все средства, переданные им в виде «калыма», тратят на приобретение приданого. Как показали наши наблюдения и подсчеты, полученную сумму денег сторона невесты действительно применяет на приобретение приданого. Есть немало случаев, когда расходы

родителей невесты фактически превышают указанные выше суммы. Так, на юге для невесты принято давать в приданое ворсовый ковер (работа местных мастериц), который на местах оценивается в 600 и более рублей, не менее десяти одеял с бархатным и шелковым верхом. Каждое одеяло в среднем стоит 30-35 руб. Кроме того, покупаются все предметы городского быта: шифоньер, буфет, кровать, холодильник, радиоприемник, телевизор и т.д. Для невесты готовят десять платьев, главным образом из шелка, узбекского атласа и т.д. Для жениха покупают дорогие костюмы, рубашки, иногда даже мотоцикл. У северных рабочих-киргизов в приданое входит: один или два шырдака (мозаичные войлочные ковры для пола), одна узорная кошма, один вышитый и один бархатный туш кийизы (стенные ковры), шесть стеганых на вате и шерсти одеял с бархатными, атласными верхами, одно-два стеганых на вате узких одеяла для сидения, несколько комплектов постельного белья, вышитый занавес для одежды (кийим парда), подзор для кровати, покрывала для кровати (обычно шелковые), большой нарядный занавес для огораживания кровати во время сна, две большие подушки с нарядными наволочками, посуда и многое другое из домашней обстановки. Важное место занимают современные предметы – телевизоры, холодильники, шифоньеры, столы, стулья и т.д. Кроме того, привозят одежду для молодых: для зятя дорогие, костюмы, для дочери всю одежду, начиная с нескольких комплектов белья и платья и кончая верхней. Как на юге, так и на севере расходы родителей невесты связаны также бесконечными подарками, для родителей и родственников жениха. Таким образом, «калым», принятый у рабочих-киргизов, означает фактически стоимость приданого, но никак не плату за невесту. Однако следует подчеркнуть, что рассматриваемый вид «калыма», пусть даже в своем эквивалентном соотношении с приданым, продолжает, иметь место среди рабочих-киргизов и не осуждается самим населением, свидетельствует о живучести этого вредного патриархально-феодалного пережитка. Заслуживают осуждения и чрезмерно большие расходы на приданое. Хотя многие молодые люди встают против большого расхода средств на свадьбу и приданое и нередко не допускают этого, однако часть молодежи из-за неправильного понимания чести и долга оказывается в плену старого порядка. Они, как и их родители, полагают, например, что если они не истратят как можно больше денег и других ценностей на свадьбу, не приобретут большое количество вещей на приданое (пусть даже ненужное в современном быту), то люди могут заподозрить их в скарденности или материальном неблагополучии²¹.

Сватовство начинается с того, что родители молодого человека вместе с родственниками приходят в дом избранной девушки. Они привозят с собой подарки и угощения. Обычно хозяева бывают уведомлены об этом визите (о приезде сватов сама девушка сообщает родителям).

Через некоторое время дом невесты еще раз посещает мать жениха с родственницами. Они приносят одежду для невесты и ее родителей и угощение. Будущая свекровь дарит невесте серьги – символ в знак помолвки (поэтому этот визит называется *сөйкө салуу*).

В назначенный день, обычно в пятницу, родители жениха передают в дом невесты для приготовления свадебного угощения продукты – 25-30 кг риса, 2 барана, несколько килограммов моркови и т.д.²². В этот день, называемый *той тушуу*, приглашаются родственники и знакомые родителей молодых. Девушку одевают (жены братьев или родственников) в праздничный наряд и сажают в торжественно убранном помещении (в доме брата или родственника). Около невесты находятся ее подруги и молодые женщины.

Вечером приезжают родственники жениха. Их встречают женщины с растянутым арканом, на сватов сыплют муку со словами «ак жалгасын» — «на счастье» и мешают им проходить. Сваты одаривают встречающих и свободно проходят. Гостей принимают в специально для них подготовленном помещении и угощают свадебными блюдами.

Когда стемнеет – приходит жених с друзьями (шерик, күйөө жандөөч). Их встречают молодые люди и женщины. Между друзьями жениха и молодыми женщинами завязываются шуточная борьба и словесное состязание. Женщины мешают гостям проходить вперед, требуют разные «выкупы». Друзья жениха одаривают их подарками, называемыми *ат кармоо*.

¹⁷ Полевые записи автора, Актюз, 1961.

¹⁸ Полевые записи автора. Фрунзенское 1965.

¹⁹ Полевые записи автора. 1960-1965.

²⁰ Слова «сватовство», «умыкание», «калым» и др. мы решили взять в кавычки, так как они в настоящее время (у рабочих) не означают того, что содержали в прошлом.

²¹ Полевые записи автора, 1960-1965.

²² Как показали наши наблюдения, эти и многие другие свадебные обычаи и брачные циклы южных киргизов во многом отличаются от обычаев остальных киргизов и, в основном, аналогичны с узбекскими, что свидетельствует о влиянии последних на южных киргизов.

(буквально: «за снятие с лошади». Раньше жених и его друзья приезжали за невестой на лошадях).

Жениха и его дружков приводят в дом, где сидит невеста с подружками. Их усаживают и после многих шуток и прибауток угощают чаем. Затем мать невесты передает специальное угощение, называемое *тогуз табак* («девять блюд»). Девять тарелок наполнены сладостями, фруктами, слоенками, боорсоками и т. д. Мать жениха берет одно из освободившихся блюд и кладет туда кольца, серьги, духи, душистые мыла и т. д. и передает девушкам – подружкам невесты, сидящим возле нее.

Затем старшая сестра невесты передает жениху и его друзьям вареные ребра и грудинку барана со словами «Карчыгадай барыктуу, төштөй өз болсун» («пусть жених будет таким же почетным, как ребра, и таким же родным, как грудинка»). Наконец родственницы подают свои блюда – «дүр-дүнүйө таазим» («угощение с земным поклоном»), содержащие лучшие свадебные кушанья.

После обильного угощения разгорается свадебное веселье (кыз оюн). В доме, где находятся жених и невеста, молодые мужчины и женщины садятся вперемежку. На середину выходят несколько человек и исполняют танцы, похожие на узбекские (по-видимому, они в большей части восприняты от узбеков и таджиков). Присутствующие исполняют киргизские и узбекские песни. Сначала поют парни и кладут впереди понравившихся им девушек платки для того, чтобы те встали и слегка обняли их.

Но вот игры заканчиваются, и жены братьев одевают жениха в одежду, заранее приготовленную родителями невесты: рубашку, костюм, туфли, пальто и подпоясывают платками, вышитыми невестой. Дружки его также получают подарки – вышитые поясные платки, тюбетейки и т. д.

На переодетого жениха его мать сыплет монеты («чтобы он был богатым»), которые подбирают собравшиеся. В этот момент женщины прячут снятую им одежду (*тон жашыруу*), но его отец или ближайший родственник одаривает женщин, и те возвращают одежду. Между тем жених «пытается» убежать из дома невесты, но женщины хватают его и связывают с невестой платком. На этот раз молодой должен одарить сестер невесты за то, что они «готовили и вышивали приданое» (*көшөгө боо*).

Родные жениха преподносят подругам невесты подарки, называемые *чач кормоо* («заплетение невесте косы»). В свою очередь они удостоиваются подарков и подношений со стороны родных невесты.

На второй день, после праздничного завтрака, проходят проводы молодой в дом мужа (кыз көчүрүү). Приданое нагружают на машину. Но перед этим у порога садится одна из пожилых родственниц невесты и изображает из себя умершую (кемпир өлдү). Ее должны одарить родственники жениха. Затем многим женщинам также вручаются подарки, называемые – *төшөк каптар* («за изготовление предметов приданого», буквально – одеял).

Перед тем, как отправить молодую в дом мужа, к ней с прощальными песнями (кошок) обращаются ее родственники.

Вот один из вариантов прощальных песен с невестой, записанной нами в Хайдаркане во время проводов новобрачной в дом мужа – девушки по имени Кульсун. Эту песню пела ее приемная мать:

**Жетим өтсө жеткеним,
Жер эмес көккө баккамын.
Калай, жез эмес ар убак
Алтын сөйкө таккамын...**

Күмүштөн сөйкө таккамын,
Күн көрсөтбөй баккамын,
Оо, кудагый тапшырам,
Күнөстүү жерге багып ал!²³

В этой песне говорится о том, что Кульсун осталась сиротой, когда еще была маленькой. Но ее приемная мать воспитала ее как свою, одевала и кормила лучше других. Поэтому она просит будущую свояченицу, чтобы та не обижала ее и приняла как родную дочь.

По окончании прощальных песен сидящие женщины окружают молодую и плачут. Этот обычай называется кыз кыңшылатуу («плач девушки»).

Наконец приданое нагружают на машину, а новобрачную с родственницами усаживают в другую машину. Когда свадебный поезд приближается к дому жениха, то его встречают растянутым арканом. Теперь подарками отвечают родственники молодой.

Свадьба продолжается в доме родителей жениха. На смотрины невестки приходят родственники и знакомые молодого человека.

У киргизских рабочих севера (Актюз и Борду) распространены несколько иные свадебные обычаи. Здесь ритуал сватовства теперь уже не практикуется. В большинстве случаев молодые люди уводят («умыкают») девушек. Надо отметить, что этот увод (ала качуу), как правило, совершается с ее согласия. Часто о предстоящем уходе дочери ее родители бывают уведомлены заранее.

В настоящее время девушка и юноша долго дружат, обмениваются любовными письмами. Теперь уже не считается зазорным, если они вместе ходят в кино, на праздничные гуляния и т. д. Однако все еще не одобряется, если молодые ходят, друг к другу домой до вступления в брак. Сохраняется также традиционная роль жены брата девушки во взаимоотношениях влюбленных. Она – посредница между ними, передает послания (письма, подарки) молодых, устраивает им свидания. Она же склоняет родителей девушки в пользу брака с любимым ею юношей.

В день увода жених договаривается с девушкой и ее родственницей (жеңе) о месте встречи и вечером приезжает туда с двумя-тремя товарищами (дружками) обязательно в легковой машине, если даже проживает недалеко. Девушка в условленный час выходит нарядная. Жених и его товарищи одаривают жеңе подарками и увозят девушку.

В дом жениха заходит один из дружков и сообщает ожидающим их родителям и родственникам о приезде невесты. Выходя женщины и обращаются к невесте со словами: «Башыңан ак жоолугуң тушпөсүн, ынтымактуу болгула!» («Будь счастлива с тем, кто тебя взял, будьте дружны!») и т. д. и заводят ее в дом. У порога ее осыпают мукой и монетами, приговаривая при этом: «Бактылуу, ырыс – кешиктүү бол!» («Будь счастливой, будь богатой!») и надевают ей на голову белый платок – символ счастливой супружеской жизни. Какая-нибудь многодетная женщина подает молодой пряслицу с белой ватой, чтобы она спряла. Когда она это сделает, женщины произносят слова благожелания «Ийиктей болуп имерилип жүр, ак жолтой бол!» («Будь чуткой, скромной и счастливой!»). Переступая порог, девушка должна поклониться сидящим женщинам (старшие мужчины в это время уходят из дома, чтобы молодая не смущалась). В ответ на поклоны женщины желают счастья будущим молодоженам. Девушку сажают за занавес, чтобы она не стеснялась в случае прихода старших мужчин. Мать юноши осыпает ее конфетами, монетами, опять-таки желая ей удачи и богатства.

О приезде невесты сообщают соседям и знакомым, которые сразу же приходят на ее смотрины, если даже они ее хорошо знают. Женщины заходят за занавес, целуют невесту и желают ей счастья. Мужчины также подходят с поздравлениями, то делают это за занавесом, так как они не должны видеть молодую. При входе в дом они, обращаясь к родственникам жениха, говорят: «Куш бооң бек болсун» или «Коңшуң кут болсун» («Поздравляю с невестой»). Посетителей угощают.

Иногда сюда приезжает брат невестки или кто-либо родственников с целью убедиться, не увезли ли девушку против ее воли. Гостей стараются хорошо встретить и перед отъездом их одаривают.

Когда родители женившегося соберут необходимые средства и продукты, они устраивают многолюдный праздник в честь невестки (*келин тою*), на который приходят родственники, знакомые и товарищи по работе (разных национальностей). Любопытно, что теперь на этот праздник приглашаются родственники и родители невестки, что не было принято в прошлом (этого не делают киргизские колхозники и сейчас). Гости дарят молодым предметы домашней обстановки. Родные и родственники новобрачного приносят деньги и т. д.

В первый день принимают пожилых людей, а на второй товарищей по работе и друзей молодых. Они преподносят молодоженам посуду, предметы домашней обстановки (покрывала, скатерти, шторы, стол, стулья, трюмо, радиоприемник и т. д.), а также, по примеру русских – цветы. Пожилых людей обильно угощают праздничными кушаньями, и они к вечеру расходятся. Молодежь устраивает игры и танцы.

В Актюзе и Борду вечер в честь невесты проходит в следующем порядке. Гости сначала пьют чай. Затем близким друзьям (обычно четверем) жениха подают угощение, называемое *той баштасы* («начало той»), однако оно подается к общему столу. Друзья молодого человека, получившие это угощение, кладут на скатерть свои подарки. Любопытно, что один из них (неженатый юноша) оставляет обычно у себя часть поданного ему специального угощения, которую он сохраняет до дня своей свадьбы. Затем один из четырех наливает в стакан или пиалу вино и «начинает той», т. е. встает и поет импровизированную песню о молодоженах, об их достоинствах, затем передает пиалу с напитком какой-нибудь женщине, которая также поет и отсылает посуду по кругу (мужчин сменяют женщины). Спевший самую красивую импровизированную песню в честь молодоженов награждается призами. Большое место в торжестве занимают современные танцы (на севере, не знают узбекских танцев).

Через некоторое время молодую навещают ее сестры и жены братьев. Этот визит называется *баштык байланып келүү* («приезд с угощениями и подарками»). Они привозят много угощений и одежду для своей родственницы. Она, встретив их, тихо плачет, справляется о родителях и родных. Гости остаются на один-два дня. Им всячески угождают и перед отъездом одаривают (платьями, отрезами для одежды, платками и т. д.).

Одним из ответственных моментов считается визит родителей и родственников женившегося в дом его жены, называемый *куданын алдына баруу* («поездка в дом родителей невестки с повинной»). Перед этой поездкой родители молодого еще раз собирают своих родных, рассказывают о своих возможностях и приглашают желающих поехать вместе с ними. Все родственники предлагают им материальную помощь.

В дом родителей молодой едет обычно 6-8 мужчин. Они везут деньги в сумме 1000-1500 руб. (см. об этом выше) и угощение. О своем визите они оповещают заранее. Их радушно встречают, оказывают всяческие почести. Когда гости должны уезжать, хозяйка вручает им подарки – *кийит* («одежда»). Через месяц родители молодой приезжают с приданым.

Через год дочь приезжает в дом родителей, (*төркүлөө*). Вместе с ней должны ехать ее муж, родственники и один из его дружков. Они везут подарки (одежду) для ее родителей и угощение. После 5-6 дней они уезжают обратно с ответными подарками. Любопытно, что родители молодой по традиции наряду с одеждой дарят ей какой-нибудь скот, который называется *энчи* («доля в наследстве»).

Таким образом, в процессе заключения брака и в брачных отношениях рабочих-киргизов вместе с новыми уживается ряд традиционных обычаев и обрядов, часть которых ведет свое начало еще от первобытно-общинного строя (сватовство, умыкание, обычай избегания молодыми и т. д.). Семейно-брачные отношения рабочих-киргизов усложняются многочисленными подарками и преподношениями со стороны жениха и невесты. Ряд пережитков прошлого в жизни рабочих в большинстве случаев исполняется по привычке, и потерял свой былой смысл. Заслуживает внимание то, что некоторые старинные обычаи и обряды используются молодежью именно с целью вытеснения наиболее архаичных, на их взгляд, и приобретших теперь особенно отрицательное значение ритуалов (например, обычай «умыкания», применяемый на севере вместо сватовства). Следовательно, соблюдение рабочими «умыкания» на севере и традиционного «сватовства» на юге еще раз показывает, насколько необходимо внедрение среди населения новых обычаев и обрядов. Рабочие ищут лучшие современные формы свадебных обычаев и традиций.

Фрагменты из работы историко-этнографического очерка

«Жилище и жилищно-бытовые условия рабочих Кыргызстана»

В истории городов Кыргызстана, ставших в период строительства нового общества важными социальными организмами и представлявшими из себя центры экономической, политической и духовной жизни народа, немало славных страниц вписали те, в которых преобладало рабочее население. Так, например, в таких центрах республики, как Сулюкта и

Кызыл-Кия, которые были важнейшими очагами промышленности края еще в дореволюционный период, в бурные дни становления Советской власти в Туркестане и в годы гражданской войны, шахтеры с орудием в руках отстаивали свои города и одновременно бесперебойно снабжали заводы и фабрики углем. Уже в то время рабочие активно принялись за улучшение внешнего облика своих поселков, боролись за новую культуру, новый быт. Они создавали основу новой городской культуры, традиции и тем самым городского образа жизни.

В создании новых городов и рабочих поселков немаловажное значение имели прокладка и проведение разветвленной сети железных и шоссейных дорог, а затем появление линий воздушного транспорта, открытие также условий для хозяйственного и социально-культурного подъема других экономически важных районов республики. К примеру, в 1925-1926 гг. впервые открылось автомобильное движение по тракту Фрунзе - Рыбачье. А с его оживлением и возникновением новых промышленных предприятий начал расти поселок Рыбачье. Если в 1917 г. в нем было всего 24 двора с 137 жителями, то в 1924 г. количество дворов стало 50 [7]. В 1926 г. в Рыбачьем (Балыкчи) насчитывалось уже 500 жителей [8].

В 1924 г. в Кыргызстане насчитывалось 6 городов, 721 селение, 727 айлов и 5 хуторов, в которых проживало 736834 чел., из них 63,52 % кыргызов, 15,4 узбеков, 16,82 русских и 4,32 % других национальностей [9]. Распределение населения по типу населенных пунктов можно видеть из следующих данных: (на 1 января 1924 г. тыс. душ) [10]: уезды (в гр. 1923 г.)

	Городское население	сельское население (на 1920г.)	Всего
Кара-Кольский [11]	10,8	81,6	92,4
Нарынский	1,0	48,7	49,7
Пишпекский	34,6	181,1	215,7

В целом в восстановительный период здесь, как и во всей стране, городское хозяйство развивалось еще медленно, материально-техническая база градостроительства была слаба.

Большие успехи в экономике и социально-культурной сфере были достигнуты в Кыргызстане на завершающем этапе строительства основ социализма. Уже в течении 1929-1933 гг. здесь вошло в строй более 50 крупных промышленных предприятий. Наряду с этим было завершено строительство ряда железнодорожных линий – Фрунзе - Кант, Карасу - Ош, Джалал-Абад – Кок-Янгак, Фергана – Кызыл-Кия, а протяженность шоссейных дорог в 1932 г. достигла уже до 7,7 тыс. км [12]. Успешно осуществлялась электрификация республики [13].

За годы второй пятилетки были реконструированы все старые предприятия, построены и пущены в эксплуатацию более 60 крупных новостроек, в том числе несколько опытных рудников по добыче цветных металлов [14], угольных шахт, ряд сахарных заводов и много других объектов. Если первая пятилетка положила начало технической реконструкции промышленности, то вторая – завершила реконструкцию всего народного хозяйства [15].

Новые мощные шахты-комплексы, металлургические заводы, обогатительные фабрики и другие виды индустрии, возникшие в годы довоенных пятилеток стали основными градообразующими базами таких городов и поселков, как Кызыл-Кия, Сулюкта, Таш-Кумыр, Кок-Янгак, Кадамжай, Хайдаркан, Чаувай, Актюз и др. Важнейшее значение в жизни поселков Калининское (Кара-Балта), Беловодское, Каинды и других имели создание и развитие сахарных заводов и вспомогательных предприятий, а для городов Рыбачье и Пржевальска, помимо важных промышленных предприятий – развитие пароходства и автопарков, обслуживающих узловые магистрали республики и внештранса и т. д.

Сложный рельеф и природно-географическая среда накладывали отпечаток и обусловили формирование своеобразных черт, внешнего облика рабочих поселков и городов республики, прежде всего центров добывающей промышленности. Поэтому исторически многие из них сложились из нескольких населенных пунктов. В 20-30-х годах природный фактор повлиял также на организации культурно-бытовой, инженерно-коммунальной, транспортной и других видов службы в городских образований. Так, например, основная часть одного из старейших промышленных пункт Кыргызстана – г. Кызыл-Кия состоял из поселков, называемых «46 километр» и «33 километр». В них, как и в районе главной магистрали города, идущей вдоль железной дороги в довоенные годы (частично и до революции) были построены

государственные дома и жилища индивидуальных владельцев. Здесь были заложены административно-культурные и просветительные учреждения.

На юг и юго-восток от них, в значительном расстоянии друг от друга, вблизи от угольных шахт еще в последней четверти прошлого века возникли шахтерские поселки "Джал-Кишлак" и "Рудник", а также отдельные хуторского типа разрозненные селения рабочих местных национальностей, последние являлись местом обитания более ранних насельников – предков местных рабочих. Эти селения располагались, как правило, террасообразно, на склонах гор. Первые два центральных поселка были застроены ведомственными домами, большей частью временного барачного типа, а также личными домами шахтеров. Но они, как и селения киргизских рабочих, были заложены бессистемно.

Рудник Кызыл-Кия, его город и поселки рабочих долгое время оставались неблагоустроенными [16].

Но шахтеры и другие категории рабочих, не мирились с таким ненормальным положением, активно приступали к работе по благоустройству своего города. Среди них выделялись многочисленные "ударники благоустройства". Понимая, что нельзя сразу переделать весь рудник и заменить все неблагоустроенные жилища на новые, они, используя все имеющиеся возможности, начали массовый ремонт домов, приводили в порядок улицы города (см. об этом III главу работы). Они налаживали электрическое освещение промышленности и домашний быт. Провели водопровод. В течение 1926-1936 гг. в Кызыл-Кия были построены: железная дорога, соединяющая город с железнодорожной станцией «Скобелево», электростанция, кирпичный завод, межрайонная мельница, нефтесклад, два клуба, две звуковые киноустановки, средняя школа, неполная средняя и три школы начального обучения, горный техникум, горпромуч, совпартшкола и др. К 1936 г. в городе жили трудящиеся 20 национальностей [17]. Кызыл-Кийцы старались создавать все новые возможности для культурной жизни и быта. Они на деле широко пользовались услугами культурно-просветительных учреждений. Большой популярностью у них пользовались концерты самодеятельных кружков рабочей молодежи, возникшие здесь еще в начале 20-х годов [18]. Но вместе с тем, хотя с каждым годом росла вверх кривая угледобычи, увеличивалось количество рабочих, тем не менее, жилищное строительство и архитектурный облик города, как и старого Сулюкта, намного отставали от общих темпов развития города и возросших запросов рабочего населения.

Новые шахтерские центры Таш-Кумыр и Кок-Янгак сложились в не менее своеобразных и сложных природно-климатических условиях, чем Кызыл-Кия и Сулюкта, но уже на рубеже 30-х годов, когда в республике, как и во всей стране, были достигнуты значительные успехи во всех сферах социально-экономической и культурной жизни.

В отличие от других рабочих поселков и городов республики, Кок-Янгак, несмотря на очень сложный рельеф местности, был четко спланирован. В 1929 г. рабочие молодого рудника справили новоселье в первых многоквартирных жилых корпусах, строили дороги и улицы, здания школ, клубов, магазинов, больниц, согласно генеральному плану. В следующем году дала ток электростанция, а на только что построенную железнодорожную станцию прибыл первый поезд [19]. С 1931 по 1940 год в Кок-Янгаке были заложены 11 новых жилых кварталов со школами, клубами, магазинами, столовыми, библиотеками и медпунктами [20]. Уже накануне Великой Отечественной войны здесь появилось много двух- и трехэтажных домов, Дворец культуры, зданий культурно-бытовых предприятий. Город утопал в буйной зелени (в районе были распространены деревья грецкого ореха – отсюда и название «Кок-Янгак» – зеленый орех, диких видов яблонь и других).

По-новому выглядел также поселок Таш-Кумыр [21]. В 1938 г. в нем насчитывалось более 3 тыс. населения, к услугам которых были построены клуб, библиотека, школа-семилетка, где обучалось более 300 русских и киргизских детей, больница, аптека, столовая и т.д. Поселок был хорошо снабжен электричеством [22].

В 30-40-х годах вырастали современные поселки городского типа рабочих горнорудных предприятий – добытчиков ртутной, сурьмяной и других руд, металлургов и обогатителей – Хайдаркан, Кадамжай (Фрунзенское), Чаувай. Развивались также соседние селения Сох, Сур, Пульгон, Кызыл-Булак и другие, многие жители – киргизы, таджики и узбеки также были вовлечены в промышленное производство. Большинство названных селений возникло еще до революции [23], но стали развиваться лишь в Советское время [24].

Раньше из-за труднодоступности, связь вышеназванных селений с внешним миром была слабой и одним из условий для их возрождения, в особенности для развития Хайдаркана, Чаувай и строящихся в них предприятий была прокладка дороги. В этой работе приняли участие не только специальная дорожная служба, все жители близлежащих селений, но и рабочие названных рудников [25]. Однако строительные работы на руднике Хайдаркан и в поселке затормозили в то время отрицательные суждения отдельных специалистов, отвергавших первые предположения о больших перспективах ртутного и полиметаллического месторождения. Вследствие этого форсированные темпы строительства поселка, жилищ и культурно-бытовых объектов были надолго приостановлены [26].

Первый главный инженер Кадамжая, в последующем профессор, лауреат Ленинской премии С. М. Мельников вспоминает, что там, где сейчас высятся многоэтажные дома и раскинулась красивая аллея Кадамжайского поселка в 30-х годах простиралась голая каменистая, раскаленная в дневную жару пустыня. Порывистый ветер, дующий из ущелья ночью, поднимал с ее поверхности тучи песка и пыли [27].

В течение 1931 г. на современной территории Кадамжая было построено 3 барака и в них вместе с уже имеющимися, проживало 60-65 человек – все тогдашнее население поселка. В нем не было ни деревца, ни кустика. Только голые скалы. В 1936 г. в Кадамжае, по утверждению старожилов, были построены магазины, столовая, и клуб на 50-60 мест [28]. В 1937 г. по теперешней улице Фрунзенская были сооружены пионерский лагерь и стадион [29]. В следующем году на левом берегу р. Шахмардан был выстроен двухэтажный дом для стахановцев [30].

Основное население рудника было сосредоточено недалеко от старого кишлака Пульгон, на берегу р. Шахмардан [31]. В 1940 г. Указом Президиума Верховного Совета СССР Кадамжайскому руднику было присвоено имя М. В. Фрунзе, а поселок стал называться Фрунзенским.

В 20-30-годах велись разведочные работы и промышленное строительство в Северных районах Кыргызстана. Среди них было Актюзское месторождение, которое в третьей пятилетке стояло в первом ряду с важнейшими новостройками страны [32]. Накануне войны условия труда и жизни на Актюзе уже ничем не отличались от условий труда и жизни в крупных промышленных центрах республики. Благоустроенный поселок, клуб, читальня, детские учреждения, средняя школа, хорошая столовая, радиоузел, кино – все это было в прекрасной зеленой долине Актюз [33].

Однако на первых порах, в особенности в годы войны, в связи с необходимостью обеспечения вновь набранных рабочих жилищем рабочий поселок пришлось застраивать в спешном порядке, и в результате произошла определенная стихийность в распланировке поселка. Облик Актюза в то время вырисовывали большое число длинных бараков и личных домов рабочих, также временного типа. Из-за крайне сложного рельефа местности жилые дома и промышленные объекты располагались террасообразно.

Со строительством первых промышленных предприятий, в том числе сахарного завода, а также железной дороги Фрунзе – Токмак – Рыбачье, в 30-х годах один из старых населенных пунктов Кыргызстана – г. Токмак выдвинулся в разряд важных индустриальных центров Северного Кыргызстана [34]. Росла и численность населения, в том числе за счет рабочих: если в 1920 г. здесь насчитывалось около 10 тыс., в 1926 г. – 15 с половиной тыс. жителей [35], то в 1937 г. в «старом Токмаке» (Покровка) было 3300 и в «новом Токмаке» – 17500 чел. [36], всего 20800 чел.

Таким образом, в Советский период, явившимся важным этапом градостроительства в республике, были сделаны значительные шаги по созданию новых городов, рабочих поселков в развитии городского хозяйства, в том числе старых промышленных центров. Из года в год совершенствовалась культурная и общественно-политическая жизнь рабочих. В этой работе самое живое участие принимали рабочие, являясь творцами многих новых начинаний. Весь этот процесс был обусловлен успехами индустриального развития Кыргызстана. В то время на темпах и характере роста городов и рабочих поселков сказались ряд объективных и субъективных причин: грандиозность масштабов индустриализации, коллективизации сельского хозяйства, недостаточная материально-техническая база, отсутствие местного градостроительного опыта, слабая организация проектно-строительных работ, а также и то, что многие хозяйственные руководители, будучи всецело поглощены производственными

вопросами, обращали мало внимания на ход осуществления городского строительства. В 1938 и по июль 1941 г. закреплялись и дальше приумножались успехи. Период ознаменовался превращением Кыргызстана в аграрно-индустриальную республику, дальнейшим развитием ее сложившегося рабочего класса, успехами в урбанизации, усовершенствованием городского быта и культуры рабочих. О нарастающих темпах промышленного развития республики свидетельствует и то, что только за три года третьей пятилетки здесь было введено до 40 новых государственных предприятий [37]. Все это способствовало развитию старых населенных пунктов, освоению необжитых уголков республики и закладке в них новых городов и рабочих поселков, а также возрождению материальной и духовной культуры кыргызского народа и всего населения края. Особенно возрастала роль и значение рабочего класса в процессе урбанизации республики.

Вместе с развитием промышленности и других отраслей народного хозяйства увеличивалась численность крупных населенных пунктов Кыргызстана: в 1939 г. в республике насчитывалось уже 8 городов и 12 рабочих поселков [38]. Существенной особенностью истории градостроительства конца рассматриваемого времени было также то, что в это время происходило, начавшееся в предыдущем периоде, перерастание ряда поселков в города.

В 1939 г. поселок шахтеров Кызыл-Кия получил статус города, в 1940 г. – Сулюкта, а остальные два поселка – Таш-Кумыр и Кок-Янгак, начавшиеся по-существу развиваться в 30-х годах из небольших селений, также стали городами в 1943 г. [39].

К рассматриваемому периоду возросла и численность городского населения, прежде всего за счет рабочего класса. Многие промышленные центры республики благодаря этому становились специфически рабочими центрами. По переписи населения 1939 г. (на 17 января) в Кыргызстане проживало около 1458213 чел. [40], а в ее городах – 276331 чел., или 18,95 % ко всему населению [41], тогда как накануне Октябрьской революции городское население здесь составляло всего лишь 12 % [42]. Рост численности городского населения Кыргызстана можно видеть из следующих данных: [43]

№	Население городов и рабочих поселков	Численность всего населения		В % 1939 г. к 1926 г.
		Перепись 1939г. (на 17 января)	Перепись 1926г.	
1	Город Фрунзе	92783	36599	253,51
2	-/- Токмак	19731	15644	124,24
3	-/- Пржевальск	21173	13362	158,45
4	-/- Нарын	4552	1642	279,10
5	-/- Ош	33315	30635	108,85
6	-/- Кызыл-Кия	15104	2855	529,03
7	-/- Джалал-Абад	14961	9652	154,95
8	-/- Узген	13120	10701	122,73
9	Раб. поселок Сулюкта	10078	1253	804,39
10	-/-/- Кок-Янгак	8416	699	1204,43
11	-/-/- Карасуу	6848	786	871,11
12	-/-/- Таш-Кумыр	3198	-	-
13	-/-/- Чангыр-Таш	1145	-	-
14	-/-/- Кадамжай	1822	-	-
15	-/-/- Кара-Балта	6651	-	-
16	-/-/- Кант	11065	-	-
17	-/-/- Рыбачье	5426	454	1195,37
18	-/-/- Актюз	1463	-	-

Как видно из таблицы, особенно разительно было увеличение численности жителей городов Фрунзе, Кызыл-Кия, поселков Кок-Янгак, Сулюкта, Рыбачье и др., где ускоренными темпами развивались промышленность и транспортное хозяйство.

Однако в архитектурном облике и планировочной структуре городов и поселков республики все еще имелось много недостатков: в них слабо применялись достижения градостроительной практики в стране, мало учитывалась национальная специфика края, а также природно-климатические условия районов и т.д. [44]. Даже в крупных городах, в том числе в столице республики, но соблюдался принцип ансамбля, гармонии и единства стиля, везде господствовала штучная и малоэтажная застройка. Промышленность, железнодорожные линии, складское хозяйство закладывались прямо в центрах городов, рядом с жилыми и административно-культурными зданиями и тем самым возникали санитарно-гигиенические и другие неудобства для населения.

Недостатки градостроительства в Кыргызстане усугублялись и тем, что еще не были составлены генеральные планы застройки городов (их имели г. Ош, Рыбачье и некоторые другие, но и они отличались множеством существенных недостатков) [45].

Как указывалось выше, многие города и поселки республики отставали и по части благоустройства. И не случайно II съезд КП (б) Кыргызстана (июль 1938 г.) указал на необходимость обеспечения в 1939 г. широкого развертывания «работ по благоустройству г. Фрунзе, окружных центров: Ош, Джала-Абад, Каракол, Нарын, а также городов и поселков: Токмак, Рыбачье, Кызыл-Кия, Сулюкта, Кок-Янгак, Таш-Кумыр». В решениях съезда обращено внимание и «на благоустройство новых районных центров Чаткал, Уч-Терек, Таш-Кумыр, Ала-Бука, Ленинполь и др.» [46].

Великая Отечественная война помешала осуществлению в республике новых планов хозяйственно-культурного и социального развития, в том числе градостроительства. Однако, в связи с возникновением в 1941-1945 гг. на территории Кыргызстана ряда отраслей промышленности и производства, работавших прежде всего на оборону, появились новые рабочие поселки, к примеру у горнорудных и других предприятий. Одновременно значительно расширились границы городов и ранее существующих поселков. В них также были заложены новые промышленные предприятия, расширились масштабы действующих. Например, в г. Токмаке значительно была увеличена производственная мощность авторемонтного завода, сооружены и пущены в эксплуатацию консервный и сахарный заводы, продукции которых в основном отправлялись в прифронтовые районы. Несмотря на напряженную обстановку в годы войны в городе был построен ряд зданий для культурного обслуживания населения: Дом культуры, Дом учителя, Дом пионеров, городская библиотека, почти на всех крупных предприятиях стали функционировать красные уголки, читальни, библиотеки и др. [47]

Если в 1940 г. в республике насчитывалось 9 городов и 11 поселков, то к концу войны – уже 12 и 15, соответственно возросла численность городского населения: с 391,8 тыс. в 1941 г. (24,2% всего населения Кыргызстана) до 425,7 тыс. (или 29,4%) в 1945 г. [48]

Численность населения городов и рабочих поселков возросла за счет эвакуированного населения, а также пополнилась выходцами из других районов страны, о чем свидетельствует биографии рабочих, имеющих в нашем распоряжении.

Но в годы войны в системе градостроительства республики принципиальных сдвигов еще не наблюдалось: планировка городов и поселков, принципы размещения промышленных объектов и жилищ оставались прежними. Более того, как говорилось на примере п. Актюз, из-за нехватки строительных материалов, оборудования, средств, рабочей силы и напряженности обстановки населенные пункты республики росли за счет временных строений, далеких от архитектурного совершенства (см. об этом II главу).

Задачи дальнейшей урбанизации 1946-1958 гг. вытекали из особенностей периода восстановления и перестройки народного хозяйства на мирный лад, завершения строительства социализма. В истории развития городов это время было важным подготовительным этапом перехода к существенно новому методу и системе строительства, получившую мощную индустриальную базу, а также организации городов и рабочих поселков. В течение второй половины 40-х, в особенности с середины 50-х годов, началась перестройка архитектурно-планировочной структуры многих городов и поселков. Большое внимание уделялось составлению новых генеральных планов, исходящих из новых требований. В этой работе наряду с кыргызскими, приняли активное участие специалисты-проектировщики Москвы, Ленинграда, Ташкента и других городов.

Особенности первого этапа рассматриваемого периода в какой-то мере можно видеть на примере двух рабочих поселков – Кадамжай и Хайдаркан. Первый из них уже в середине 40-х

годов, хорошо распланированный и утопающий в зелени состоял в основном из благоустроенных домов. По широким улицам поселка были приложены асфальтированные тротуары, которые ночами освещались электрическими лампами. Кадамжайцы располагали прекрасными Дворцами культуры, клубами, столовыми. Дети учились в средней школе [49].

Все это достигалось совместными усилиями рабочих, специалистов и руководителей предприятий. Славные традиции, основы которых были положены еще в 30-х первыми рабочими Кадамжой, были продолжены и приумножены их преемниками и потомками во второй половине 40-х и начала 50-х годов. На строительство и благоустройство рудника и его поселка отпускалось немало средств, и рабочие стремились их полностью использовать по назначению. В 1950 г., например, директорский фонд Кадамжайского рудоуправления в сумме 480 тыс. руб. целиком были использованы на промышленное и жилищное строительство [50]. В 1956 г. здесь было сдано в эксплуатацию современное здание столовой, летний кинотеатр. В поселке функционировало большое количество предприятий общественного питания, магазинов (18 торговых точек, в том числе 2 гастронома, 1 универсам, 15 магазинов, киосков, ларьков. Кроме того, на кадамжайском рынке в специально построенных ларьках, магазинах и навесах была организована торговля всеми видами сельскохозяйственных продуктов) [51].

Во второй половине 50-х годов проводилось форсированное строительство жилых домов вдоль набережной р. Шахимардан. Забетонированная, освещенная лампами дневного света, она протянулась через весь поселок. Кадамжайские рабочие называли эту набережную «Ленинградским проспектом» [52]. Таким образом, Кадамжай 40-х и особенно 50-х годов предстает перед нами как большой и современный рабочий поселок.

Несколько противоположную картину представлял ближайший сосед Кадамжой – поселок Хайдаркан. Сравнивая их в 50-х годах, корреспондент писал: «Рельеф местности, где расположен поселок Хайдарканского комбината, позволяет заложить современный город тысяч на сто жителей (одно и двух этажными зданиями – К.М.). Но застройка идет безалаберно.

Немногом лучше окраин застраивается центральная часть. Одна улица целиком занята многоквартирными жилыми домами по типовому проекту... Двухквартирные дома выстроились как оловянные солдатики на параде. Никакого ансамбля, никакой дифференциации...

Другая улица целиком застроена финскими домами, выходящими на улицу фасадом с одним узеньким окном. Вдоль третьей улицы вытянулись только длинные архитектурно невыразительные бараки, именуемые общежитиями.

В зоне капитального строительства ширина улиц чрезвычайно мала. Ни тротуаров, ни зеленых насаждений, ни даже подземного инженерного оборудования размещать на таких улицах невозможно.

Направление улиц самое причудливое. Очень часто они делают неожиданные и ничем не обоснованные повороты. Часто поводом к этому служит самовольно построенная посередине улицы «кибитка» [53]. Подобные недостатки имели место и в других городах и рабочих поселках республики, в особенности в районах месторождений. Большинство из них по-прежнему продолжали расти преимущественно за счет малоэтажных домов. Более того, именно в этот период, с увеличением в них численности населения (см. об этом ниже), особенно возросло индивидуальное строительство и следовательно, города Кыргызстана становились еще более приземистыми. Их архитектура развивалась недостаточно: специалисты все еще мало учитывали природно-климатические факторы и национальные особенности населения республики [54].

Новый этап развития рабочих поселков и городов Кыргызстана, наступивший в 70-е годы характеризуется на наш взгляд, следующими принципиальными отличиями: если раньше города и поселки Кыргызстана можно было функционально классифицировать по виду промышленности, которая в основном определяла жизнедеятельность каждого из них [55], то со второй половины 60-х годов все города и рабочие поселки приобретали черты многофункциональности (таким образом, стирались четкие границы социально-профессионального отличия городских образований). Так, например, в городах и поселках Кызыл-Кия, Сулюкта, Таш-Кумыр, Кок-Янбак, Кадамжай и др., возникших в связи с разработкой месторождений полезных ископаемых, началась дополнительная закладка новых видов обрабатывающей промышленности, производства товаров народного потребления, продуктов питания и пр. Существенно выросла также роль этих городских образований как центров

культуры и просвещения (см. об этом дальше). Все это дало новый импульс развитию культуры и многих социально-экономических сфер жизни рабочего населения.

Своеобразно стал складываться функциональный тип таких городов и поселков, как Токмак, Кант, Кара-Балта (Калининское), Беловодское, Новотроицк и др. То обстоятельство, что в Кыргызстане сахарная свекла занимает ведущее место в аграрном секторе, а сахарная промышленность относится к наиболее прибыльным отраслям пищевой промышленности республики, открыло широкие возможности для их развития. Наряду с этим, также как и в городах шахтеров, в них начали успешно развиваться новые отрасли производства. Так, например, в Каинде вырос кабельный завод, имеющий важное народнохозяйственное значение не только в Кыргызстане, но и в СССР. Одновременно во всех городских образованиях резко улучшилась деятельность культурно-просветительных и обслуживающих население предприятий и учреждений, расширились их площади, и улучшился количественный состав.

Таким образом, с 1959 г. и в особенности со второй половины 60-х годов происходили важные перемены уже в самой основе развития городов и поселков Кыргызстана, обусловившие, в свою очередь, прогресс в социальной, культурной и бытовой сфере жизнедеятельности рабочих и всех горожан. Вскоре была изменена система организации градостроительного дела, частичная (штучная) застройка уступила место комплексной. В городах и поселках республики, как и во всей стране, началось возведение целых районов и микрорайонов, ставших структурным и социальным ядром городских образований. Все это приводило к постепенному изживанию прежней хуторской системы организации городских образований, и существенно изменило не только весь внешний облик крупных населенных пунктов республики, но и затронуло всю культуру, быт и социально-психологическую атмосферу горожан, ускорило процесс преодоления в различии культурно-бытовых организаций центров и периферий, и отставания последних во многих показателях в благоустройстве и комфортности.

Переход к новой системе застройки путем микрорайонирования совпал с разрешением важнейших социальных проблем, а именно – последовательным сокращением рабочего времени, массовым движением за образование, культуру, коренным преобразованием основ быта рабочих и всех трудящихся. В принципе нового метода застройки городов были заложены большие возможности в обобществлении бытовых процессов. Принцип микрорайонирования (рациональное размещение общественных центров, включающих клубы, кинотеатры, библиотеки, учреждения здравоохранения, торговли, общественного питания и просветительных учреждений) распространялся как в больших городах, так и во многих рабочих поселках (Кара-Куле, Хайдаркане, Актюзе и др.) республики. Налаживалось общественно-бытовое обслуживание по-новому на промышленных предприятиях. В качестве примера можно привести Ошский шелкокомбинат, с его прекрасными современными зданиями, клубом, медпунктом, новыми зданиями столовой, чайханы, профилакторием и т.д. На предприятиях угольной и горнорудной промышленности были созданы целые бытовые комбинаты прямо поблизости от места работы трудящихся, и они пользуются большой популярностью у рабочих.

Важное значение имела перестройка системы размещения промышленности и производственных объектов на территории городов и рабочих поселков. Многие из существующих и новые промышленные предприятия стали перемещать и сооружать вдали от жилых массивов, что резко улучшило санитарно-гигиеническое состояние населенных пунктов.

Одним из существенных итогов на пути процесса урбанизации республики стал также переход ряда малых городов в разряд больших (г. Ош), крупных (г. Фрунзе) городов, а также качественный рост рабочих поселков, превратившихся отныне по существу и в городские образования [56].

Следует в этой связи отметить, также, что в соответствии с принципиальными требованиями нового этапа градостроительства уже в 60-х годах вся явственнее встал вопрос о перепланировке старых городов и поселков и даже их перемещения в более благоприятные рельефно-географические условия. Так, в частности был поставлен вопрос о дальнейшем развитии города Сулюкта [57]. Основной его центр возник еще в более чем сто лет назад [58], в глубокой и труднодоступной для транспорта котловине, и грунт на склонах гор, окружающий город и на котором расположены шахтерские селения, постоянно подвергался оползням.

Рассматриваемый этап урбанизации Кыргызстана характеризуется ростом численности городского населения. Само оно стало более многонациональным по своему составу. Обо всем этом свидетельствует значительное увеличение числа горожан, прежде всего в результате механического прироста [59]. Примечательно также, что если за годы Советской власти население Туркмении возросла в 8 раз, Узбекистана – в 3 раза, то Кыргызстана и Таджикистана – уже в 9 раз, рост численности горожан в них также происходил быстрее; если в 1939 г. по 1964 г. в Ташкенте и Ашхабаде прирост составил 200%, то во Фрунзе и Душанбе – почти 400% [60].

Как показывают итоги Всесоюзной переписи, в 1959 г. в городах и поселках городского типа республики проживало 34 % всего населения Кыргызстана, а в 1970 г. – уже 37 % [61]. Численность городского населения Кыргызстана за 1926-1970 гг. выросла в 10 раз [62]. В 1970 г. в столице республики, например, проживало на 43 % больше населения чем в 1940 г. (на 1 января 1971 г. фрунзенцев насчитывалось 442 тыс. чел., что было больше, чем население Таллина, Душанбе, Ашхабада, Кишинева, Вильнюса [63] и показательно, что в 1970 г. из всех фрунзенцев 85 % родились при Советской власти) [64].

Рост численности населения г.Ош, а также других промышленных центров Ошской области за 1939-1970 гг. характеризуется следующими данными: [65]

Город	1939 г.	1959 г.	1970 г.	1970 г. в % к 1959 г.
Ош	33713	65197	120374	185 %
Кызыл-Кия	16926	30201	31545	104 %
Сулюкта	9879	18865	18434	98 %
Кок-Янгак	8416	17352	16003	82 %
Таш-Кумыр	3198	13755	15619	104 %
Майли-Сай	-	25444		

Как видно из приведенной таблицы, в указанных городах в целом произошло увеличение населения, в особенности в центре крупнейшей в республике области – г. Оша. Некоторое снижение роста численности жителей Сулюкты и Кок-Янгака объясняется как раз уменьшением числа трудящихся шахтеров и обслуживающего персонала в связи с сокращением угледобычи на разрабатываемых участках и отъездом части рабочих в другие города, а также в результате недостаточного развертывания деятельности новых предприятий, отставанием от возросших требований культурно-бытового обслуживания [66].

Однако, как указывалось выше, численность городского населения в целом в республике росла интенсивными темпами, что и вело к изменению соотношения городского и сельского населения (в % к итогу) [67].

Население	1913 г.	1926 г.	1939 г.	1955 г.	На I/I-1964 г.
Киргизской ССР	100	100	100	100	100
Городское	12	12	19	34	38
Сельское	88	88	81	66	62

Таким образом, если за 1926-1964 г. сельское население возросло только в 1,8 раза, то городское – в 7,7 раза. Отметим, что рост численности городского населения произошел также за счет выходцев из села, в том числе тех, кто решил посвятить себя промышленному труду, а также и тех, чьи села преобразованы в городские поселения или вошли в границу городов (как, например, с. Покровка – в г. Токмак, см. об этом ниже).

Литература и архивные материалы:

7. В. Нусов. Указ. работа, стр.78: ПЗА, - Рыбачье, 1965-1975.
8. «Сов. Киргизия», 1937; 5 июня; Юлиус Фучик, посетив в 1930 г. Поселок отметил: «Рыбачье – типичный портовый городок.... Через городок проходят все дороги, соединяющие север республики с югом. Отсюда большое значение Рыбачьего и большое его будущее». (Юлиус Фучик. О Средней Азии. - Ташкент, 1960, стр.181).

9. Стат. ежегодник 1917-1923 гг., т.II, Ташкент, 1924, стр.482, 496, 497; «15 лет Киргизской ССР». - Фрунзе, 1941, стр. 65.

10. Стат. ежегодник. 1917-1923 гг., т.II, стр.482

11. Совр. Иссык-Кульская область республики.

12. В 1927 г. в Киргизии протяженность шоссейных дорог, пригодных для автомобильного движения, составляла всего лишь 35 км. ЦК ВКП (б) и СНК СССР постановлением от 19 июля 1937 г. в числе других наметили мероприятия по улучшению транспорта и средств связи в Киргизии и указали о форсированном строительстве Великого Киргизского тракта. Установлении прямой телефонной связи с Москвой, а также о выделении сверх плана 6850 тыс.руб. на жилищное и культурное строительство и т.д. В результате этого к концу второй пятилетки протяженность благоустроенных дорог в республике возросло до 1692 км., а в 1940 г. они составляли 3704 км. («Сб, ЦК ВКП (б) и Союзное правительство о Киргизии». Сб. докладов за 1919-1937 гг. Фрунзе, 1937, стр.92; «15 лет Киргизской ССР», стр.130, 131 и др.).

13. В 1932 г. появились первые электростанции в г.Фрунзе, Оше, Джалал-Абаде, Пржевальске, Токмаке, Сулюкте и других – всего в 11 городских пунктах. Электрическая энергия стала выделяться не только жителям городов, но и рабочих поселков, а это намного улучшило быт рабочих и населения. (История Киргизии, т. II, Фрунзе, 1963, стр.332; ПЗА, 1958-1976).

14. К. Мамбеталиева. Основные этапы истории формирования и дальнейшего развития рабочего класса горнорудной промышленности Киргизии. - "Тр. кирг. гос.унив-та. Серия историч. наук", вып.XII. Фрунзе, 1972, стр. 42.

15. История Киргизии. т. II. стр.372-373; История советского рабочего класса Киргизстана. - Фрунзе, 1966, стр. 130

16. ПЗА. Кызыл-Кия, 1958-73; Первое впечатление при въезде на рудник, писал корреспондент газеты «Советская Киргизия», неблагоприятное. «По горным трассам поселка в исключительной беспорядочности разбросаны глиняные и досчатые полуразрушенные хибарки. Ветер крутит в воздухе слой угольной пыли. Убогий летний сад с двумя десятками деревьев – единственное деловое место Кызыл-Кия ...» («Сов. Киргизия», 1935, 16 февраля).

17. «Сов. Киргизия», 1936, 28 сентября.

18. Так, силами участников киргизского, русского, узбекского и татарского кружков во Дворце культуры в течение 1934 г. был дан 21 концерт и поставлены 33 спектакля. В частности, самодеятельными артистами русского драматического кружка были подготовлены и сыграны пьесы «Свадьба Кречинского», «Наталка-Полтавка», «Дорогой папаша» и др. Участниками кружков были не только молодые шахтеры, но и домохозяйки. Но в кружках, где участниками являлись кыргызы и узбеки, по словам наших информаторов, женские роли исполняли мужчины, так как трудно было вовлекать женщин местных национальностей к этой работе, хотя они нередко соглашались исполнять на концертах народные песни и танцы перед публикой, и массами приходили смотреть спектакли. («За уголь», 1935, 17 января, 3 апреля, 5 марта; ПЗА, 1958-73).

19. В 1935 г. было сдано в эксплуатацию 6 двухэтажных домов, квартир которые были представлены передовикам производства – стахановцам. Их продолжали называть «стахановцами» и в конце 50-х годов в этих домах мы застали многих из их первых новоселов – ветеранов труда.

20. «Сов. Киргизия», 1955, 4 марта; ПЗА Кок-Янгак, 1958-1975.

21. Поселок был расположен на уровне 550-560 м., в узкой котловине, вытянутой с севера на юг шириной всего 800 м. и с двух сторон обрамленной высокими горами. «Долина смерти» - так называли кыргызы в прошлом то безжизненное место, где в Советское время вырос г. Таш-Кумыр. Палящий зной летом и непрерывные ветры зимой господствовали над узкой долиной. А кому приходилось проезжать, тот заражался малярией. (ПЗА, Таш-Кумыр, 1958-1975).

22. «Сов. Киргизия», 1938, 4 декабря.

23. О возникновении селения Хайдаркан существуют легенды, тесно связанные с временем древних разработок месторождения сурьмы и ртути. Появление селений Пульгон, Кызыл-Булак, Охна, а также Чаувай, наши информаторы относят к периоду господства Кокандского ханства. Как известно, кокандские ханы, покорив кыргызов, по своему усмотрению распоряжались их землей. Они отнимали территории одних групп, непокорных

им, и передавали лицам, верно служившим и проводившим ханскую политику на местах. Примерно в середине XIX в. Худоярхан разрешил одному из предводителей кыргызов – Маамберди занять местность Джийдели, находившуюся на территории нынешних с. Пульгон и пос. Кадамжай. Здесь новое население ставило свои юрты, выгоняло свой скот в горы, окружающую местность. Вскоре они обосновали селение, состоящее из нескольких беспорядочно разбросанных домиков примитивной конструкции. По рассказам стариков, первым в Пульгоне построил дом бедняк Нурмат Рыскулов (примерно в 60-70-х годах XIX в.). Вскоре его примеру последовали и другие малоимущие, а затем все население.

Чаувай в прошлом называли «Митингеном». По словам местных жителей «митинген» – название группы узбеков, живших в этом районе до прихода кыргызов. В начале XIX в. Митинген купили кыргызы соседнего урочище Майдан, их привлекала окрестность Митингена как прекрасное пастбище. В котловине жили, а на склонах пасли скот. До 1916 г. в Чаувае было построено уже несколько усадеб (коргонов). Однако, когда царское правительство объявило о наборе мужчин в возрасте 16-45 лет на военно-полевые работы, чаувайцы ушли в горы, бросив дома, которые были уничтожены вместе с оставшимися жителями царскими властями. (ПЗА, Кадамжай, 1960-1975; Чаувай, 1960-1973).

Упомянем, что в последней четверти XIX в. в этих местах побывал известный русский путешественник А.П. Федченко и в своей работе «Путешествие в Туркестан. В Кокандском ханстве» (т. I, ч. II, СПб, 1875, стр. 86, 87, 90, 91-132, 281-282 и др.) упоминает о существовании этих селений. Он также оставил ценные сведения о жизни и быте кыргызов, таджиков и узбеков, населяющих эти места.

24. «Район Хайдаркана является достаточно населенным, – писал в 30-х годах один из первых советских исследователей ртутно-сурьмяных месторождений Кыргызстана В.Э. Поярков, – Вокруг Хайдаркана в непосредственной близости к нему расположен большой колхоз Хайдаркан и ряд более мелких. В 10-15 км к западу находится большой кишлак Сох, расположенный уже на территории Узбекистана и населенный, главным образом таджиками. Население этих кишлаков за несколько лет разведочных работ достаточно ознакомились с горными работами, принимая на них участие...» (В.Э. Поярков. Хайдаркан. – «Тр. Тадж. – Памирской экспедиции» (ТПЭ), вып. 62, М.-Л., 1937, стр. 33).

Известный советский геолог А. А. Сауков писал о Хайдаркане начала 30-х годов, как о высокогорной долине «покрытой прекрасными пастбищами и полями пшеницы и ячменя» (А. А. Сауков. Хайдарканское ртутно-сурьмяно-плавиковое месторождение. Результаты разведочных работ. 1930-31 гг. «Редкие металлы», 1932, стр. 12).

25. ПЗА. Хайдаркан, 1960-75

26. В.Э. Поярков. Указ работа, стр. 18; ПЗА, Хайдаркан, 1960-75

27. «История ЮГМК», (рукопись, хранится при Южном металлургическом комбинате им. М.В. Фрунзе); Здесь под одиноким карагачем, который до сих пор стоит у здания рудоуправления, ставили свои палатки первые рабочие. Единственным «зданием» на севере долины была небольшая кибитка, стоящая возле ущелья, где было «святое» место (мазар), о котором упоминал еще А.П. Федченко (Указ. соч., стр. 101). Здесь жил, по свидетельству старожилов, пожилой узбек-охранник «святого» места, торговавший еще анашой, который вскоре свернул свое «предприятие» под решительным нажимом рабочих. К югу находилось упомянутое выше старое селение Пульгон с кыргызскими и узбекскими старожилами.

«Когда я приехал в Кадамжай (1931 г. – К.М.), – вспоминает пенсионер Н.Г. Будаев, – здесь были два корпуса (конторы рудника – К.М.) и два барака, а остальные в окружности были азиатские кибитки» (т.е. дома местных национальностей – К.М.). (ПЗА, Кадамжай, 1960-75; История ЮГМК. – Воспоминания В.Г. Лавроненко и Н.Г. Будаева).

28. «Ленинский путь», 1963, 6 апрель; История ЮГМК. Воспоминание Е.М. Букреевой. (Она вспоминает, что в клубе вечерами собирались молодежь и при керосиновой лампе под патефоном устраивала танцы. В маленькой четырехклассной школе размещались учительская и интернат для детей хайдарканских рабочих).

29. История ЮГМК; ПЗА, Кадамжай, 1960-75

30. Там же.

31. Абсолютная высота поселка вместе с месторождением колеблется от 110 до 1300 м. над уровнем моря.

32. «Сов. Киргизия», 1941, 14 июня

33. «Сов. Киргизия», район современного рудника Актюз в прошлом назывался Сары-Кунгей. Здесь кочевали кыргызы, располагая свои юрты на небольшой ровной поверхности (сейчас здесь стоит здание правления рудоуправления).

34. В это время Токмак, как и другие старые города, немногим отличался от деревни: здесь «низенькие белые дома, – писали тогда о городе, – прячутся в густой зелени фруктовых садов...», а на окраинах (города К.М.) сохранились уголки «первобытного» Токмака: застойная вода, болотистая посва и камыш»; Еще в 30-х годах на одной из улиц города, как вспоминают старики, утонула в грязи лошадь. («Сов. Киргизия», 1937, 10 июля; «Сов. Киргизия», 1969, 15 ноября; ПЗА Токмак, 1962-1975).

35. «Ленинский путь» (Токмак), 1969, 20 сентября

36. «Сов. Киргизия», 1969, 15 ноября

37. История Киргизии, т. II, стр. 438; История советского рабочего класса Киргизстана, стр. 170-171; С. Аттокуров. История индустриального развития Киргизии (1917-1937 гг.). Фрунзе, 1965, стр. 18-19, 413-429; М. Малабаев. Отражение в исторической литературе опыта индустриального развития Киргизстана 1926-1937 г. – «Тр. Фрунз. Политех. ин-та», 1969, вып. 37, стр. 84-95.

38. Социалистическое строительство Киргизской ССР, Стат. сб. Фрунзе, 1940, стр. 9

39. Социалистическое строительство в Киргизской ССР, стр. 9

40. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. (Численность населения СССР, союзных и автономных республик, краев и областей). – М., 1972, стр. 8

41. Социалистическое строительство Киргизской ССР, стр. 51

42. Там же, стр. 12

43. Социалистическое строительство Киргизской ССР, стр. 12

44. Е. Г. Писарской. Архитектура г. Фрунзе. – Фрунзе, 1965, стр. 18

45. В начале 1940 г. на заседании исполкома Ошского облсовета был утвержден генеральный план застройки г. Кызыл-Кия, которым намечалось построить в городе 157 тыс. кв. м. жилья. Из социально-культурных учреждений предусматривалось строительство зданий Горсовета, гостиницы, 8 школ, кинотеатра, клубов, больницы, амбулатории, хлебозавода, универсама и пр. Парк культуры и отдыха с искусственным водоемом должен был раскинуться на 21 га земли. В городе планировалось оформление двух площадей – Центральной и Коммунальной. На первой из них находились бы здания Горсовета, кинотеатра и ряд культурно-просветительных учреждений. Все кварталы и улицы Кызыл-Кия должны были богато озеленяться, а вновь построенные дома в один и два этажа предполагалось снабдить водопроводом, канализацией и центральным отоплением. Во всем этом нельзя не видеть особенностей архитектурного решения того времени. Но осуществить и этот генеральный план не было суждено шахтерам рудника – началась война. («Ленинский путь», 1940, 2 марта; ПЗА, Кызыл-Кия, 1958-76).

46. КП Киргизии в резолюциях..., ч. II (1937-1955). – Фрунзе, 1968

47. ПЗА, Токмак, 1962-75

48. История советского рабочего класса Киргизстана, стр. 219, 268

49. «Сов. Киргизия», 1946, 22 октября; ПЗА, Кадамжай, 1960-75

50. «Сов. Киргизия», 1951, 1 января

51. Архив Кадамжайского р/у, ф. 2, ар. 315. оп. 1, лл. 26, 98

52. ПЗА. Кадамжай, 1960-75

53. «Сов. Киргизия», 1950, 7 июля

54. Говоря о недостатках градостроительства Средней Азии, в том числе Киргизии, один из исследователей совершенно правильно заметил тогда: «Путь отбора прогрессивных, жизнеспособных, самобытных черт не имеет ничего общего с той внешней подражательностью, на основе которой создавался искусственный «ориентальный» стиль, когда новые здания увязывались только внешне с формами национальной архитектуры, но внутренне противоречили ей. Архитектура при этом снижалась до уровня экзотической занимательности, а понятие «национальное», имеющее значение только для данной национальной группы, вне связи с идеями социалистической архитектуры и градостроительства» (В.А. Лавров. Градостроительная культура Средней Азии. М., 1950, стр. 171)

55. См. С. Бекходжаева. Трудовые ресурсы Киргизской ССР. – «Население и трудовые ресурсы Киргизской ССР». Фрунзе, 1965, стр. 39; К.Р. Рахманов. География населения, и

некоторые вопросы использования трудовых ресурсов Ошской области. (Краткая характеристика). Там же, стр.79-80; Проблемы промышленного развития малых городов Киргизии. Фрунзе, 1972, стр.10; Е.Е.Лейзерович. Функциональные типы городских поселений Киргизии и их развитие в перспективе. «Вести. МГУ», 1964, №6, стр.45-48 и др.

56. Проблемы промышленного развития малых городов Киргизии, стр.10; Население и трудовые ресурсы Киргизской ССР, стр.39; Развитие народного хозяйства Киргизской ССР. - Фрунзе, 1966, стр.60 и др.

57. В беседе с нами, а затем корреспонденту газеты «Советская Киргизия» директор Сулюктинского рудника в 1972 г. говорил следующее: «Рудоуправлению приходится тратить миллионы на стабилизацию оползней. Кроме этого Сулюкта раскинулась на бесплодных склонах, летом здесь неимоверная жара, - очень трудно с водой, трудно строить городские коммуникации. И, конечно, вокруг города очень трудно разбить сады, парки, развивать коллективное огородничество. Не до конца налаженное жилищное и культурно-бытовое строительство обуславливает ряд нежелательных явлений в общественной жизни, - в городе есть избыток рабочей силы. Это - жены шахтеров. Мы, - писал директор, - возим в Сулюкту рабочих за 40-50 км, даже из Андарака (селения, расположенного от города примерно в 50 км - К.М.), и в городе очень мало предприятий легкой промышленности. Вот и уезжают от нас семейные шахтеры, а мы возим из ближайших деревень временных рабочих. Временных потому, что кому же захочется постоянно в течение многих лет трястись за 40-50 км на работу?

Одним словом, - заключает автор, - Сулюкту надо переместить, выволить из ямы, вместо старой Сулюкты построить новый город в том месте, где сейчас растет поселок Восточный. Это очень подходящее место для шахтерского городка, там прекрасный климат, есть вода. Карьеры, на которых со временем будет сосредоточена вся выдача сулюктинского угля - совсем рядом».

58. К. Мамбеталиева. Быт и культура шахтеров-киргизов каменноугольной промышленности Киргизии. - Фрунзе, 1963.

59. Развитие народного хозяйства Киргизской ССР, стр. 60

60. Жилищное строительство в республиках Средней Азии (обзор). - М., 1967, стр.5.

61. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. (Численность населения СССР...). т.I. - М., 1972, стр.8.

62. «Сов. Киргизия», 1972, 23 мая.

63. Народное хозяйство СССР (1929-72 гг. Юбилейный стат. ежегод.). - М., 1972, стр.19.

64. Город Фрунзе в цифрах. Стат.сб. - Фрунзе, 1972, стр. 17.

65. Народное хозяйство СССР (1929-1972...), стр.59; Народное хозяйство Ошской области. Стат. сб. - Ош, 1963, стр.89.

66. Кызыл-Кийский горархив, ф.5 оп.I, ед. хр.144, лл.39, 67, 178 и др.

67. Развитие народного хозяйства Киргизии, стр.58.

КАКЕН МАМБЕТАЛИЕВАНЫН ЭМГЕКТЕРИНИН КЫСКАЧА ТИЗМЕСИ

1. Мамбеталиева Какен. Быт и культура шахтеров-киргизов каменноугольной промышленности Киргизии. - Фрунзе: Изд-во АН Киргизской ССР, 1963. - 122с.

2. Мамбеталиева К., Антипина К.И., Джумагулов А. Национальные традиции в современной материальной культуре и прикладном искусстве киргизов. На русск., англ., фр., немец. языках. - М.: Изд-во «Наука», 1964. - 15с.

3. Мамбеталиева Какен. Выдающийся деятель Коммунистической партии и Советского правительства (к 100-летию Н.К. Крупской) // Коммунист. - Фрунзе, 1969, №2. С.6.

4. Мамбеталиева К., Бутенко Н.П. Киргизские имена сегодня // Сб. стат. «Личные имена в прошлом, настоящем и будущем». - М., 1970.

5. Мамбеталиева Какен. Семья и семейно-брачные отношения рабочих-киргизов горнорудной промышленности Киргизии. - Фрунзе: Изд-во КГУ, 1971. - 43с.

6. Мамбеталиева Какен. Основные этапы истории формирования и дальнейшего развития рабочего класса горнорудной промышленности Киргизии // Труды Киргизского государственного университета. Серия историческая. Вып. XII. - Фрунзе, 1972. С.40-78.

7. Мамбеталиева Какен. О периодизации истории формирования социалистического быта и культуры рабочего класса Киргизии // Тезисы докладов Всесоюзной этнографической конференции, посвященной изучению совр. - М.: Нальчик, 1975. С.50-52.

8. Мамбеталиева Какен. Быт рабочего класса Киргизии // Коммунист. - Фрунзе, 1975, №2. С.6.

9. Мамбеталиева Какен. Раздел «Основы этнографии и история первобытного общества». Методические указания для студентов заочн.истфака КГУ. - Фрунзе: Изд-во КГУ, 1970.

10. Мамбеталиева К. М. Жилище и жилищно-бытовые условия рабочих Кыргызстана. - Б.: «Акыл», 2007. - 123 с.

11. Мамбеталиева К. М. Изменения в домашнем быту и интерьере жилища рабочих Кыргызстана // Этносоциальные и этнокультурные процессы в Кыргызстане с древнейших времен до наших дней / Ответственные редакторы: Асанканов А.А., Мамбеталиева Г.С. - Б.: «Бийиктик» 2007. - 388с. С.40-76.

КАКЕН МАМБЕТАЛИЕВА ТУУРАЛУУ ЧЫГАРМАЛАР ЖАНА КИТЕП МАКАЛАЛАРЫ

1. Акунов А.А. Илимий жетекчини эскерүү // Этносоциальные и этнокультурные процессы в Кыргызстане с древнейших времен до наших дней / Ответственные редакторы: Асанканов А.А., Мамбеталиева Г.С. - Б., «Бийиктик», 2007. - 388с. (Здесь: С.25-28). - ISBN 978-9967-13-327-3.

2. Асанканов А.А. Слово об учителе // Мамбеталиева К. Жилище и жилищно-бытовые условия рабочих Кыргызстана (историко-этнографический очерк). - Б.: «Акыл», 2007. (Здесь: С.5-8). - ISBN 5-655-01464-5.

3. Асанканов А.А. Талантливый ученый и замечательный педагог // Этносоциальные и этнокультурные процессы в Кыргызстане с древнейших времен до наших дней / Ответственные редакторы: Асанканов А.А., Мамбеталиева Г.С. - Б.: «Бийиктик», 2007. - 388с. (Здесь: С.4-7). - ISBN 978-9967-13-327-3.

4. Бектурганова Күлбүбү. Кыргызстандын асыл кыздары. - Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2006. - 416б. (Мында: 372-377-беттерде). - ISBN 9967-14-040-2.

5. Бектурганова Кульбүбю. Дочери земли кыргызской. - Б.: «Бийиктик», 2007. - 336 с. + 16 с. (Здесь: С.224-232). - ISBN 978-9967-13-319-8.

6. Калибекова Д.Т. Человек и профессионал // Этносоциальные и этнокультурные процессы в Кыргызстане с древнейших времен до наших дней / Ответственные редакторы: Асанканов А.А., Мамбеталиева Г.С. – Б.: «Бийиктик», 2007. – 388с. (Здесь: С.14-15). – ISBN 978-9967-13-327-3.

7. Каратаев О.Н., Эралиев С.Н. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. – Б.: «Бийиктик», 2005. – 600б. (Мында: 221-бетте). – ISBN 9967-13-159-4.

8. Күмүш Суранова. Уялашыма. Кайыр кош, Какен курбум!. – Б.: Нур-Ас, 2010. – 100б. (Мында: 27-28-беттерде). – ISBN 978-9967-409-90-3.

9. Мамбеталиев Сулайман. Дайыма сыймыктанам // Мамбеталиев Сулайман. Жашоочыйырлары: Чыгармалар жыйнагы / Жыйнакты түзгөн Гүлмира Мамбеталиева; китепти каржылаган Аскар Маткабыл уулу Салымбеков. – Б.: «Кыргызполиграф комбинат» ААК, 2006. – 480 б. (Мында: 88-93-беттерде) – ISBN 9967-23-866-6. // Этносоциальные и этнокультурные процессы в Кыргызстане с древнейших времен до наших дней / Ответственные редакторы: Асанканов А.А., Мамбеталиева Г.С. – Б.: «Бийиктик», 2007. – 388с. (Здесь: С.25-32). – ISBN 978-9967-13-327-3.

10. Мамбеталиев Сулайман. Баян: Тарыхый-адабий жыйнак / Жыйнакты түзгөн жана баш редактору Гүлмира Мамбеталиева. Китепти каржылаган Аскар Мааткабыл уулу Салымбеков. – Бишкек, 2008. – 282б., сүрөттөр. – (Мында: 136-бетте). – ISBN 978-9967-25-251-1.

11. Мамбеталиев Сулайман. Кылымдар кыйыры. Тарыхый-адабий жыйнак / Жыйнакты түзгөн Гүлмира Мамбеталиева; китепти каржылаган Улугбек Аскар уулу (Салымбеков) – Б.: «Турар», 2013. – 320б. (Мында: 86-88-беттерде). – ISBN 978-9967-15-280-9.

12. Мамбеталиева Г.С. Какен эжем – туңгуч кыргыз этнограф кызы // Калыков Ш. Шумкарлар учкан бийиктик. – Б.: «Бийиктик», 2006. (Мында: 135-151-беттерде). – ISBN 9967-23-466-01.

13. Мамбеталиева Г.С. Какен Мамбеталиева – кыргыз этнография илимине өмүрүн арнаган таланттуу окумуштуу жана жемиштүү педагог // Этносоциальные и этнокультурные процессы в Кыргызстане с древнейших времен до наших дней / Ответственные редакторы: Асанканов А.А., Мамбеталиева Г.С. – Б.: «Бийиктик», 2007. – 388с. (Здесь: С.7-14). – ISBN 978-9967-13-327-3.

14. Момбекова Ж.К. Кыргыз элинин эмгекчил кызы // Этносоциальные и этнокультурные процессы в Кыргызстане с древнейших времен до наших дней / Ответственные редакторы: Асанканов А.А., Мамбеталиева Г.С. – Б.: «Бийиктик», 2007. – 388с. (Здесь: С.32-34). – ISBN 978-9967-13-327-3.

15. Нарын облусу: Энциклопедия / Башкы редактору: А. Карыпкулов; Ред. Кеңештин төрагасы академик Үсөн Асанов. – Бишкек: Кыргыз Энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1998. – 420 бет, илл. – (Мында: 216-бетте). – ISBN 5-89750-100-9.

16. Нарын облусуна 70 жыл. Энциклопедия / Башкы редактору Бакашов М.А.; Ред. Кеңештин төрагасы Суваналиев Ө., Айдаралиев Т. – Б.: «Бийиктик», 2009. – 296б. (Мында: 228-бетте). – ISBN 978-9967-13-609-0.

17. Өмүрбеков Т.Н. Тарых факультетинин тарыхындагы доцент К. Мамбеталиеванын орду // Этносоциальные и этнокультурные процессы в Кыргызстане с древнейших времен до наших дней / Отв. редакторы: Асанканов А.А., Мамбеталиева Г.С. – Б.: «Бийиктик», 2007. – 388с. (Здесь: С.19-22). – ISBN 978-9967-13-327-3.

18. Тынчтыкбек Чоротегин. Кыргыздын туңгуч этнограф кызы – Какен Мамбеталиева (Жетимиш жылдык мааракесине карата) // Этносоциальные и этнокультурные процессы в Кыргызстане с древнейших времен до наших дней / Отв. редакторы: Асанканов А.А., Мамбеталиева Г.С. – Б.: «Бийиктик», 2007. – 388с. (Здесь: С.34-39). – ISBN 978-9967-13-327-3.

19. Урстанбеков Б.У., Чороев Т.К. Кыргыз тарыхы: Кыскача энциклопедиялык сөздүк. – Фрунзе: Кыргыз Совет Энцикл. Башкы редакциясы. 1990. – 288 бет. – (История Киргизии: Краткий энциклопедический словарь). – ISBN 5-89750-028-2.

20. Эдилова М.М. Илимге имерген эжекем // Этносоциальные и этнокультурные процессы в Кыргызстане с древнейших времен до наших дней / Ответственные редакторы: Асанканов А.А., Мамбеталиева Г.С. – Б.: «Бийиктик», 2007. – 388с. (Здесь: С.16-19). – ISBN 978-9967-13-327-3.

21. Энелер жашоо тиреги – турмуш туткасы / Жыйнакты түзгөн Жумаева Р.Р. – Б.: «Инсанат», 2014. – 496б. (Мында: 449-450-беттерде). – ISBN 9967-13.

22. Эралиев З.Э. Көрүнүктүү этнограф-окумуштуу, үлгүлүү тарыхчы // Этносоциальные и этнокультурные процессы в Кыргызстане с древнейших времен до наших дней / Ответственные редакторы: Асанканов А.А., Мамбеталиева Г.С. – Б.: «Бийиктик», 2007. – 388с. (Здесь: С.22-25). – ISBN 978-9967-13-327-3.

ИНТЕРНЕТТЕГИ ШИЛТЕМЕЛЕР

1. К.Мамбеталиеванын 75 жылдык мааракеси - <http://www.azattyk.kg/content/news/24586084.html>

2. <http://www.barakelde.org/news:29769/>

3. Жусуп Иманалиев - http://www.azattyk.org/content/Kyrgyzstan_Jusup_Imanaliev/1939997.html

4. К.Мамбеталиеванын элесине багышталган жыйын - <http://www.azattyk.org/content/news/1883472.html>

5. http://newskg.narod.ru/kut/07/1102_7.htm

6. <http://www.azattyk.org/archive/ky-news/20091226/828/828.html?id=1913654>

7. http://www.presskg.com/zn/10/0115_5.htm

8. http://newskg.narod.ru/agym/07/1109_14.htm

9. http://www.presskg.com/km/11/0223_20.htm

10. <http://www.erkintoo.kg/news4903>

11. <http://www.barakelde.org/news:29769/>

12. http://newskg.narod.ru/kut/06/0327_8.htm

13. Мамбеталиева Какен – Wikipedia - <http://ky.m.wikipedia.org/wiki>

14. Этнограф Какен Мамбеталиева – исследователь межэтнических отношений южного Кыргызстана - www.university.kg

15. Международная научная конференция «Проблемы полиэтнического общества в Центральной Азии: Вызовы и возможные решения», посвященная 75-летию первой кыргызской женщины - ученого-этнографа Какен Мамбеталиевой. КНУ, 19 мая 2012 г. - <https://www.facebook.com/events/407351799305733/>

16. Какен Мамбеталиева. Быт и культура шахтеров-киргизов каменноугольной промышленности Кыргызстана. – Ф.: Изд-во АН Киргизской ССР, 1963. – 122с. - <https://books.google.com/books/about>

17. Презентация книги «Безопасность Кыргызстана: проблемы и перспективы». - http://dordoi.kg/novosti/new_2015_09_08

18. Жилище и жилищно-бытовые условия рабочих Кыргызстана [Текст] / Какен Мамбеталиева. – Б.: «Акыл», 2007. – 124 с. – электронный каталог Научной библиотеки Хакасского государственного университета им. Н.Ф.Катанова - <http://library.khsu/cgi-bin>cgirbis-64>

19. Презентация книги «Безопасность Кыргызстана: проблемы и перспективы» / Выпущенная Общественным фондом имени первой кыргызской женщины-ученого-этнографа Какен Мамбеталиевой - <http://dipacademy.kg/2015/09/07/>

20. Мамбеталиева Какен (1936-1984) [WordCat Identities] - <http://www.worldcat.org/identities/lccn-n2009021374/>

21. Справка Мамбеталиева Какен (1936-1984) Кыргызский - http://unicat.nlb.by/oras/pls/dict.prn_ref (Сводный электронный каталог библиотек Беларуси)

22. Нарынский областной историко-этнографический музей имени Какен Мамбеталиевой - <http://www.msn.kg/showwin>

23. Быт и культура шахтеров-киргизов каменноугольной промышленности Киргизии - https://books.google.kg/books?id=tb0bAAAAIAAJ&hl=ru&source=gbs_book_other_versions

24. Дочери земли кыргызской. Какен Мамбеталиева // Новая литература Кыргызстана - <http://www.literatura.kg/articles/?aid=851>

**ТУНГУЧ ОКУМУШТУУ-ЭТНОГРАФ АЙЫМ КАКЕН МАМБЕТАЛИЕВА АТЫНДАГЫ
КООМДУК ФОНДДУН КОЛДООСУ МЕНЕН ЖАРЫЯЛАНГАН КИТЕПТЕР**

Безопасность Кыргызстана: проблемы и перспективы / Ответственный редактор: Айтмурзаев Н. Т. – канд. техн. наук, профессор. – Б.: «Алтын Принт», 2015. – 306с.

Проблемы полиэтнического общества в Центральной Азии: вызовы и возможные решения. Материалы международной научной конференции, посвященной 75-летию первой кыргызской женщины - ученого-этнографа Какен Мамбеталиевой. КНУ. – Б.: «Салам», 2012. – 452с.

Мамбеталиева К. «Жилище и жилищно-бытовые условия рабочих Кыргызстана. Историко-этнографический очерк». – Б.: «Акыл», 2007. – 123с.

Этносоциальные и этнокультурные процессы в Кыргызстане с древнейших времен до наших дней. Материалы I Республиканского этнологического семинара, посвященного 70-летию этнографа К. Мамбеталиевой / Ответственные редакторы: Асанканов А. А., Мамбеталиева Г. С. – Б.: «Бийиктик», 2007. – 388с.

Этносоциальные и этнокультурные процессы в Центральной Азии: история и современность. Материалы международной научной конференции, посвященной памяти ученого-этнографа Какен Мамбеталиевой: сборник / Текст на русском и кырг. языках. – Б.: «Илим» 2010. – 428с.

Чаргынов Т. Т. Памятник Юташ-Сай (Үйташ-Сай) в палеолите южного Кыргызстана. – Б.: «Бийиктик», 2010. – 311с.

МАЗМУНУ

БИРИНЧИ БӨЛҮМ.

КУТТУКТООЛОР ЖАНА ЭСКЕРҮҮЛӨР.....	3
АЛА-ТООБУЗДА ЭТНОГРАФ КАКЕН МАМБЕТАЛИЕВАНЫН 80 ЖЫЛДЫГЫ БЕЛГИЛЕНҮҮДӨ: Алгы сөз.....	3
Акунов А.	
Карга ары-бери оонатып, анан ороп койду эле, бала тып уктап калды.....	11
Асанканов А. А.....	11
Кыргыздын алгачкы этнограф кызы К. Мамбеталиеванын баштаган иши уланып жатат.....	11
Бедельбаев А.	
Асыл устазыбыз Какен Мамбеталиева жөнүндө учкай сөз.....	13
Макешов Кабыл	
Этнограф Какен Мамбеталиеванын көөнөрбөс тарыхый мурастары.....	13
Мамбеталиев С.	
Карындашым эл сыймыгына ээ болду	16
Мамбеталиева Г.	
Кыргыз кыздарынын ичинен чыккан алгачкы этнограф-окумуштуу.....	18

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ.

ЗАМАНБАП ЭТНОГРАФИЯ КӨЙГӨЙЛӨРҮ.....	23
Абдалиева Г.	
Жизак кыргыздарында каада-салттардын сакталышы.....	23
Абдазова Н.	
XIX к. аягы – XX к. башындагы ош шаарынын билим берүү мекемелери.....	26
Абдрахманова А.	
Кыргыз үй-бүлөсүндөгү адат укугунун орду	28
Абдувапова А. Т., Жоошбекова А. Р.	
Ош облусу: учурдагы калктын табигый кыймылы.....	31
Адылбекова Б.	
Кыргыз элинин колдонмо көркөм кол өнөрчүлүгү	36
Акунов А.	
А. Ж. Тойнби аныктаган өсүүнүн кетүү-жана-кайтып келүү ыкмасынын “Манас” эпосунда чагылдырылышы.....	40
Асанканов А. А.	
Этностук кыргыздардын чет өлкөдөн кайтып келиши жана “кайрылмандардын” көйгөйлүү маселелери.....	44
Бикбулатова А. Р.	
Какен Мамбеталиева и научно-педагогическая деятельность кафедры археологии и этнологии	50
Бообек уулу Болот	
Кыргыздардын ат жабдыктары жана андагы элдик тарбия: («Манас» эпосунун материалдарынын негизинде).....	52
Бообек уулу Болот	
Кыргыздардын элдик кол өнөрчүлүгүнүн айрым үлгүлөрү, андагы салттуу жөрөлгөлөр.....	57
Боранбайулы Калыш Аманжол	
К проблеме казахской диаспоры в странах ближнего зарубежья.....	60
Жоошбекова А. Р.	
Влияние миграции на динамику населения средних городов кыргызстана в конце 80-х гг. XX века.....	64

Жумашова Г. С.	
Эгемендүүлүк мезгилиндеги кичи шаарлардын абалы жана көйгөйлөрү	68
Кадыралиева Н. Ш.	
Этнографическая практика студентов исторического факультета КГУ под руководством	
К.М.Мамбеталиевой	72
Капалбаев О. Э.	
Кеменгер карга бийдин миң санаты (1718-1828)	76
Каратаев О. К.	
Чыгыш Түркстандын долондору жана кыргыздар	84
Мамытова А. Б.	
Юрта: структура пространственности	89
Маразыков Н. К.	
XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы салттуу үйлөрдү тургузуудагы жыгач	
усталардын эмгек куралдары жана анын функциялары	93
Осмонова С. К.	
Кыргызстандын түштүгүндө жашаган кыргыздардын калың берүү	
жана сеп жасоо салттары	101
Сабитова А. С.	
Кыргызстандагы чөлкөмдүк музей таануу маселелеринде Какен Мамбеталиева атындагы	
Нарын мамлекеттик облустук тарыхый-этнографиялык музейинин ролу	106
Смагулова А.	
Музей казахской культуры как мемориальная практика (Россия – Монголия - Китай)	112
Смадияров С.	
Жарамазан ыры – рамазан айынын белгиси	119
Таиров К. А.	
К. Мамбеталиеванын илимий-изилдөөлөрүндө көмүр кендүү шаарлардын өнүгүүсүнүн	
чагылдырылышы жана бүгүнкү абал	122
Тилекова У.	
Түштүк кыргыздарында нике кыюу салтындагы салттык этикеттер	
(XIX к. аягы – XX к. башы)	125
Чаргынов Т. Т., Солтобаев О. А.	
Палеолитический памятник курама	128
Чыныкеева Г. Э.	
Кыргызстандын түштүгүндөгү шаар калкынын этнодемографиялык өнүгүүсү	
(Жалал-Абад облусундагы шаарлардын мисалында)	136
Эралиев С.Н.	
Кыргыз жумушчуларынын рухий дүйнөсүндө театрдын ээлеген орду	141
Эсеналиева Г. О.	
Нарын облустук Какен Мамбеталиева атындагы тарыхый-этнографиялык музейинин	
ишмердүүлүгү	143
ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ.	
ЭТНОГРАФ К.МАМБЕТАЛИЕВАНЫН ЧЫГАРМАЧЫЛ АРХИВИНЕН	147
ТӨРТҮНЧҮ БӨЛҮМ. БИБЛИОГРАФИЯЛЫК МААЛЫМАТТАР	171

Ала-Тоодогу заманбап этнография көйгөйлөрү: Кыргыздын туңгуч этнограф айымы Какен Мамбеталиеванын (1936 - 1984) 80 жылдык мааракесине арналган жыйнак / Жооптуу редакторлор проф. Г.С.Мамбеталиева м-н Т.К.Чоротегин. – Бишкек: MaxPrint басмасы, 2016. – 178+iv б., сүрөт. – Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети. - Какен Мамбеталиева атындагы Нарын облустук тарыхый-этнографиялык музейи. - “Кыргыз Тарых Коому” эл аралык коомдук бирикмеси. – Какен Мамбеталиева атындагы фонд. - “Мурас” фонду. - “Тарых жана мурас” түрмөгү.

ISBN 978-9967-12-547-6

Современные проблемы этнографии Ала-Тоо: Сборник статей, посвящ. 80-летию первой кыргызской женщины-этнографа Какен Мамбеталиевой / Отв. ред. проф. Г.С.Мамбеталиева и Т.К.Чоротегин. – Бишкек: Изд-во MaxPrint, 2016. – 178+iv с., илл. – Кыргызский нац. ун-т им. Жусупа Баласагына. – Нарынский обл. историко-этногр. музей им. Какен Мамбеталиевой. - Междунар. общест. объединение «Кыргыз Тарых Коому». - Фонд им. Какен Мамбеталиевой. -- Фонд “Мурас”. – Серия “История и наследие”.

ISBN 978-9967-12-547-6

Modern Problems of Ethnography in Ala-Too: A Festschrift Devoted to the 80th Anniversary of Kaken Mambetalieva (1936-1984), the First Female Kyrgyz Ethnographer / Edited by Prof. G.S.Mambetalieva and T.K.Chorotegin. – Bishkek: MaxPrint Printing House, 2016. - 178+iv p., ill. – The Kyrgyz Nat. Un-ty named after Jusup Balasagyn. – The Naryn Regional Historical and Ethnographical Museum named after Kaken Mambetalieva. - The Kyrgyz History Society Internat. Public Assoc-n. – The Foundation named after Kaken Mambetalieva. - The Muras Foundation. – The History and Heritage Series.

ISBN 978-9967-12-547-6

Илимий редакторлор: Г. С. Мамбеталиева, Т. К. Чоротегин
Редакторлор: К. С. Молдокасымов, В. Ибраева, А. Кадырова, А. Бикбулатова,
Ө. Алымкожоев, С. Капалбаева

Мукабасын даярдаган: У. Б. Найманалиев

Басууга кол коюлду: 01.04.2016
Форматы: 84x108/16. Офсет кагазы.
Көлөмү: 11,12 б.т. Нускасы: 200

«Maxprint» басмасында басылды.

ИЗДАТЕЛЬСТВО
MAXPRINT
БАСМАСЫ

Дареги: 720045, Бишкек шаары, Ялта көчөсү 114
Тел.: (+996 312) 36-92-50
Э-дарек (e-mail): maxprint@mail.ru